

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМЛИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

МАҚСУДА СОДИҚОВА

ФЕЪЛ СТИЛИСТИКАСИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1975

СУЗ БОШИ

Тил инсон томонидан яратилган ва инсонга «ҳадыя этилган» буюк инъомдир. Тил бор экан, алоқа бор, тарих бор, маданият ва адабиёт бор. Ўзбек адабий тилининг такомилли ва равнақи ўзбек бадиий адабиётининг юксалиши билан чамбарчас боғлиқ.

Кейинги даврларда ўзбек бадиий адабиёти жуда катта одимлар билан олға кетди, кўп миллатли адабиётимиз даврасидан муносиб ўрин олди. Шу қатори ўзбек бадиий прозаси кейинги йилларда ҳам сон, ҳам сифат жиҳатидан юксалди. Айниқса ҳикоя, роман жанрларининг ўсиши, сатирик, лирик, тарихий асарларнинг кўплаб яратилиши, ўзбек тили бисотидаги ноёб жавоҳирларни кўрсатиш тил бойлигини намойиш этишда катта омил бўлиб хизмат этди. Шунинг билан бирга ёзувчиларимиз халқ тилидаги битмас-туганмас бойликларни адабий тил билан йўғириб, бадиий тил хазинасини яна ҳам кенгайтirdилар. Бу ҳодисаларни қайд этиш унга илмий ёндошиш, таҳлил этиш эса тилшуносларнинг асосий вазифаларидандир.

Бу иш учун фактик материаллар ўзбек совет ёзувчиларининг проза асарларидан (асосан, роман, қисса, ҳикоялардан) олинди. Ишда, бадиий асарда қўлланган феъллар, феълли бирикмалар стилистик аспектда анализ қилинди. Бунинг учун, аввало, ўзбек тилшунослиги соҳасидаги феъл темасига доир мавжуд ёритишларга асосланган ҳолда, стилистик томондан ёндошиб иш олиб борилди. Баъзи бир қонуниятларга бўйсунмайдиган, қоидаларга зид, хилоф равишда қўлланадиган ёки стилистик бўёқ бериш, оригиналликка интилиш учун атайин шундай қўлланган ва шу каби ёзувчи қаламига хос тил материаллари икки бўлимга ажратиб, илмий-стилистик планда таҳлил қилинди.

Ҳажм кўтармаганлиги туфайли феълларнинг семантик группаси қисқартириб берилди, феълнинг семантик структураси ва шу билан боғланган стилистик аспекти анализ қилинган бўлимида фақат биргина «чиқ-» феълнинг семантик-стилистик доираси

ёритилди, холос. Англашиладики, «чиқ-» феъли темага доир назарий ҳолатларни кўрсатиш учун келтирилган бир намунадир.

Феъл стилистикасига оид бўлган бошқа масалалар: феълнинг лексик-семантик-стилистик хусусиятлари (бунда 5 та феълнинг кенг семантик-стилистик анализи кўзда тутилади), феъл синонимияси, феъллар билан боғлиқ бўлган бадий воситалар, шу каби феъллар орқали ифодаланган экспрессив-эмоционал, модал маънолар; ҳолат, ҳаракат ва муносабатларни ифодалашдаги турли усуллар; индивидуал (ёзувчи қаламига хос) лексика, турли приёмлар ва б. бу ишга киритилмади, улар феъл стилистикаси темасига бағишланган кейинги монографик ишимизда ёритилади.

Ишнинг камчиликлардан ҳоли бўлмаслиги табиий. Биз, ўқувчиларнинг қимматли фикрларини эшитиш ва шуларни ҳисобга олган ҳолда ишни яна ҳам такомиллаштириш умидиламиз.

Автор

КИРИШ

Феъл категориясининг лексик-семантик ва грамматик табиати-ни ёритиш ўзбек тилшунослиги соҳасида 1940 йилларга қадар мактаб дарсликлари доирасида примитив тусдаги маълумотлар билан чегараланар эди¹. Бундан фақат проф. Е. Д. Поливановнинг ишларигина истисно эди². 40-йиллардан бошлаб мактаб дарсликлариди ҳам силжиш—илмийликка асосланиш, совет тилшунослигининг, шу жумладан рус тилшунослигининг, совет туркологиясининг ютуқларига суяниш бошланди³. Олий мактаблар учун дарсликлар яратилиши⁴, айниқса ўзбек тилининг биринчи илмий грамматикасининг майдонга келиши⁵ феъл темасининг ҳам кенг илмий планда ишланиши бўлди, бу темага доир монографик ишларнинг яратилишига асос бўлди. Демак, феъл категориясининг ишланишига Е. Д. Поливанов, А. Н. Кононов, В. В. Решетов каби таниқли олимлар ўзларининг катта ҳиссаларини қўшганлар⁶. Феъл категорияси устидаги илмий тадқиқот ишларининг ривожланишида тилшунослардан А. М. Шчербак, С. М. Иванов, А. Қоклянова ўртоқларнинг, ўзбек тилшуносларидан А. Ғуломов, А. Ҳ. Сулаймонов, А. Ҳожиев, Ж. Жўраева, Ш. Шукуров,

¹ Уша даврларда нашр қилинган мактаб дарсликларини қаранг.

² Е. Д. Поливанов. Краткая грамматика узбекского языка, глагол, Ташкент-Москва, 1926 ва б.

³ Қаранг: О. Усмон, Б. Аvezов. Ўзбек тили грамматикаси, I қисм, Тошкент, 1941; Боровков, Маъруфов, Ғуломов, Шермухамедов, Ўзбек тили дарслиги, Тошкент, 1943.

⁴ Проф. В. В. Решетов. Современный узбекский язык, часть I, Ташкент, 1946 и др.

⁵ А. Н. Кононов. Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1948.

⁶ Яна қаранг: А. К. Боровков. Краткий очерк грамматики узбекского языка. Узбекско-русский словарь, Москва, 1959, А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, В. В. Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, Ташкент, 1961.

Г. Ш. Шарипов, С. А. Акбаров, Э. Фозилов, Р. Жуманиёзов, М. Шоҳназарова ва бошқа ўртоқларнинг ҳиссалари катта⁷.

Стилистика соҳаси бўйича ўзбек тилида ёзувчининг услуби, асарнинг тили, матбуот тили ва шу каби темаларда бирмунча ишлар ёзилди⁸. Рус тилшунослигида эса, бу соҳага жуда қадимдан аҳамият берилиб, бунга доир материаллар чуқур ўрганилиб келинмоқда.

Биз, бадий услуб устида иш олиб борар эканмиз, шубҳасиз, рус тилшунослари⁹, қардош республика олимлари асарларидан¹⁰ унумли фойдаландик, улардан кўп нарсаларни ўрганиб иш кўрдик.

Стилистика фани нима ва у нималарни ўрганади?— Стилистика тилшунослик фанининг бир бўлими (тармоғи) бўлиб, у турли (индивидуал, жанрга хос ва ш. к.) стилларни, тилдаги экспрессивлик, эмоционаллик, модаллик воситаларини, бадий воситаларни, грамматик формаларнинг стилистик хусусиятларини, ёзувчи қаламига хос бадий, лексик, грамматик хусусиятларни ва шу каби тилнинг лингвистик — бадий элементларини таҳлил ва тадқиқ этади.

Стилистика фани амалий услубни — оғзаки, адабий нутқ стилини ва функционал стилини ҳам ўрганади.

Стиль қуйидагича группаларга ажратилиб, ўрганиб келинмоқда: оғзаки нутқ тили (тўлиқ, нотўлиқ стиль)¹¹, ёзма нутқ стили,

⁷ А. М. Шербак. Грамматика староузбекского языка, М., 1962; С. Н. Иванов. Очерки по синтаксису узбекского языка, Л., 1959; А. А. Коклянова. Категория времени в современном узбекском языке, М., 1963 ва б., А. Ҳ. Сулаймонов. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ўтган замон феъл категорияси, Автореферат канд. дисс., Самарқанд, 1949; А. Ф. Гуломов, Феъл, Тошкент, 1954; А. Ҳожиев, Феъл, Тошкент, 1973; Ш. Шукуров. Настоящие и будущие времена глагола в письменных памятниках староузбекского языка, Автореферат канд. дисс., М., 1960; Г. Ш. Шарипов, Категория глагольного вида в современном узбекском литературном языке, Автореферат канд. дисс., М., 1955; С. А. Акбаров. Сложные глаголы в узбекском языке, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1949; М. Шоҳназарова. Сифатдош кесимларда инкорнинг ифодаланишига доир, журн. «Ўзбек тили ва адабиёти», 4-сон, 1970 ва б.

⁸ Ф. Абдураҳмонов. Ўзбек адабий тилининг стилистик нормалари, Нутқ маданиятига оид масалалар, тўплам, «ФАН», Тошкент, 1973, 51-бет; Алибек. Тил ва стиль, журн. «Совет мактаби», 1967, 8-сон. А. Бобоева. Газета тилидаги бир синтактик ҳолат, журн. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 3-сон, И. Қўчқортоев. А. Қаҳҳорнинг ифодаларни аниқлаштириш устида ишлашидан, журн. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1967, 1-сон ва б.

⁹ В. В. Виноградов. О художественной прозе, М.—Л., 1930; Конст. Федин, Писатель, Искусство, Время, «Советский писатель», М., 1957; А. Александрова. Соотношение стилистики и грамматики, I, МГПИИЯ, 1952; Ю. В. Бондарев, Стиль и слово, 1965; Р. А. Будагов. Литературные языки и языковые стили, М., 1967; Е. Н. Прокопович. Стилистика частей речи (Глагольные словоформы), М., 1967, и т. д.

¹⁰ Г. Х. Ахунзянов. О стилистических особенностях образных фразеологических выражений, канд. дисс., Казань, 1962; Дамирчизадэ. Азэрбајчан дилинини услубијаты, Азэр. дриснэшр, Бақы, I, 1962 ва б.

¹¹ Уч стиль назариясини қиёсланг (юқори стиль, ўрта стиль, қуйи стиль).

Ўзма нутқ стили эса ўз ичида яна бир қанча бўлимларга бўлинади: Расмий (канцелярия) стили, китобий (академик) стиль, диалогик нутқ стили, жанрга хос стиль (жанр стили жуда ранг-баранг ва серқиррадир), индивидуал стиль, хатлар стили, функционал стиль (эълонлар, мурожаат, иш юритиш, алоқа, публицистика) ва ҳоказо¹². Стиль масалаларини классификация қилишда ҳам ҳар хилликлар мавжуд. Бунда стилистиканинг нисбатан янги соҳа эканлигини ҳам кўзда тутиш лозим бўлади¹³. Ўзбек тили стилистикаси соҳасида дастлабки ишлар эндигина майдонга келмоқда. Масалан, стилистика бўйича биринчи қўлланма — А. Шомақсудовнинг «Ўзбек тили стилистикаси» номли асари яқиндагина нашрдан чиқди¹⁴. Тилшунослик тараққиёти, фикр олишувлар жараёни бу соҳадаги таснифларни умумлаштириши, фундаментал асарларни майдонга келтириши шубҳасиз.

Стилистика устида ишлаган олимлар фактларга турлича ёндошадилар. Масалан, А. И. Ефимов ўзининг «Стилистика художественной речи» асарида қуйидаги ҳодисаларни объект қилиб олади: ёзувчи тилини илмий асосда анализ қилиш, нутқ экспрессияси, образли ифода яратишда метафоранинг роли, ёзувчиларнинг синонимлардан фойдаланиш йўллари, от, сифат, олмош ва феълларнинг бадийлик яратишдаги роли, жонли нутқ услубининг бадий асарда акс этиши¹⁵.

Е. Н. Прокоповичнинг «Стилистика частей речи»¹⁶ асарида сўз туркумларидан «феъл» категориясининг морфологик хусусиятлари стилистик планда ўрганилади. Масалан, рус тилида феълларнинг замон категорияси вид категорияси билан чамбарчас боғлиқ, бир замон формаси контекстда бошқа маъно касб этиб, ёки бирор маъно билан чегараланиб қолган бўлиши мумкин ва ҳоказо. Бунга ўхшаш ҳодисалар тилнинг синхроник ҳолатида учраб туради. Бундан ташқари, феъл формалари (мас., замон) нейтрал бўлиши мумкин, ёки стилистик бўёқ олган бўлиши мумкин. Олим ўз тадқиқотида феъл категориясининг шунга ўхшаш структурал, модал, эмоционал, диалектал ва шу каби — ниҳоятда серқирра томонларига кенг тўхталади ва фикрларини фактлар билан тасдиқлайди. Китоб авторининг фактик материали жуда кенг, унинг ранг-баранг манбалардан — юзга яқин бадий адабиётдан олганлигини ва таҳлил қилганлигини библиографик кўрсаткичлар далиллайди.

Феълнинг грамматик ва стилистик томонларига бағишланган

¹² Қиёс қилинг: О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов, М., 1966, стр. 454.

¹³ Қаранг: Коллектив авторов. Тюркское языкознание в СССР за пятьдесят лет (журн. «Советская тюркология», 1972, № 6, стр. 12—13).

¹⁴ А. Шомақсудов. Ўзбек тили стилистикаси, Биринчи, иккинчи қисм, Тошкент, 1974.

¹⁵ А. И. Ефимов. Кўрсатилган асар, 3-бет.

¹⁶ Е. Н. Прокопович. Стилистика частей речи, М., 1969.

ишлардан рус тилшунослигида ва бошқа туркий тилларда, ўзбек тилида яна бир қанчасини кўриш мумкин¹⁷.

Ўзбек тилшунослигида феъл стилистикасига бағишланган махсус илмий тадқиқотларнинг ҳали йўқлиги, лекин феъл стилистикасини — унинг назарий ва практик томонларини ёритишнинг ниҳоятда муҳимлиги каби ҳодисалар авторни бу соҳа бўйича, унинг анчагина мураккаб ва кенг бўлишига қарамай, лингвистик-стилистик планда иш ёзишга ундади. Натижада автор ўзининг шу соҳа бўйича тўплаб келаётган фактик материалларини анализ қилиб, дастлабки хулосаларни эълон қилиш фикрига келди.

Турли типдаги стилларнинг яратилиш воситаларини аниқлаш — стилистик анализ — тил материалларининг хусусиятлари билан боғлиқ, демак, буларни (ҳатто анализ объекти бир сўз ёки биргина аффикс бўлса ҳам) бутун бир жумла, фразеологик ибора, хуллас, контекст составида текшириш зарурлиги аниқ.

Стилистик анализнинг мураккаблигини яна шу ҳодиса ҳам кўрсатадики, бундай анализ процессида тилшунослик фани адабиётшунослик, психология, фольклористика каби фанлар билан маълум даражада яқинлашади, тўқнашади, боғланади. Бу соҳанинг нутқ маданияти масалалари билан зич боғлиқ эканлиги ҳам маълум. Бу мураккаб соҳа устида илмий (лингвистик-стилистик) иш олиб бориш вақти етди.

Ўзбек адабий тилининг мукаммаллаша бориб, юқори босқичларга кўтарилишида, янги, кўркам, силлиқ-равон услубнинг яратилишида ўзбек совет прозаик ёзувчилари: Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, А. Қаҳҳор, А. Мухтор, М. Исмоилий, Саид Аҳмад, Ҳ. Фулом, Шухрат, О. Еқубов, Ш. Рашидов, Н. Сафаров, Ҳ. Назир, С. Зуннунова, С. Анорбоев, Й. Шамширов каби адибларнинг, тилнинг бутун механизмини яхши биладиган, унинг нозик нуқталарини амалда ишлата оладиган моҳир таржимонларнинг роли катта (стиллларнинг ривожланишида таржимачилик ишининг жуда катта ўринни эгаллаши адабий тиллар тарихида аниқланган факт). Тилшуносларнинг вазифаси бу ҳодисаларнинг реал кўринишларини текшириб, шулардан умумлаштирувчи хулосалар чиқаришдан иборатдир.

¹⁷ Н. А. Янко-Триницкая. Возвратные глаголы в современном русском языке, М., 1962; В. Н. Сидоров, И. С. Ильинская. К вопросу о выражении субъекта и объекта действия в современном русском литературном языке, ИАН ОЛЯ, 1949; Маслов. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке, (значение употребление), сб «Вопросы грамматики болгарского литературного языка», М., 1959; А. В. Бондарко. К теории поля в грамматике — залог и залоговость, журн. «Вопросы языкознания», 1972, № 3, стр. 20; А. А. Холодович. Залог, сб. «Категория залога, Материалы конференции», Л., 1970; Ф. Ф. Фортунатов о залогах русского глагола, ИОРЯС, IV, кн. 4, 1899, СПб., стр. 1155, Г. Ф. Благова. Строение форм желательного наклонения в тюркских языках и тенденция к сверх нормальному их усложнению, журн. «Советская тюркология», 1973, № 1, стр. 11. А. Дж. Ализаде. Категория числа в азербайджанском языке, Автореферат канд. дисс., Баку, 1966, М. Т. Агламова. Способы выражения повелительности и желательности в тюркских языках, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1966 и др.

ФЕЪЛНИНГ ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯЛАРИ ВА УЛАРНИНГ СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

1. ФЕЪЛ МАЙЛЛАРИДАГИ СТИЛИСТИК ЖИХАТЛАР

Субъектнинг экспрессив-психологик ҳолатини ва реал воқеъликка бўлган турли модал-экспрессив муносабатларини ифодалаш феъл туркуми билан ҳам боғлиқ.

Феъл туркумидаги сўзларда замон, шахс-сон каби грамматик категорияларни билдирувчи формалар билан бирга, майл ифодаловчи формалар мавжуд. Феъл майллари бир неча группага бўлинади. Бу ҳодисанинг классификацияси традицион грамматикаларда ягона схемага эга эмас: бу соҳада ҳамон ҳар хиллик сақланиб келади: Мас., аниқлик майли, буйруқ майли, буйруқ-истак майли, дарак майли, шарт майли, шартли майл, мақсад майли, ижро майли¹ ва б.

Феъл майллари ва уларнинг номланишидаги фикрларнинг бу каби ҳар хиллиги ҳали майллар устидаги тадқиқотнинг қиёмига етмаганидан, уни янада давом эттириш, такомиллаштириш зарурлигидан далолат беради.

Шуни ҳам айтиш керакки, грамматикаларда, дарслик ва қўлланмаларда изоҳланиб келинаётган аниқлик ёки дарак майли группасига киритилаётган феъл формалари (мас., **борди, бораётир, боради**) субъектнинг борлиққа, объектга бўлган бирор модаллик, экспрессивлик муносабатларини ифодаламайди ёки бошқача айтганда, бу ўринда унинг модаллик-экспрессивликка мойиллиги йўқ. Бу фақат иш-ҳаракатнинг бажарилиши ҳақида (ёки унинг бўлишсизлигидан) дарак бериш, баён этиш, информация қилиш маъноларинигина англатмоқда. Бунда борлиққа муносабат тасдиқ, инкор тусида бўлади. Феълнинг бу формаси «баён-дарак феъллари» ёки «баён-дарак майли»дир. Бу ўринда аниқлик майли

¹ Қаранг: Ҳозирги замон ўзбек тили, Тошкент, 1957, 416-бет. М. М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили, Тошкент, 1962, 141-бет; Ҳозирги ўзбек адабий тили, I, Тошкент, 1966, 281-бет; А. Ҳожиёв. Феъл, Тошкент, 1973, 11-бет ва б. Бу соҳада туркологик адабиётларда ҳам турлилик мавжуд.

терминининг қўлланишига эътирозимизнинг сабаби шундаки, у тақдирда, «ноаниқлик майли ҳам борми?» деган савол туғилиши мумкин ёки майлларни аниқ ва ноаниқ майллар деб группалаштириш лозим бўлади (қиёсланг: финитные глаголы — шахсли феъллар ва инфинитив — масдар).

Фикримизча, феъл майлларини стилистик аспектда таҳлил этиш учун қуйидагича группалаштириш мақсадга мувофиқ: 1) баён-дарак майли², 2) буйруқ майли, 3) шарт майли, 4) мақсад майли, 5) гумон-тахмин майли.

Буйруқ майли. Буйруқ майл формалари фақат соф буйруқни эмас, яна бир қанча модаллик маъноларини ифодалай олади. Шунинг учун бу формаларни яна бир қанча группачаларга (подгруппаларга) ажратиш мумкин:

1) Соф буйруқ майли. Бунга: а) буйруқни ифодаловчи феъл асослари, ўзаклар (II шахс бирлиги) ни киритиш мумкин³: **ёз, ўқи, бор, ол, ухла, бошла**; б) феълларнинг орттирма даража формалари киради, булар ҳам буйруқ майли маъносини беради: **ўқит, ўқиттир, ёздир, юргиз, ўтқаз каби**; в) буйруқ майли маъносини ифодаловчи феълларнинг ўзлик нисбати (даража) формалари (негиз ҳолида) киради.

2) Буйруқ-илтимос майли: а) **-ай, -гин, -инг, -син, -синлар, -ишсин** формалари кўпинча буйруқ-илтимос маъносини ифодалайди: **айтай, боргин, сўранг, киришсин** ва б.

Бу формалар қўлланишда, яъни субъектнинг борлиққа бўлган муносабатига кўра истак, тилак, маслаҳат, қисташ каби экспрессив, модал маъноларни ҳам бера олади⁴.

III шахс буйруқ ифодаловчи (бирлик учун қўлланувчи **-син**) формалари ўз маъносидан ташқари яна қуйидаги маъно ва функцияларда келади: 1) Бир ҳолат ёки хатти-ҳаракат бир-бирига зид қўйилса, бири иккинчисини рад этса, эргаш гапнинг кесими **-син (-масин)** формали феъллардан бўлади. Бу вазифани «**-са ҳам**», «**-са -да**» формалари ҳам бажара олади. Мас., Бойнинг уйи **сарой бўлсин**, барибир, Гулнорга зиндон бўлади (Ойбек). Қанча ҳаракат қилмасин, у имтиҳондан ўта олмади.

2) **-син, -масин** формали феъллар хавотирланиш, ҳадиксираш ёки бирор гапни ўқдириб қўйиш, истак каби ҳолатларнинг ифодаланишида ишлатилади. Дарсга кечикмаган **бўлсин-да**.

Баъзан бу форманинг талаби билан «тағин»; «яна», «палакат (фалокат) босиб» каби ёрдамчи элементлар қўлланади, булар экспрессивликни яна ҳам кучайтиради: Тағин, гап-сўз бўлиб **юр-масин**.

² Бу майлнинг стилистик хусусиятлари у қадар ранг-баранг эмас. Бу форма одатда, «Феъл замонлари» бобида ўрганилади.

³ Қиёс қилинг: А. Ғуломов. Феъл, Ҳозирги замон ўзбек тили, Тошкент, 1957, 418-бет.

⁴ Қаранг: А. Ғуломов. Кўрсатилган асар. 419—420-бетлар.

3) **-син, -гин** формали кесимлар тилак, «дуо иборалар»ида қўлланади. Мас., ишқилиб, икқовининг ҳам боши **омон бўлсин** (А. Қаҳҳор).

4) Мақсад, истак маъноларини ифодалаганда, эргаш гапнинг кесими **-син** формали феълдан бўлади ва «деб», «учун» сўзлари қўлланади: Аёлнинг **раҳми келсин** деб жиндек кўз ёши ҳам қилди Шарифхўжа («Муштум»).

5) **-син, -синми** формали феъллар «ким», «қаёқдан», «қаердан», «қанақасига» олмошлари ва баъзан юкламалар билан қўлланганда гапда бўлишсизлик маънолари ҳамда экспрессивлик, кучли таъкид англашилиши мумкин: Равшаной сатанг онасининг кирди-корини **қаёқдан билсин** («Муштум») ва б.

Шарт майли. Традицион грамматикаларда **-са** аффикси олган феъл формаси «шарт майли» деб аталиб келинмоқда. Демак, **-са** формали феъл шарт маъносини, шунга мойилликни ифодалайди.

Дарҳақиқат, **-са** формали феълларда умуман модаллик, экспрессив-эмоционаллик маънолари кучли сезилади: **ишласам, ўйнасам, билиб қолмас, бориб келсанг** каби.

Лекин яқка — контекстсиз ҳолатда **-са** форма олган феъллар шарт маъносини эмас, кўпроқ истак, хоҳиш, орзу, илтимос маъноларини беради. Шарт, сабаб маъноси эса контекстда (кўпинча **-са** формали феъл, эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда) англашилади⁵: Мен **борсам**, у келади; ўқитувчи **рухсат берса**, болалар кетишади. Аччиқ чой **ичсам**, бошимнинг оғриғи қолади қабилар.

Демак, бу форманинг «шарт майли» деб номланиши ифодаланган маъноларини тўла қамрамайди, термин шартли қўлланган **-са** форманинг **эди (экан, эмиш)** тўлиқсиз феъллари ва бошқа турли кўмакчи феъллар билан бирга қўлланиши эса турли модал, экспрессив маъноларни бериш учун хизмат этади.

-са формали феъл майлининг семантик-стилистик хусусиятлари қуйидагича:

1. Гапда, **-са** формали феъллар билан бирга «шояд», «зора», «қани», «қани энди», «кошки», «кошки эди», «нима қиларкин?», «нима қиларкин-а? каби ёрдамчи сўз ва модал иборалар, **...-са ҳам майли, ...-са бўлди, ...-са бас. ...-са бўлгани** каби қолиплар қўлланганда истак, хоҳиш, зарурат маъноларидаги экспрессивлик янада кучли ифода этилади. Мисоллар: Ора-чора кўриниш бериб, нотавон кўнглимни тинчитиб **кетсанг бас...** (Ойбек). **Қани** шу асрий тошлар ёрилиб **кетса-ю**, уни ўз бағрига **яширса** (Саид Аҳмад). **Қани энди**, ҳозир шу топда **кўрсам** (Саид Аҳмад). **Шояд** Йўлдош билан бир қисмга **тушсам** (Шухрат). ...Шундай меҳнат қилганимга яраша **кошки** кўнглим тинч **бўлса!** (А. Қаҳҳор). **Эй худо**, шу амалдор чиройлигининг тоғаси бўлиб **қўя қолса** нима

⁵ Қиёс қилинг: М. А. Асқарова, Ҳозирги ўзбек тилида эргашини формали ва эргаш гаплар, Тошкент, 1966, 215-бет.

қиларкин-а? (Шуҳрат). — Хотин, (болаларнинг) доғини кўрмасак бўлди (П. Қодиров). Аччиқ-аччиқ аламли сўзлар айтса ҳам майли (Саид Аҳмад).

2. Модал-экспрессив муносабатда (объектнинг, тингловчи ёки ўзганинг хатти-ҳаракатига ўз нуқтаи назаридан ёндошилганда), иложсизликни ёки розиликни ифодалашда, баъзи бир (оддий, мураккаб, чигал) вазиятни таъкидлаш каби ҳолатларда **-са (-маса)** формали феъл қўлланади:—Ана холос, нима касбкор қилмоқчисиз? Имомликка унамасангиз, мирзоликка юрмасангиз (М. Исмоилий). Колхозда ишламасам, ҳеч қаерга бормасам, ҳеч ким билан гаплашмасам... (А. Қаҳҳор). Айбини айтай десам йўл қўймаса, хафа бўлса...

Бу гаплар ҳам структура жиҳатидан нотўлиқ (яъни, қўшма гапнинг эргаш гап қисми) бўлиб, маъно эътибори билан (маънони тўлдириш учун) «ўзидан кўрсин», «ўзи айбдор» типдаги бош гапларни ёки «мен нима қилай?», «мендами айб?», «мен айбдорманми?», «нима қилиш керак?» сингари риторик сўроқ типдаги муносабат билдирувчи модал элементларни келтиришни (тиклашни) тақозо этади. Мас., ўзи вақтида етиб кела олмаса, судралса, мен айбдорманми?» ва б.

3. а) экспрессив ҳолатни ифодалашда ёки вазиятга модал муносабат билдиришда (ноҳақлик, нотўғри хатти-ҳаракатдан куйиниб, норозиланиб ёки киноя билан кесатиб гапиришда) **-са** формали феъл ҳамда маънони тўлдириш учун «нима қиларкин?», «нима қилади?», «бўлмайдими?», «ўладими?» каби риторик сўроқ элементлари компонент бўлиб келади, баъзан, **-са** форма билан **-чи** юкламаси қўлланади. Мас., — Уринса ҳеч нима қилмайди, анжир эдики эзилиб қоладими?» (А. Қаҳҳор). Сўқимдек йигит ишласа ўладими! — деди қоровул (Мирмуҳсин). Бу дардга ҳам даво топилиб қолса ажаб эмас («Муштум»). Қандай қилиб (сув) чиқариш эса одамларнинг ихтиёрида, фақат каттаконлар йўл қўйиб берса бўлгани (М. Исмоилий). Лайлакка ўхшамай ўл, қуллуқ қилиб даврандан чиқа қолсанг-чи!... (А. Қаҳҳор).

б) **-са** нима қипти?, **-са** нима бўпти? каби қолиплар қўлланган риторик сўроқ характеридаги гапда эътирозга эътироз билдириш, ўз фикрини маъқуллаш, ўзгани ҳимоя қилиш каби муносабат ва экспрессивлик маънолари англашилади. Мас., Хўш, қирчиса нима қипти? (М. Исмоилий). Ҳа, театрга борса нима бўпти, осмон узлиб ерга тушиптими?

4. Буйруқ ифодаловчи феъл формалари ўрнида **-са** аффикси алманиб қўлланганда илтимос, розилигига қараб эҳтиёткорлик билан ёндошиш, маслаҳат солиш каби маънолар англашилиши мумкин: бу кўпроқ модал муносабатда, хушмуомалалик билан қилинган мурожаатда ишлатилади, мас., — Ҳаётхон, йўқ демасангиз, бувим сизларникига борса... (М. Исмоилий). Магар жаноб-

лири ижозат берсалар, Вали аканинг ўғлини олиб кетсам (М. Исмоилов). Рухсат этсангиз қайиғингиздан фойдалансак, отахон (Ҳ. Гулом). Мисоллардан кўринадики, **-са** форма гапда икки-уч сўзда ҳам қўллана олади.

Одатда **-са** формали феъл-кесим билан гап логик ва структурал жихатдан тугалланмагандек кўринади: юқорида келтирилган мисолларда ёки шу сингари тил фактларида, агар гап маъносига эътибор берилса, субъектнинг тингловчисига қилаётган мурожаати кўпинча риторик сўроқ орқали берилади. Бу гапларнинг сўнгида «майлими?», «...нима дейсиз?», «...қандай бўларкин?», «бўларди» каби сўзлар келиши ҳам мумкин. Бу сўзлар стиль талаби билан гапда ишлатилмаган тақдирда ҳам, маънодан англашилиб туради. Демак, логик жихатдан гап мана шундай сўзлар билан тугалланиши лозим эди.

5. Экспрессив-эмоционаллик ҳолатларининг ифодаланишида, субъектнинг объект, объектив борлиққа бўлган модал муносабатини беришда гап составида «наҳотки», «мунча (бунча)» каби элементлар қўлланиб келади. Бундай гапларда кесим асосан **-са (-маса)** формали феълдан бўлади, мазмунидан ажабланиш, ҳайратланиш, ҳаяжонланиш, тутоқиш, объектга, воқеа-ҳодиса, ҳолатга бўлган салбий муносабат, киноя, масхаралаш; ўқиниш, қуйниш, афсусланиш каби турли маъно оттенкалари англашилади. Гапнинг ифодаси риторик сўроқ мазмунда бўлади. Мас., **Мунча** иштаҳаларингиз карнай бўлмаса?! («Муштум»). Пешонам қурсин, **бунча шўр бўлмаса** (Саид Аҳмад). **Наҳот** мен ҳам хасад қилаётган бўлсам... (М. Хайруллаев). **Наҳотки** иккита симсиз рубоб ва битта синиқ дутордан бўлак ҳеч вақо бўлмаса? («Муштум»). ...Комсомол олдида шундай катта вазифа **турса-ю**, бизнинг Раҳимжон юролмайдиган бўлиб **ўтурса?** (А. Қаҳҳор).

Бўлишсизлик формасида келган юқоридаги феъл формаларининг деярли кўпчилиги бўлишли маънони беради.

6. Субъект, бирор воқеа-ҳодисанинг рўй беришидан хавфсираб, унинг оқибатидан ташвишланиб гапирганда ёки умид боғлаш, тахминлаш ёки гумонсираш каби экспрессив ҳолатларда эргаш гапнинг кесими **-са** формали феълдан бўлади. Бунда ҳам риторик сўроқ ва «борди-ю», «агар», «бирдан» каби экспрессивликни оширувчи ёрдамчи элементлар қўлланади. Имтиҳонга **кирса-ю**, йиқилиб **чиқса**, унда нима бўлади? Бирдан лотареясига ютуқ **чиқиб қолса?**

Бу усул билан қуйидаги ҳолатлар ифодаланади: субъект бирор воқеа-ҳодиса ҳақида, III (ёки иккинчи) шахснинг хатти-ҳаракати, қувончи, мусибати ва ш. к.лар ҳақида тингловчига фикр билдиради ёки ундан бирор маслаҳат олиш мақсадида фикрлашади. Бунда, **-са** формали феъллар кўпинча **-я** юкламаси, «мабодо», «яна» сўзлари билан қўлланади: **Кўриб қолса-я**, **айтиб қўйса-я**; **яна кутиб қолса-я** ва б.

Бу форма **-ми**, **-чи** юкламалари билан қўлланганда гап риторик сўроқ тусини олади, экспрессивлик янада ортади. Бунда «мабодо», «борди-ю», «...-са борми» каби ёрдамчи сўзлар бирга ишлатилиши мумкин: Борди-ю тошиб олса-чи? Йўқотиб қўйса борми ва б.

7. а) субъектнинг бирор ҳолат ёки имкониятга бўлган модал муносабатини, фикр-мулоҳазасини ифодалашда, ҳолатни аниқлаш, тахминлаш, ҳулосалашда, тўсиқсизлик маъноларини беришда **-са** формали феъл қўлланади. Мас., Бирон иш қила олишига кўзи етмаса ҳам ҳар қалай сўради (А. Қаҳҳор). Раҳмат, ойиси ёмон бўлсаям, ўгли билан тил топишдик! (О. Еқубов). Мана бунди қаранг: қовурғасини битта-битта санаса бўлади (М. Исмоилий). Бизнинг заводни уруғ заводи деса бўлади (А. Қаҳҳор).

Бу мисоллардаги форманинг функциясини «...ш мумкин» модели бажара олади (борса бўлади — бориш мумкин).

б) иккиланиш, фикр юритиб кўриш, тахмин қилиш, гумонсираш, эҳтимолга яқинликни ифодалаш, бир қарорга кела олмаслик, вариант танлаш, сабаб-имконият излаш, мураккаб вазиятни, ноаниқликни, эшитилганликни ифодалаш каби ҳолатларда **-са** формали феъл ишлатилади. Бундай гапларда баъзан **-са** формаси **-микин (-ми экан?)** сўроқ юкламаси, «керак» модал сўзи билан қўлланади. Мас., Е бош эгиб бориб узр сўрасаммикан? (А. Мухтор). — Шундоқ қилсамикан-а? Айтмай қўя қолсамикан? (О. Еқубов): Нима десак экан (А. Мухтор); Кўнглингиз тортмаса қўя қолинг, — деган эди (А. Қаҳҳор). Эртага мажлис бўлса керак. Бу шеърни ...шоир ёзган бўлса керак («Муштум»). Тўртта қўшни хотин орасига кирса, бой тоғам бор... деб у мақтанса керак (Ойбек). У институтга кира олмаган бўлса керак.

Баъзан бу маъно бошқа усул билан ифодаланади. Булар қариндошларим ҳаммадан юлсалар ҳам, мендан юлмаслар (Ойбек).

Мана шу структурага яқин келадиган яна жуфт қўлланувчи сўзлар бор, буларда ҳам, а) экспрессивлик, модал муносабат — лоқайдлик, ўзини четга олиш, ачиқкланиш каби маънолар ифодаланади. Мас., гапирса гапиргандир, шунга ҳам ота гўри, қозихонами?; юрса юрсин, менинг нима ишим бор; қолса қолавермай-димми ва б.

б) Икки бўлишсиз форма қўлланганда қатъият, «шундай қилган маъқул» деган маънолар ифодаланади. (Масалан, бормасам бўлмайди, кириб ўтмасам бўлмас каби).

в) **-са+бўл-** формаси имконият, аниқлик, ишонтариш, ижозат каби маъноларни беради: Борса бўлади, ўтирса бўлади ва б.

8. Воқеа-ҳодисанинг қутилмаганда содир бўлишини, бирор ҳолатнинг юз беришини, тўсатдан бирор ҳолат ёки ҳодисага дуч келишни, тўсатдан бирор гап, хабар эшитилишини ифодаловчи гапларда эргаш гапнинг кесими **-са** формали феълдан бўлади. **-са бўладими?** қолипнинг қўлланиши ҳам учрайди. Мас., Қайрилиб қарашса — тошли сўқмоқдан қоқила-йиқила чопиб Садбар

ислишти (А. Мухтор). Уйига **борса**, печкадан олов тўкилиб пол ёпиётган экан. Қози домла «лаънат, шайтон!» дейман деб, «хотин-тилоқ!» деб **юборса бўладими?** (М. Исмоилий).

9. **-са борми** риторик сўроқ элементли модель қўлланадиган ҳишларда воқеа-ҳодисанинг содир бўлиши ёки бирор хатти-ҳаракатнинг бажарилмай қолиши оқибатида юз берадиган, бўлиши мумкин бўлган салбий ёки ижобий натижалар ҳақида (хавфланиб ёки шодланиб) фикр билдирилади. Мас., Шу ўйлаган ёмон ўйларимни **билса борми**, тилкалаб **ташласа керак** (А. Мухтор). Тишидан гуллаб **қўйса борми**, мени нақ оқ уйлик қилиб юборадия.

Шунга ўхшаш, **-са бўладими** модели ҳам қўлланади. Бунда бирор хатти-ҳаракат ёки воқеа-ҳодисанинг кутмаганда содир бўлиши натижасида юз берган ҳолатлар ҳақида фикр баён этилади. Мас., Беҳос рўпарамдан **чиқиб қолса бўладими**, сичқоннинг ини миш танга бўлиб кетди.

10. **-са гўрга** моделида ҳам турли модал муносабат, хоҳиш, истак каби экспрессив элементлар баён этилади: Бу форма кўпроқ жонли нутққа хос: Менинг номим **нўноққа чиқса гўрга-я**, терим машинасининг номи ёмонга чиқмаса эди... (Н. Сафаров).

11. **-са майли** модели субъект билан II ва III шахслар ўртасидаги турли экспрессив-модал муносабатларни ифодалашда қўлланади: а) Рухсат, ижозат бериш маънолари англашилади: Кетса майли, ўйнаса майли, еса майли ва б.

б) Бу модель баъзи бир юкламаларни ҳам олади, бунда экспрессивлик характери ва маъно ўзгаради. Мас., **етиб келса майли-я** (истак, ҳаяжонланиш, хавотирланиш, гумон, ишончсизлик ва б.); **еса майли-ку...** (муайян хатти-ҳаракатнинг оқибати тўғрисида ташвишланиш); **Борса майлими?** (ижозат, рухсат сўраш); Бу моделга нисбатан «бўлади» (**-са бўлади**) феъли стилистик синоним функциясини бажара олади.

-са майли модели «эди», «экан», «эмиш» тўлиқсиз феъллари билан бирикиб кела олади ва бундай формада ҳам турли экспрессив маънолар англашилади.

12. Айрим ҳолларда орзу-истакнинг ёки воқеа-ҳодисанинг юзага чиқиши, амалга ошиши учун шартли ситуациялар, маълум тўсиқлар бўлиши ёхуд иш-ҳаракатнинг бажарилиш-бажарилмаслиги бирор киши, предмет ёки ҳолат билан боғлиқ бўлиши мумкин. Бундай ҳолатлар шарт, сабаб, тўсиқ маъноларини ифодалашда **-са формали феъл** кўпинча гап составида, эргаш гапларнинг кесими вазифасида қўлланади⁶.

Бундай гапларда «агар», «агарда», «мабодо» каби ёрдамчи сўзлар ҳамда «-са+эди» формаси қўлланиши мумкин. Мисоллар:

⁶ *Қиёс қилинг:* Ҳозирги ўзбек адабий тили. II. Синтаксис, Тошкент, 1966, 443 б. М. А. Асқарова. Ҳозирги ўзбек тилида эргашиш формалари ва эргашиш гаплар, Тошкент, 1966, 215 б.

Агар тўсиб турган шохлар сал очилса, бутун ҳовли кафтдай кўри-
нади (О. Ёқубов). Кўпинча ҳар хил прическа қилмаса, кўнгли
жойига тушмасди (Саид Аҳмад). Сорохан Саидийнинг пешонаси-
га туртиб «боқса одам бўласиз» деди (А. Қаҳҳор). Агар мен ёзув-
чи бўлсам, бутун умримни биттагина китоб ёзишга сарфлардим
(А. Мухтор). **Насиб қилса, яна кўришармиз.**

13. Сабаб-натижа, шарт-натижа мазмунли гапларда эргаш
гапнинг кесими **-са (-гундай бўлса)** формали феълдан бўлади.
Бунда «мабодо», «агар» ёрдамчи сўзлар иштирок этиши мумкин:
Эски чопонлардан битта-яримтаси соддадиллик билан мабодо
келиб қолса тўйбошиларнинг кўзлари олаяди (Ойбек). **Тупроқ
олсангиз зар бўлсин** (А. Қаҳҳор).

14. Пайт маъносини ифодалай олади⁷: — **Борсам, сира зерик-
тирмайди** (Ҳ. Фулом).

15. Мақсад маъносининг ифодаланишида **-са** формали феъл
қўлланиши мумкин⁸. Мас., **Бир кило бўёқ олай десам, пул топил-
майди** (П. Қодиров). Мен учун **ўқисанг, ўқимай кўя қол.**

Мақсад маъноларини беришда «демоқ» феъли, «учун» ёрдам-
чиси актив қўлланади.

Кўринадики, шарт формаси содда гапда қўлланганда ҳам,
қўшма гапда қўлланганда ҳам функцияси фақат шарт маъносини
ифодалаш билангина чегараланмайди. Фактларнинг кўрсатишича,
шарт формали феълларнинг бу каби маъно ва функцияларидан
ташқари, яна бир қанча вазифалари бор. Масалан, **-са** формали
феъллар кириш бўлак, боғловчи, кўмакчи сўзлар функцияларида
қўлланиб келади ва булар ҳам гапга турли маъно оттенкаларини
беради⁹. Булар ичида энг активи бўлса сўзидир. Бунинг қуйидаги
маъно ва функцияларини кўриб ўтамиз:

1) Субъектнинг объектга, воқеъликка бўлган экспрессив муно-
сабатини ифодалашда, шарт-натижа маъноларини ифодалашда
(кўпинча эргаш гап кесими вазифасида) ишлатилади. Бундай
қўлланиш икки қарама-қарши маъноли гапларда учраши мум-
кин: — **Нон-насибанг бизда бўлса, қоларсан, бўлмаса, жўнарсан**
(Ойбек).

2) Субъектнинг тингловчи ёки ўзганинг фикрига қўшилиши,
уни маъқуллаши, келишиши, шубҳанинг ишонч билан алмашили-
ши ёки бирор ҳолат, ҳодисага бефарқ муносабати ифодаланган
гапларда **бўлса бордир, ундай бўлса** иборалари ишлатилади.
Шундай бўлса бордир (А. Қаҳҳор). — **Ҳа, ундай бўлса** яхши, —
деди, Қудрат (М. Исмоилий).

⁷ *Қиёс қилинг:* Ҳозирги ўзбек адабий тили, II, Синтаксис, Тошкент, 1966
443 б. М. А. Асқарова. Кўрсатилган асар, 215-бет.

⁸ *Қиёс қилинг:* М. А. Асқарова. Кўрсатилган асар, 203, 213-бетлар.

⁹ *Қиёс қилинг:* Ҳозирги ўзбек адабий тили, II, Синтаксис, Тошкент, 1966,
445-бет.

3) Субъектнинг объектга, ўзгага, воқеа-ҳодисага нисбатан экспрессив муносабати ифодаланганда, яъни бирор ҳодисанинг юз беришини, ҳаракатнинг бажарилишини ёки буларнинг акси бўлишини жуда истаганда, зўр хоҳиш билдирилганда, гап составида «нима бўлса ҳам» элементи қўлланади: **Нима бўлса ҳам** завод қўрмасин, бошлари тошдан бўлсин! (П. Қодиров). **Нима бўлса ҳам** синовдан омон-эсон ўтиб олсин.

4) Бажарувчи шахсга, воқеа-ҳодисага модал муносабат билдирилганда ёки ҳаракатга, натижага баҳо беришда, ажабланишда **...ган бўлса ҳам** формаси қўлланади: — Ошни ким қилган бўлсаям пазанда экан,— деди у, Асадга шама қилиб (Ҳ. Назир). Ким айтган бўлса ҳам, ҳамма айбни шунга ағдаришди.

-ган + бўлса перифрастик формаси ҳам субъектнинг модал муносабатини, экспрессив ҳолатини ифодалашда, ҳамда илтимос, маслаҳат бериш, фикр билдиришда ва сабаб маъноларини англатишда ишлатилади: **Борган бўлса**, ўша ерда ўтириб турсин. Айтиб қўйган бўлса балого қолади.

Озарбайжон тилида (бу ўринда) бўл феъли тушиб қолиб, унга қўшилиб келувчи **-са** аффикси, (**бўлса** олдидан қўлланувчи) шахсон қўшимчасини олган отга қўшилиб келади ва ўша маънони бера олади. Мас., Сэн муъллимсэнсэ, бэс о кимдир?¹⁰ (Агар сен муаллим бўлсанг, у ўзи ким?).

5) **-диган + бўлса**, **-моқчи + бўлса** перифрастик формалари мақсад маъносини билдиради: Агар кетадиган бўлса, эртaroқ отлансин. Бормоқчи бўлса, бир ўзи бормасин.

Бу мисоллардаги «бўлса» эргаш гапнинг кесими составида келган.

6) **бўлса-да**, **бўлса ҳам** формалари эргаш гапнинг кесими составида келиб, турли маъно оттенкаларини беради: Гулчеҳра сал шўх бўлса-да, ўзи жуда... меҳр-оқибатли қиз (О. Ғубов).

Бўлса феъли бўл феълининг ўзи билан бирга ҳам турли формаларда, ҳар хил маъно оттенкаларини ифодалаб келади: **бўлса бўлсин**, **бўладиган бўлса**, **бўлса бўлар** ва б.

7) Экспрессивликнинг ифодаланишида **бўладиган бўлса** формаси эргаш гапнинг кесими вазифасида қўлланади. Бунда, кўпинча, қарама-қарши маъно, субъектнинг салбий муносабати ва бошқа маъно оттенкалари ифодаланади: Уша хотини бўладиган бўлса, ўнғайлик билан унга болани рўпара қила қолмайди (Шухрат).

8) **бўлса** сўзи қўшма феъл компонентни бўлиб келганда замон, майл каби грамматик маънолар биринчи компонентдан англашилади: **ёзган бўлса**, **ёзмоқчи бўлса**, **ёзадиган бўлса** кабилар.

9) «бўлса» сўзи «керак» сўзи билан бирикиб келади. «керак» сўзи олдиндан ҳам, кейиндан ҳам қўллана олади: **керак бўлса**, **бўлса керак**. Лекин буларнинг маъно ва функцияларида фарқ бор.

¹⁰ Қаранг: Грамматика туркменского языка, I, Ашхабад, 1970, стр. 289.

бўлса керак — бу элемент кўпроқ гумон, тахмин, эҳтимолга яқинлик маъноларини беради: Ёлғиз ўзи борган **бўлса керак**. Тухмат хатни у ёзмаган **бўлса керак**. Ҳали у ишга жойлашмаган **бўлса керак**.

керак бўлса (лозим бўлса, зарур бўлса) — эргаш гапнинг келими вазифасида келади ва субъектнинг объектга, воқеа-ҳодисага, тингловчи ва ўзга шахсга бўлган экспрессив, модал муносабатларини билдиришга хизмат қилади: Даволаниш **керак бўлса**, биз ёрдам қилиб шифохонага жойлаштирайлик. **Керак бўлса**, келсин.

Кўринадики, «керак бўлса» конструкцияси эргаш гап составида келганда, эргаш гапнинг эгаси, кўпинча, **-ш формали** иш оти бўлади.

Шунга ўхшаш «шарт бўлса» («агар шарт бўлса»), «мумкин бўлса», «иложи бўлса» каби элементлар ҳам субъектнинг экспрессив ва модал муносабатларини ифодалашда қўлланади.

-са формасига эга бўлган **эса** (<эrsa) кўмакчиси баъзан «бўлса» функциясида қўлланади, баъзи бир қўшма гапларда **эса** боғловчилик вазифасини бажаради.

10) **-б (-иб) бўлса** формаси кўмакчиликдан ташқари, имконият маъносини англатишда ҳам қўлланади (яъни **-ш мумкин бўлса** функциясига тўғри келади): ёзиб **бўлса** (ёзиш мумкин бўлса), бориб **бўлса** (боришнинг иложи бўлса) ва б.

11) «бўлса» феъли от билан қўлланганда, мас., сузувчи **бўлса**, ишчи **бўлса** шахснинг келажagini билдириш билан бирга, шахснинг вазиятини, турли ҳолатларини ҳам кўрсатади: ўғлим **рассом бўлса**.

12) «бўлмаса», «бўлмаса-чи», «ҳеч бўлмаса» бўлишсизлик формалари лексик жиҳатдан модал сўз функциясини бажариб, гапга турли маъно оттенкаларини беради: — Ўзингиз яхшироқ от қўйиб беринг **бўлмаса...** (А. Қаҳҳор). Хиёл **бўлмаса-чи**, Камолжон ака, мен сиздан ҳам катта амалдор бўб кетай деган эдим (Ҳ. Назир). Ҳеч **бўлмаса** савол беринг (А. Қаҳҳор).

13) **-са** формали феъл «эди», «экан», «эмиш» тўлиқсиз феъллари билан бирга қўлланиб, турли маъно ва маъно оттенкаларини беради.

«Эди» тўлиқсиз феъли¹¹ асосан ўтган замон маъносини (ўтган замонда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисани) ифодалаш учун ишлатилади. **-са+эди (-сайди)** формасида эса замон тушунчаси абстракт. Унда кўпроқ модаллик ва экспрессивлик маънолари ифодаланади:

1. Бу форма орқали кучли истак, орзу, хоҳиш, ўй, зарурат, қутмаганда воқеа-ҳодисанинг содир бўлишини ишташ каби маъно-

¹¹ Бу тўлиқсиз феълнинг (-са+эди формасининг) грамматик функцияси А. Ҳожиевнинг докторлик диссертациясида ёритилган. *Қаранг:* А. Хаджиев. Недостаточный глагол в узбекском языке, Автореферат докт. дисс., Ташкент, 1968, стр. 10.

лар берилади, мас., **Ҳеч бўлмаса битта синглим бўлсайди** (А. Мухтор). Толиҳимга бир ютуқ чиқиб қолса эди.

2. Уқиниш, ўқсиниш, афсусланиш, ачиниш каби экспрессив маъноларни беради: **От-арава ўзимники бўлсайди, жарга қулаб кетсам ҳам майлийди** (Ойбек). Ёнимда пулим бўлсайди, ёрдамлашардим (Ойбек).

3. **-са+эди, -маса+эди** формалари илҳақ, интиқ бўлиш, истак, хавотирланиш, хавфланиш маъноларини беради: **келиб қолса эди. Ушани менга сота қолса эди. Душман қўлига тушиб қолмаса эди.**

Бу ўринда, экспрессивликни оширишда «қол» кўмакчи феълининг ҳам маълум роли бор.

4. «Унга қараб иш қилинарди», «унда бошқа гап», «яхши бўларди», «ўзига яхши бўларди» каби маънолар англашади: **Уша куни сўзга чиқса эди. Сузишни ўрганса эди ва б.**

5. **Шарт-тўсиқ** маъноларини беради: **Дипломини қўлига олса эди; Қўлида битта справкаси бўлса эди ва б.**

6. Бу форма қўлланган гапдан «ана шунда кўзи очиларди», «бир аламдан чиқардим» каби маънолар англашилиб туради (лекин бу мазмунни ифодаловчи қисм, одатда, айтилмайди): **Бир ўғрилар қўлига тушса эди. Бир панд еса эди ва б.**

7. **-са+ми** юклагаси олган **-ар** формали феъл ва эди тўлиқсиз феъли қўлланганда, иккиланиш, ноаниқлик маънолари англашилади: **борсам бўлармиди, қутиб олсам бўлармиди.**

Иккинчи компонент ёки ҳар икки компонент бўлишсиз формада келганда, афсусланиш, ачиниш каби маънолар тушунилади:— **Ҳаҳ, бора қолсам бўлмасмиди. — Эсиз, ола қолсам бўлмасмиди. Таклиф қилсам, кирмасмиди. Юбормасам бўлмасмиди. Сенга теккан ўқ менга тегса бўлмасмиди ва б.**

8. Айрим олимлар **-са+эди** формасини алоҳида майл формаси деб қарайдилар¹². А. Ҳожиёв, бу фикрга тўлиқ қўшила олмаслигини айтади¹³.

А. Ҳожиёв (кўрсатилган ишида) **-са+эди** формасини анализ қиларкан, ундаги стилистик маъноларга пунктма-пункт тўхтаб ўтирмайди, кўпроқ бу форма билан **-са** формаси орасидаги фарқларни айтиб ўтади.

-са формаси **-са+эди** формасидан деярли ҳамма маъноларида фарқ қилади: агар у маъноларни **-са** нинг ўзи бера олганда эди, **-са+эди** формасига, албатта эҳтиёж бўлмас эди.

9. **-са+экан (-сайакан, -сайкин)**. Бу форма ҳам турли экспрессив маъноларни англашиш учун қўлланади. а) «шундай қилганда

¹² Қиёс қилинг: А. Боровков. Краткий очерк грамматики узбекского языка, «Узбекско-русский словарь», М., 1959, стр. 709; Б. Ходжаев. Туркмен дилинда ишлигин шерт формасынын уланылыш ве манылары. Туркменистан ССР ылымлар академиясы дил билими институтынын ишлери, Ашгабад, 1962, стр. 67.

¹³ А. Ҳожиёв. Кўрсатилган асар, 25-бет.

«хўли бўлар, эди»у, лекин шуни қилмайди-да» деган мазмун: Ҳз вақтида борсайкан. Сўзимга кира қолсайкан. Бир гапдан қолсайкан. Инидагини айтсайкан.

Бу конструкция деярлик ҳамма вақт акс маъно (бўлишсизлик маъноси) билан боғланади.

б) Маслаҳат сўраб мурожаат қилиш, фикрлаш, фикр олиш каби маъноларни гап риторик сўроқ типига бўлади: Қандай йўл билан борсам экан. Қасрга ниҳга кирса экан. Нима деб жавоб қайтарсан экан.

Истақ билан боғланган илжосизлик, тўсиқ маънолари: Кўприк бита қолса экан. Ишга олишса экан ва б.

«-сайимши», «-сайимши» формасида эшитилганлик, ажбланиш, кутмаганлик, ёки ишонмаслик, киноя каби бир қанча экспрессив-модал маънолар ётади: Туш кўрса эмиш, бобоси тирилиб келибди. Уйига кирсаймиш, бир бегона киши ўтирганмиш. Катта пул берса эмиш, ишини тўғрилаб берармиш ва б.

«-са нима», «-маса нима», «-са нима қилти» каби қолип формалари субъектнинг воқега икка ёки бирор шахсга, нисбатан бўлган экспрессив-модал муносабатини (ёнини олиш, ўзиникини маъқуллаш, менсимаслик, таъкид каби маъноларни) билдиради ва б.

Кўринадиги, феъл майллари ичида шарт майли формаси турли экспрессив-эмоционал ва модал маъноларни ифодалашда айниқса актив қўлланади: қимса ў мана дегун элимса ў мана

«-са» формаси (кўннча, тўлиқсиз ва кўмакчи феъллар билан биргалликда) шарт майли маъносидан ташқари, бошқа майл (буйруқ-илтимос, гумон, мақсад ва б.) н маъноларини ҳам танглаиб келадиги. «-са» маъносидан ташқари, «-са» маъносидан ташқари, «-са» маъносидан ташқари.

Мақсад майли. Бу майл, асосан, «-моқчи» формаси олган феъл орқали ифодаланади: — Хўш, энди нима қилмоқчисиз? (А. Қаҳҳор). Бу йил ёзда бир Москвага бормоқчимиз.

«-моқчи» формаси экспрессив-эмоционал маъноларни ёки кўчган маъноларни ифодалашда у қадар активлик кўрсатмайди. А

Бу майл формасининг бўлишсизлигини беришда эмас («-мас») элементи қўлланади: Хотин ятакни олиб ёнига қўйди, афтидан, ҳозир тикмоқчи эмас эди (А. Қаҳҳор).

«-моқчи» формасининг тўлиқсиз ва кўмакчи феъллар билан биргалтирилиши: бормоқчи эди, айтмоқчи бўлди.

«-моқчи» формаси «-дек» аффикси билан бирикиб, мақсад, гумон, тахмин маъносини ҳам бериши мумкин: У яна уйига қайтмоқчидек кўринди: йезиқнинг (ёки) «-са» га ўттири штивитов тизимини кў

Мақсад майлини ифодалашда тилда аналитик усуллардан ҳам фойдаланилади. Бунда кўпроқ «деб», «чун» сўзлари иштирок ётади: Ҳозир мен пул олиб келаман деб ҳужрага қараб югурдим (Сайд-Аҳмад). Маҳсининг чоки пишиқ бўлсин учун, мўмли ёпиш-қоқ илпий ҳар қатимда бармоқлари билан қир-қир тортиб қўяди (Ойбек) ва б.

Гумон-тахмин майли. Субъектнинг объектив борлиққа, — **бу** қеа-ҳодисага бўлган муносабатида, турли ҳаракат, ҳолат ёки муносабатларни билдиришда гумон-тахмин маънолари ҳам юзага келиши мумкин. Булар гумон-тахмин майл формалари ёрдамида ифодаланади. Гумон-тахмин майл формалари бошқа майл формаларидек, конкретликка эга эмас. Кўпинча кесим **-р (-ар)**, **-мас (-ма+р -ма+-з -ма+-с)**, **-микин**, **-дур** формалари — гумон билан боғлиқ бўлган турли семантик оттенкаларни билдирадиган элементлар билан келганда гумон-тахмин маъноси англашилади. Мас., **Е** бу комиссар ўша азаматнинг олдига **кетаётганмикин!**... (Ҳ. Гулом). Уғлинг эртага келиб **қолар**. Сўраганинг билан у ҳам аниғини **билмас**.

Гумон-тахмин маъносини ифодалашда тилда жуда хилма-хил воситалардан (мас., **-га ўхшайди**, **-са керак**, **-ши (-иши)** мумкин кабилардан) фойдаланилади. Кўпинча бир қанча ёрдамчи лексик элементлар, (бўлишли ва бўлишсиз формали) такрорлар ҳам қўлланиб келади. Мисоллар: **У** писмиғинг илгари ҳам хат олиб турганга **ўхшайди..** (Саид Аҳмад). — Ашулага ҳалак бўлсак, пахта қолиб **кетадиганга ўхшайди**, — деди Гуломжон гапни бошқа ёққа буриб (М. Исмоилий).

Уни кутганимиз билан **ё келади**, **ё келмайди**. Улар эрта саҳарлаб овга **кетишса керак**. Унинг адресини секретарь қиз **билиши** мумкин.

Гумон-тахмин маъноларини беришда, кўрсатилганлар билан бирга «балки», «шекилли», «эҳтимол», «худо билади», «ким билади» каби элементлар ҳам қўлланади.

Гумон-тахмин маъноси турли даражада бўлиши мумкин: а) эҳтимолга, ҳақиқатга яқин гумон, мас., у кеча Москвага **учгандир**. б) ҳақиқатдан узоқ гумон, мас., у энди **қайтиб келмас** ва б.

2. ФЕЪЛ ЗАМОНЛАРИ ВА УЛАРНИНГ СТИЛИСТИҚ ХУСУСИЯТЛАРИ

Феъл замонларининг классификацияси ва ҳозиргача қўлланиб келаётган замонга оид терминлар ҳақида қуйидаги фикрларни айтиш мумкин: традицион грамматика ва дарсликларда феъл замонлари учун; **ўтган замон**: ўтган замон аниқлик феъли, тарихий ўтган замон феъли, узоқ ўтган замон феъли, ўтган замон ҳикоя феъли, ўтган замон эшитилганлик феъли, тугалланмаган ўтган замон феъли; **ҳозирги замон**: конкрет ҳозирги замон феъли, ҳозирги-келаси замон феъли; **келаси замон**: келаси замон давом феъли, келаси замон гумон феъли¹⁴ терминлари қўлланиб келинмоқда.

1966 йил нашр этилган грамматика китобига юқоридаги тер-

¹⁴ **Қаранг**: Ҳозирги замон ўзбек тили, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1957, 392—410-бетлар.

минларга айрим ўзгаришлар, қўшимчалар киритилган. Мас., ўтган замон аниқ феъли, тасвирий ҳозирги замон феъли, қатъий келаси замон феъли, тарихий қатъий келаси замон феъли, келаси замон давом феъли, келаси замон мақсад феъли¹⁵.

1962 йил нашр этилган «Ўзбек тили» китобида яқин ўтган замон феъли, ўтган замон давом феъли, ўтган-ҳозирги замон феъли, ўтган замон мақсад феъли, ҳозирги замон давом феъли, келаси замон шарт-истак феъли, ўтган-келаси замон шарт феъли¹⁶. Сўнги 1973 йил нашр этилган А. Ҳожиёвнинг «Феъл» китобида: ўтган замон формалари, ҳозирги замон формалари, ҳозирги-келаси замон формалари¹⁷ тарзида классификация қилинган.

А. Н. Кононовнинг «Ҳозирги замон ўзбек тили грамматикаси»да феъл замонлари бобида, — прошедшее-перфективное время, прошедшее субъективное время, предпрошедшее время, неопределенный имперфект, определенный имперфект, будущее категорическое историческое время¹⁸ терминлари қўлланилган ва б.

Кўринадики, айниқса замон, майл категориясига оид ишларда олимлар фикрларида, қарашларида ҳар хилликлар учрайди. Дарҳақиқат, феъл стилистикасини ўрганиш процессида бу категориялар ҳақидаги қарашлардан бирортасини тўғри деб танлаб, стилистик ишнинг программасига шу қарашни асос қилиб олинмаса, аниқ маълумотга суянган ҳолда иш кўрилмаса, чалкашликлар ва ҳар хилликлар юзага келиши мумкин: стилистик талаб билан контекстда феълдаги замон кўчишини лингвистик-стилистик анализ қилинмоқчи бўлинса, аввало, ўша кўрсаткичнинг масалан, -ар, -ади формаларининг қайси замонга тааллуқли эканини аниқ белгилаб, шунга қараб фикр юритилиши керак бўлади деб ўйлаймиз. Ваҳоланки, бу формаларни ҳозиргача бир олим келаси замон деб таърифласа, бошқаси ҳозирги-келаси замон деб айтади. Демак, биз, бу икки фикрдан бирини маъқул деб топишимиз ва шу асосда текшириш олиб боришимиз лозим.

А. А. Коклянова баъзи бир тилшуносларнинг аналитик формаларни замон категорияси формаси деб қарашларига ҳақли равишда эътироз билдиради. Мас., Ж. Жўраева ўзининг кандидатлик диссертациясида «мен боришим керак бирикмаси келаси замон маъносини беради», деб айтади¹⁹.

«Шундай қилиб, — деб ёзади А. А. Коклянова, — «иш+шахс

¹⁵ Қаранг: Ҳозирги ўзбек адабий тили, I, «Фан», Тошкент, 1966, 287—300-бетлар.

¹⁶ Қаранг: М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили, «ЎзССР Урта ва олий мактаб» давлат нашриёти, Тошкент, 1962, 143—150-бетлар.

¹⁷ А. Ҳожиёв. Феъл, «Фан», Тошкент, 1973, 131—160-бетлар.

¹⁸ Қаранг: А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, Изд. АН СССР, М.—Л., 1960, стр. 202—233.

¹⁹ Д. Ж. Жўраева. Категория будущего времени глагола в современном узбекском языке, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1961, стр. 11.

қўшимчаси + керак» ҳодисасини келаси замон формасига тенглаштириш керак эмас; бу ерда логика ва грамматика қориштирилган»²⁰.

Ҳамма текширувчилар ҳам феълларда грамматик замоннинг учта эканлигини кўрсатадилар (ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон). Лекин замон категориясига берилган номлар, ҳар бир турнинг ўз ичидаги бўлиниш, ички турлар учун хосланган терминлар ҳамда замон формаларининг жойлаштирилиши жуда хилма-хилдир. Биргина ўтган замонни ифодалаш учун қўлланувчи терминларнинг ўзи ўндан ортиқ сонни ташкил этади: узоқ ўтган замон, яқин ўтган замон, ўтган замон ҳикоя феъли, ўтган замон давом феъли ва бошқалар. А. Х. Сулаймоновнинг кандидатлик диссертациясида ўтган замон формаси 22 га етади²¹. Бундай текширишда ўтган замон формаси доирасига турли мураккаб лексик ва грамматик ҳодисалар киритилади, улар бир планда, логик-стилистик томонлари ҳам аралаштирилган ҳолда ўрганилади. Бу йўсинда қилинган анализ грамматик текшириш йўлларига, бу қолипга номувофиқ тушади деб ҳисоблаймиз. Маълумки, экспрессив-эмоционал, модал ҳодисаларни, нозик маъно оттенкаларини ифодалаш учун қўлланадиган турли усуллар стилистик планда ўрганилиши лозим.

Ўтган замонни ифодаловчи формаларга: **-ди, -ибди (-иб + эди), -ган, -ганди (-ган + эди)** формаларини киритиш мумкин. Бу жиҳатдан А. А. Коклянова ва А. Ҳожиевларнинг²² фикрларига қўшила-миз. Фақат **-ар + эди** формаси соф ўтган замон маъносини англатмагани учун буни айрим планда ўрганиш керак деб ўйлаймиз.

Ҳозирги замон феълнинг берилишида ҳам грамматикаларда маълум турлиликлар бор. А. Н. Кононов феъллардаги замон категориясини майл категорияси таркибиде ўрганади. У **-а, -ай** формаларини «ҳозирги-келаси замон формаси» деб қарайди²³. А. Ғуломов ҳозирги замонни икки гурпуага ажратади: конкрет ҳозирги замон феъли, ҳозирги-келаси замон феъли²⁴. «Грамматика туркменского языка» китобида ҳозирги замон — «настоящее конкретное время», «настоящее предположительное время», «настоящее прошедшее время (яз-амызок — мы не пишем//не писали)» тарзида бўлиб ўрганилади²⁵.

²⁰ А. А. Коклянова. Категория времени в современном узбекском языке, М., 1963, стр. 9.

²¹ Қаранг: А. Х. Сулаймонов. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ўтган замон феъл категорияси. Автореферат, канд. дисс., Самарқанд, 1949.

²² А. А. Коклянова. Кўрсатилган асар, 72-бет; А. Ҳожиев. Феъл, Тошкент, 1973, 127-бет.

²³ А. Н. Кононов. Кўрсатилган асар, 209-бет.

²⁴ А. Ғуломов. Ҳозирги замон ўзбек тили, Тошкент, 1957, 404—405-бетлар.

²⁵ Грамматика туркменского языка, I, Ашхабад, 1970, 275—279-бетлар.

Формаларнинг контекстда икки хил замон маъносини ифода-лай олиш хусусиятига кўра, олимлар бу формаларни «ҳозирги-келаси», «ҳозирги-ўтган» каби жуфт номлар билан атайдилар. 1962 йили нашр этилган «Ўзбек тили» дарслигида «борса эди» формаси ҳатто «ўтган-келаси замон феъли»²⁶ деб таърифланади. Бу бир ифодада ҳам ўтган, ҳам келаси замон маъносининг бўлиши мантиққа зид ҳолдир.

Демак, агар феъл формаларининг мантиқий ва контекстуал позицияларини назарда тутиб таъриф берилса, унда юқоридаги сингари қарама-қаршилиқлар, чалкашлиқлар, такрорлар келиб чиқаверади. Мана бир мисол: агар «ухлаяпти» феълени мантиқан тасаввур қилсак, шундай ҳолни пайқаш мумкин: ухлаш жараёни ўтган замонда бошланган, ҳозир ҳам давом этапти ва бу ҳолат келаси замонда ҳам давом этиши мумкин. Шу нуқтаи назардан бу формани ўтган-ҳозирги-келаси замон формаси деб аташ лозим бўлар эди. Ҳолбуки, бундай аташ тўғри эмас. Бу — ҳозирги замондир.

Феъл замонларининг, уларга берилган ном-терминларнинг шу қадар турли-туман қилиб юборилишига ҳеч қандай ҳожат ва зарурат йўқ²⁷.

Ҳозирги замон формаларига **-ётир, -япти, -моқда**²⁸ формаларини киритиш кифоя деб ўйлаймиз: **ёзаётир, овқат пишираяпти** каби. «юр», «ўтир», «тур» кўмакчи феълларининг ҳозирги замон маъносини билдириши ҳақида шундай фикрларни айтиш мумкин: **йиғлаб ўтирибди, ёзиб ўтирибди, билиб юрибман, ўқиб турибди** каби қўшма феълларнинг формалари ўтган замон формасилигича қолаверади, лекин у ҳозирги замонни ҳам англата олади ва бошқа қўшимча модал, экспрессив маъноларни ҳам беради: **ўқиб юрибди, ўқиб турибди** қўшма феълларида **ишлайди, қатнайди** сўзларидаги каби умуман шуғулланиш, давомийлик маънолари ҳам акс этади.

Келаси замон формасига **-а(-ай), -ар, -жак (-ажак), -гуси** (охирги унлининг узунлиги сабабли бу аффикс **-гуси** тусида айтилади) формаларини киритиш мумкин деб ўйлаймиз.

Бошқа (буйруқ, шарт, мақсад, гумон) майл формаларида замон маъноси конкрет эмас.

Демак, замон формаларини аввал қатъий группалаштириб, сўнг контекстуал, маъно кўчиш хусусиятлари ҳақида ўша группаларда изоҳлар берилиши керак. Шунда замон хусусида жуфт аталишлар бўлмайди.

²⁶ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили, Тошкент, 1962, 150-бет.

²⁷ *Қиёс қилинг*: А. Ҳожиев, Кўрсатилган асар, 133-бет.

²⁸ **-моқда** формаси ҳақидаги қарашлар турлича: баъзи олимлар бу формани замон кўрсатувчи десан, бошқалари бунинг рад этади.

Стилистик текширишнинг вазифаси (фёъл замонлари темасига нисбатан олганимизда) замонларнинг ўз маъносига ишлатилишидан ташқари, кўчган маънода қўлланиш хусусиятларини фактлар асосида таҳлил этиб беришдан иборатдир.

Замон формаларининг бири ўрнида иккинчисини қўллаш ҳодисаси, албатта, стилистик планда ўрганилиши лозим: бундай ҳодисалар маълум сабаблар билан юзага келган бўлиб, фақат контекстда реаллашади. Масалан: Келаси замон формаси умумийликни, субъектга хос хусусиятни ифодалайди²⁹, — деган хулосага келиш — **ер айланади, қуш учади, у фабрикада ишлайди** каби контекстуал фактларнинг маъносига суяниш натижасида юзага чиққан.

1) Шахс-соннинг алмашилиб қўлланиши ҳодисаси каби, фёъл замонларининг ҳам, гарчи мантиққа зид бўлса-да, алмашилиб, бири ўрнида иккинчисининг қўлланиши учрайди. Мас., **эртага кетаяпман, ҳозир ишлайди** каби.

а) Бўлиб ўтган воқеа-ҳодиса ҳақида ҳикоя қилинаётганда, эртак айтилаётганда келаси замон фёъл формаларидан фойдаланаверилади. Мас., бола секин унинг ёнига боради, билдирмай китобни олади ва зинғиллаганича яна орқасига қайтиб келади. Қаердадир мотор гуриллайди (Саид Аҳмад). Соғ қишлоқ этагига етганда ёйилиб, ўртасида ўнлаб оролчалар ҳосил қилади (Саид Аҳмад). Тўғрисига ўтириб, акасидан сира кўзини узоқмайди (Саид Аҳмад) ва б.

Стилистик хусусиятлардан яна бири шуки, гапда уюшиқ кесимлар **гоҳ, гоҳ; бир, бир** юкламалари билан келганда, турли психологик, табиий ҳолатлар, динамик ҳаракатлар баён этилаётганда фёълнинг ўтган замон формаси ўрнида келаси замон формасидан фойдаланилади. Мас., (у) **гоҳ кулади, гоҳ кўзидан милт-милт ёш оқизади** (Саид Аҳмад).

б) Экспрессивликни яна ҳам ошириш, воқеа-ҳодисанинг ижросини, давомлилигини бўрттириб кўрсатиш учун кучайтирув воситаси сифатида такрор (сўзлар такрори) қўлланади. Мана шундай приёмларда фёъл замонларининг алмашилиб қўлланиши воқеа-ҳодисани яна ҳам реал тасвирлашга, ишонарли қилишга ёрдам беради.

Воқеа-ҳодисанинг яқиндагина бўлиб ўтганини, янгилгини ифодалаш, бўрттириб кўрсатишда ўтган замон учун ҳозирги замон формаси қўлланади: **Ҳозир ўша ердан (РайОНО дан) эшитиб келаяпман** (А. Иброҳимов). Ўтган замондаги воқеа-ҳодиса ҳикоя қилиб берилаётганда ҳозирги замон фёъл формаларидан фойдаланилади. Қиёсланг: **Ёмғир қуйяпти, қуйяпти...**, **Козимбек кутяпти, кутяпти...** Ниҳоят унинг кутгани — маршрутли такси келди, муроди ҳосил бўлди (А. Иброҳимов).

²⁹ Қаранг: Ҳозирги ўзбек адабий тили, I, «Фан», Тошкент, 1966, 296-бет.

в) Буйруқ формали ёки келаси замон равишдош формали тур-гун ибораларда, фразеологизмларда замон маъноси конкрет бўлмайди (иборанинг характериға мос равишда, жуда умумий бўлади): **Шошма**, эсим қурсин, ўтир! (Саид Аҳмад). ...Бунинг устиға жалада юриш **ўзи бўлмайди** (А. Иброҳимов).

г) Шахсининг, предмет ёки ҳодисаларнинг умумий ёки ўзларига хос белги-хусусиятларини ифодаловчи феъллар, одатда, келаси замон формасида қўлланади. Мас., Бахтингизға бу фан **тез ўзга-равермайди** (А. Иброҳимов).

2) Баъзи бир феълларда замон маъносининг ифодаланиши ўзига хос хусусиятға эға. Булардан баъзиларини мисол тариқасида келтирамиз: а) **бошла-** кўмакчи феъли билан қўлланган қўшма феълларда сўз маъноси форма билан мос келмайди, мас., **ёзиб қўйди** феълида ҳаракат тугалланган, форма ҳам ўтган замонни англатади. Лекин **ёза бошлади** феълида форма ўтган замон, аммо сўз маъносидан ҳаракатнинг ҳали тугалланмаганлиги англашилади, у ҳар уч замонда ҳам (ўтган, ҳозирги, келаси) давом этади. Бироқ **ёза бошлади, уча бошлади** феълларида тугалланганлик маъноси бўлмаса ҳам, феъл замонлари ҳаракатнинг бошланиш этапи асосға олингани ҳолда белгиланади: ҳаракатнинг бошланиши ўтган замонда содир бўлган, демак, **ёза бошлади** феълининг замони — ўтган замондир: Болалар аллақачон хабар **етказишган** экан, бирин-кетин куёвлар **кириб кела бошлашди** (Саид Аҳмад).

б) **Ўхша-** феълнинг замон англатиш хусусиятида ҳам ўзига хослик бор. Масалан, автор бўлиб ўтган бир воқеани ҳикоя қилиб беради: ...Бу портлатишлар унинг асабини негадир бузмади, қайтаға қандайдир ҳаловат, юпанч **бераётганға ўхшади** (Саид Аҳмад). У тошларға урилиб оқаётган сувдан болагини **қидираётганға ўхшарди** (Саид Аҳмад). Толибжонни ҳам кўк ўз бағриға **чорлаётганға ўхшайди** (Саид Аҳмад). Кўринадики, воқеани баён қилиш услуги бир хил, лекин **ўхшамоқ** феъли бу баёнда уч хил формада, икки хил замонда қўлланган. Яна шуниси характерлики, **ўхшамоқ** феъли умуман, қайси майл формасида қўлланмасин, унда гумонтахмин маъносига мойиллик кўпроқ, аниқлик, қатъият маъноси эса кучсиз кўринади.

в) «эди» тўлиқсиз феъли ўтган замон маъноси учун қўлланиб, шу билан бирға турли модал, экспрессив маънолар ифодалаш вазифасини (юкламага яқин бир функцияни) ҳам бажаради. Бу тўлиқсиз феъл билан қўлланган формаларнинг стилистик хусусиятлари қуйидагича: эди тўлиқсиз феъли турли феъл формаларига қўшилиб, субъектнинг объектға, объектив борлиққа бўлган модал муносабатини, психологик ҳолатини, экспрессивлик маъноларини ифодалайди, бунда замон маъноси кўпинча умумлик ҳолатида бўлади (**борсам эди, борган бўлар эдим** ва бошқ.), айрим формалардагина конкрет бўлиши мумкин.

-ган+эди. Бу форма билан қўлланган феъллар ўтган замонда содир бўлган воқеа-ҳодисани баён этишда — шунини эслатиб ўтишда қўлланади: Гиёсиддин бўлғуси келин ҳақида унча-мунча ноҳўя гаплар ҳам эшитган эди (Саид Аҳмад).

Бу форма юклама (охириси келади) ёки келишиқ қўшимчалари (биринчи компонентга қўшилади) олган ҳолда қўлланиб, экспрессив ҳолат — кутмагандалиқ маъноларини бера олади: У беданинг орасини **оча бошлаган эди-ки**, тўсатдан овоз эшитилди (О. Ёқубов). — Сиздақа... жонон қизлардан бир нечтасини бизнинг консерваториямизга олиб бориб қўйишганда **эди**,... — деди йигит («Шарқ юлдузи») ва б.

-ар+эди (бўлишсиз варианты **-мас+эди**). Бу форма ўтган замонда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисани баён этишда доимий ёки такрорланувчи ҳаракат ва ҳолатни, хусусиятни ҳикоя қилишда ишлатилади: Шаҳарда илгари кўнкани от **сургар эди** (Ойбек). Баҳмалсой қишлоғининг қоқ ўртасидан иккига бўлиб катта сой **оқар эди** (Саид Аҳмад). ... (У) тўғри гапга ҳам терсайиб жавоб **берар эди** (Ғафур Ғулом). Қамишлар орасидан қурбақаларнинг қуриллаши, ўрдақларнинг ғақ-ғақлари **келиб турар эди** (Саид Аҳмад). Гапнинг очиги, ёз десалар, бунини мен ҳам **ёзиб бера олмас эдим** (А. Мухтор).

Кўрсатилган форма бу маънода, одатда, мустақил содда гапнинг ёки боғланган қўшма гап қисмларининг кесими функциясида келади. Эргаш гапли қўшма гапларда ва «борар эдим, опам келиб қолди» (опам келиб қолди, бўлмаса борар эдим. ...борган бўлар эдим) типдаги конструкцияларда у бошқача семантик хусусиятга эга бўлади. Бу ҳолат бошқа типдаги конструкцияларга ҳам хосдир.

-ми+эди. Бу юклама билан келган сўзлар турли-тўман формаларга эга бўлиши мумкин: **-арми+эди**, **-сами+эди**, **-ибми+эди** (борувмиди — тошк. шев.), **-синми+эди**, **-моқчими+эди**, **-ганми+эди**; **керакми эди**, **борми эди**, **йўқми эди** ва б. Контекстга қараб, бу формалар оддий сўроқ, риторик сўроқ маъноларини, экспрессив-эмоционаллик, ачиниш, афсусланиш каби модаллик маъноларини ифодалаб келиши мумкин. Бу формалардаги замон маъноси, кўпинча, абстракт бўлади. Бу юклама унли билан тугагани учун **эди** тўлиқсиз феъли **-ди** шаклини олади, ўзидан олдинги сўзга қўшиб айтилади (**-и+э→и**). Орфографияда ҳам шу ҳол сақланган. Бундан ташқари, **-ми** юкламаси **эди (-ди)** билан ўрин алмашиниш хусусиятига эга: **кўрганмиди? кўрган эдими?** каби.

Экспрессив-эмоционаллик ҳолатларини беришда форма кетига **-я** юкламаси қўшилиб, қўлланиши ҳам мумкин: **айтмаса бўлмасмиди-я?**

-ар+ми+эди. Бу формада **-ми** юкламаси риторик сўроқ маъносини беради ва гапдан бўлишсизлик ва экспрессивлик маънола-

ри, модал муносабат маъноси англашилади:— Ҳазил эмас, чин. Сенга ёлгон **гапирармидим?** (А. Иброҳимов). Жонли нутқнинг таъсирида **-ми** юкламаси билан қўлланган **эди** сўзи қисқариб, **-ди** ҳолига келиб қолган. Унинг тўлиқ формаси (**-ми+эдим**) адабий тил учун ҳам ғализлик тугдиради.

(-и)б+эди. Бу форма орқали ўтган замонда бўлиб ўтган воқеа-ҳодиса, бажарилган иш-ҳаракат, юз берган ҳолат ва шу кабилар баён этилади: Мен сени **янчиб ташловдим** қайси гўрдан келдинг, оч бўри?! (С. Анорбоев). ...Ўзиям **оёгим тортмовдия...** («Муштум»). Чалкаш, майда фикрлар... **ундан кутмовдим** (А. Мухтор). Даштга кетаётиб мана шу арзимас совғани бериб **кетгин девдим** (О. Ғубов).

(-и)б+эди формаси айрим вақтда **-ган+эди** формаси функция-сига тўғри келади (синонимия ҳосил бўлади).

Жонли нутқ таъсири натижасида **-б(иб), -еб, -аб** формаси **-ов, -ев** шаклини олиб қолган, бу орфографияда ҳам акс этган:

-са+эди³⁰. Шарт майли формаси **эди** тўлиқсиз **фёли** билан бирикиб келганда, кўпинча, орзу, тилак ҳамда ҳаракатнинг бажарилишидаги истакнинг амалга ошишидаги тўсиқ, монельлик ва эмоционаллик, модаллик маънолари англашилади: Ҳеч бўлмаса, битта синглим **бўлсайди...** (А. Мухтор). От-арава ўзимники **бўлсайди**, жарга қулаб кетса ҳам майлийди (Ойбек). Ёнимда пулим **бўлсайди**, ёрдамлашардим (Ойбек). Бу мисолларда замон маъноси абстракт характерга эга.

-син+эди. Бу форма истак, таъкид, писанда, зарда каби экспрессив-эмоционал маънолар билан боғланади. Замон маъноси абстракт. Мисол: ўз вақтида **борсин эди**, ким унинг қўлидан ушлади.

-моқчи+эди. Бу форма мақсаднинг ўтган замонга тааллуқли эканини ёки мақсад-ниятнинг ўтган замонда пайдо бўлганини ифодалаш учунгина эмас, мақсад-ният билан боғлиқ бўлган бир қанча модаллик маъноларини ҳам ифодалашда қўлланади. Мас., Мен бормоқчи эдим — «Мен **бормоқчи эдим**, ўрнимга бошқа одам белгиланибди» (афсусланиш), **ёзмоқчи эди** — «ёзиши аниқ эди» (таъкид), **ухламоқчи эдинг?** — «ухламоқчи эдинг, нега ухламай юрибсан?» (эслатиш, ажабланиш) ва б.

-моқчи+эди. Кам қўлланувчи бу формадан ўтган замонга тааллуқли ҳаракат-ҳолат, воқеа-ҳодисани эслатиш, баён этиш маънолари англашилади. Бу конструкция давом (ишнинг ёки бирор ҳолатнинг давоми) билан боғлиқ.

-гучи (-кучи)+эди. Бу формада ўтган замон маъноси ҳам бор. Такрорланувчи ҳолатни ифодалаш, одатдагилик тусидаги ҳаракатни, воқеа-ҳодисани эслаш, эслатиш учун ишлатилади: Қизил гул ўсган ерларда булбул **сайрагучи эди.** У қиш пайтида **овга**

³⁰ Бу форма ҳақида «шарт майли» бўлимига қаранг.

чиққучи эди. Шахсга, предметга хос хусусиятни ифодалаш (эслатиш).

Феълларнинг шунга ўхшаш аналитик ва перифрастик формалари жуда кўп ва уларнинг грамматик маънолари, стилистик, экспрессив-эмоционаллик хусусиятлари ранг-баранг ва ўзига хос. Биз бу ўринда баъзи бир формаларнинг айрим томонларинигина (замон, замон кўчиши ва стилистик хусусиятларини) кўрсатиб ўтдик.

Демак, феъл формаларининг замон тушунчасини англатиши икки хил.

1. Бир туркум феъл формаларида замон тушунчаси конкрет бўлади: ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон. Ҳаракат ва ҳолат маънолари конкрет бўлган феълларда замон тушунчаси ҳам одатда, конкрет бўлади: **ўқиди, ёзаётир, борасан** каби.

2. Баъзи формаларда замон тушунчаси нисбатан абстракт бўлади.

Модаллик, экспрессивлик билан боғлиқ бўлган феъл формаларининг, айниқса, аналитик формаларнинг замон тушунчалари кўпинча мавҳум бўлади: мукофотга сазовор **бўлса** эди. Тўйни кузда **ўтказмоқчи** эди ва б.

Ҳаракатнинг бажарилиши ёки воқеа-ҳодисанинг содир бўлиши узоқ ўтган замонда бўлиб ўтганми ёки яқин ўтган замонда бўлганми, яқин келаси замонда бўладими, узоқ келажакда бўладими — бу маънолар, одатда, контекстда ойдинлашади.

Феъл формаларидан ёки баъзан ўзак мазмунидан ҳаракатнинг тугалланганлигини ёки давом этаётганини англаш мумкин. Масалан: **ўтирди** бу формадан ҳаракатнинг тугалланганлиги англашилади, **ўтираяпти** ёки **ўтираётган** эди формаларидан эса ҳаракатнинг давом этаётгани тушунилади. Лекин, **ухлади** ва **ухляпти** формаларидан бири ўтган замон, бири ҳозирги замон формасида бўлишига қарамай, ўзак маъноси асосида ҳаракатнинг ҳали тугалланмаганлиги, давом этаётгани англашилади. Контекстда **ухлади** феъли тугал маъно англатиши ҳам мумкин: Бола бугун **ухладими?** — **ухлади** («ухлаб турди» маъносида). Замон маъноларининг ўзида ҳам, уларнинг ифодаланиш йўлларида ва воситаларида ҳам бундай нозик нуқталар, ҳар хилликлар, оттенкалар, параллел конструкциялар, кўчишлар жуда кўп. Хуллас, феъл замонларини стилистик жиҳатдан ўрганиш муҳим илмий ва практик аҳамиятга эга.

* * *

айлантурсак, сен ўзинг уйда ўтириб, онанг бечорани ишлатмагин формасини олиши мумкин.

Эганинг «сендай йигит» шаклида қўлланиши кесимни III шахс формасига ҳам ўтказа олади. Мас., **Сендай** қирчиллама йигит уйда юрсин-да, ...Норбой ота қўй боқсинми? (П. Қодиров). Бу гапларда кесимнинг II шахс формасида келишига эга составидаги «сендай» сўзи имкон берган бўлса, III шахс формасида қўллана олишига эса эга составидаги «йигит» сўзининг қўлланиши имкон берган. Бундай қиёс маъносини берувчи қўшилмалардаги шахс формаларини яна қуйидагича ўзгартириш мумкин: **Сендай одам турганда, мен борайми?** ва б.

Субъект ўзи ҳақида гапирганда, яъни ўзини катта олиш ёки ўқсиниш, камтарлик қилиш каби экспрессив ҳолатларни беришда ҳам аналогик ҳолат қўлланади. Мас., **Мендай** камбағал бир хотин кимхоб кийсинми? **Мендай** хотин ўшанга ялиниб борайми? Бу гаплардаги риторик сўроқ бўлишсизлик маъносига ишора қилади («мен кимхоб кия олмайман», «мен унга ялиниб бора олмайман») каби.

3) Субъект турлича муносабат (суйиш, эркалаш, хушмуомилалик ёки ғазаб, нафрат норозилик каби ҳолатларни) ифодалашда III шахс формасини қўллайди. Мас., ижобий муносабат: Қани юринг, **отангиз айлансин**, сизга бироз йўлдош бўлай (Ҳ. Ғулум). **Онанг айлансин**, онанг ўргулсин ва б. Салбий муносабатда кўпинча **-ғур** формаси қўлланади: **ўлгур, яшамагур** каби. **-ғур** формали феъл контекстга қараб, ҳар уч шахс олмоши билан алоқага кириша олади: **мен ўлгур, сен ўлгур, у ўлгур**. Лекин аниқловчи вазифасида қўлланганда бу форма фақат от (ёки шу вазифадаги сўз билан) боғлиқ бўлади: **Бўйнинг узулгур ўғрилар уйни уриб кетибди**.

4) Ҳис-ҳаяжонларни ифода этишда, умуман, объектга нисбатан модал муносабат ифода қилинганда, II шахс формасининг қўлланиши диққатга сазовордир. Мас., Бундай маҳлуқни **рўпаранг**да одам қиёфасида **кўриб туришинг** галати (А. Мухтор). Тушунадиган одамнинг **садағаси кетсанг**. ...арзийди (А. Қаҳҳор). Уларнинг афсоналигини ҳам, чинлигини ҳам фарқ қила олмай, **ҳанг-манг қоласиз** (Ҳ. Ғулум). Оламнинг наъмасига **қулоқ солсанг**, ҳар-хил нарса эшитасан (Ойбек). Рост, баъзи вақтда **дунёдан чиқиб кетгинг келди** (Ойбек). Гапираверсан, гапираверсан, қани энди қулоғига ола. Бундай қўллашларда шахснинг умумлашиш ҳодисасини кўрамыз.

5) Сўзловчи ҳис-ҳаяжонни ифодалаганда, II, III шахсларга нисбатан модал-экспрессив муносабат билдирилганда, баъзан эса кўпчиликнинг фикрини баён қилмоқчи бўлиб, гапда «одам», «киши» сўзларини қўшиб ишлатади. Бундай ўринда кесим II ёки III шахс формасини олади: Тавба, **одамнинг кўргиси келар экан-у,**

кўролмаса, қийналар экан (М. Исмоилий). Бир шаҳар айланиб келсак девидим, киши зерикиб кетди-ку (Шухрат). Қулупнайни ҳовучлаб ейдими киши (А. Қаҳҳор). Штаб ғужғон. Қимга мурожаат этишни билмайди киши (Шухрат). Бундай шахси умумлашган гапларда кесимнинг III шахсда бўлиши тўғри. Лекин кесимнинг II шахсда келиши [Мас., Ноҳақликни кўриб қийналиб кетсан киши («Муштум»)], гарчи тилга сингишиб кетган бўлса-да, грамматик жиҳатдан мослашмаган.

6) Субъект ўзи ҳақида гапирганда ёки умуман ўз мулоҳазасини ўртоқлашганда, «ким» сўзини ишлатади. Бунда кесим III шахс формасида бўлади: Жондан севган кишисига ким шамолни раво кўрсин (Ҳ. Назир). Бундай бўлишини ким билибди. «Ким билади», «ким қўйибди», «ким билсин» элементлари умумшахс маъносида турғун ҳолга келиб қолган.

7) Сўзловчи III шахс ҳақида, ундан нолиб, нафратланиб II шахсга гапираётганда, экспрессивликни бўрттириш учун III шахс ўрнида II шахс формасини қўллайди. Бу усул кўпроқ жонли нутққа хос. Мас., Ҳа, ўлдингми, иккита меҳмонни кутиб ололмасанг, Ҳе, зиқналигинг кўрсин («Муштум»).

Феъл кўмакчилар ёки феъл туркумидан бўлган кириш бўлақларда шахс-сон формаси ва уларнинг қўлланиши жиҳатидан айрим хусусиятларга эга. Субъектнинг объектга бўлган модал муносабатини, унинг экспрессив, психологик ҳолатларини ифода этишда гапда турли кириш бўлақлар, ундалмалар, ундовлар, муқаддима ва тугалланмалар, қарғиш ёки алқиш иборалари қўлланади. Булардан айримлари II ёки III шахс (бирлик ёки кўplik) формасида қатъий шаклланган бўлади. Бундай иборалар составида «айтмоқ», «демоқ» феъллари актив қўлланади ва улар қуйидаги формаларга эга: -ган+дай, -лари+дек, -ган+да, -са+м, -моқ+чи, -ди+ку ва б. Мисоллар: — Ҳа, айтгандай, ...нима қиламиз, ҳайронман (Ойбек). Ростини айтганда (ростини айтсам); тўғриси айтганда (тўғриси айтсам); айтмоқчи: а) ҳа, айтмоқчи, кечаги иш нима бўлди?, б) ўртоғим айтмоқчи, дангасалик — кони зиён; айтади-ку (айтадилар-ку), ўзингга эҳтиёт бўл... деб каби мисолларда «айтмоқ» феъли қўлланган.

Даромадга қараб буромад деганларидек, тўй ҳам шунга қараб жуда дабдабали ўтди («Муштум»). — Ўзи яхши ташкилотчи дейишади, — деди Саида (А. Қаҳҳор). Шунга ўхшаш кўмакчилар, кириш бўлақлар вазифасида келадиган яна бир қанча феъл формаларини кўриш мумкин: Борди-ю, шофёрни жавобгарликка тортадиган милиционернинг ўзини... йиқитиб ўтса-чи (А. Қаҳҳор). Боринг-ки, нари борса ва б. — Бундан чиқди, сен уни ташлайсан (М. Исмоилий). Онанг ўлсин, нима дардинг бор, менга қара. Гулнорим (Ойбек).

Модалликни бу типда ифодалашда II шахс формасига эга бўлган қара (қара-я, қаранг, қаранг-у) сўзи кўпроқ қўлланади. Бу

сўз асосан, киши ёки воқеа-ҳодисалардан, тақдирдан норозилик туйғуларини, аламзадалик ҳисларини ёхуд ютуқ, қувончларни изҳор этишда, ҳамда III шахс (ўзга)дан шикоятланиб сўзланаётганда қўлланади: Уни қаранг. Гапини қара. Қаранг-қаранг ва б.

Лекин шуниси қизиқ-ки, бу сўзни тингловчининг II шахсининг ўзига айтиш билан ҳам модал муносабат, гина қилиш, норозилик, ўқиниш каби экспрессив оттенкалар ифода этилади: Сизни қаранг-у. Сени қара-я. — Вой сизни қаранг, — деяпти келин (Ҳ. Ғулом). Бундай қўллаш кўринишда маънога хилофдек туюлади. (қараш ишини бажариш ҳақидаги ундаш ҳам, қараш йўналган предмет — объект ҳам аини бир шахсининг ўзи), лекин бир шахсининг ҳам субъект, ҳам объект сифатида келишини ифодалаш учун тилда махсус воситалар бор: **безан** — ўзингни беза, **ювин** — ўзингни юв. (Қиёсланг: рус тилида: мыть себя — мыться; -ся элементи себя сўзининг аффиксга айланиши натижасида туғилган). Демак, аслда: **Сени қара:** сен ўзингни (ўзингга) қара; кейин, формаларнинг семантик редуцияси, кўчиш, контаминация каби ҳодисаларнинг таъсири билан бу турғун ибора ҳосил бўлган. (Бунинг туғилиш йўли ҳали жуда ҳам аниқ эмас, у махсус текширишни талаб қилади).

Сон категорияси билан боғлиқ бўлган стилистик ҳолатлар феъл ва отларда, олмошларда айримликларга эга бўлса ҳам, умумий нуқталар ҳам кўпдир. Шунга кўра биз уларни бир-бири билан боғлаб қараймиз.

Экспрессив, руҳий вазиятни ифодалашда, камтарлик нуқтаи-назаридан ёки киноя, ҳазил тариқасида гапирганда, субъект ўзини кўплик форма билан беради. Мас., Чавандоз...: — Хўп, майли, ўйлаб кўрамыз! — деди (О. Ғафуров). — Нима ҳам деймиз, Инобатхон, бир кеча дам олмасак, олмабмиз-да (О. Ғафуров). ва б.

Феълларда -ш формасининг ҳурмат маъноси учун қўлланиши шевага хос хусусият бўлиб, адабий норма ҳисобланмайди. Бу форма кўплик маъноси учун кўмакчи феъллар доирасида қўлланилганда қўйидаги ҳолни кўриш мумкин: билмай қолишди — билишмай қолди; айтиб келишди — айтишиб келди ва б. Лекин -лар аффиксида бу хусусият йўқ.

Феълларнинг II шахс буйруқ формасида (бирлигида) шахс-сон аффикси 0 (нуль) га тенг: бор, айт, ёз, ўқи каби. Бу ўзаклар кўрсаткичсиз ҳолда II шахс (бирлик)ни билдиради. Замон ва майл аффикси (-ди) III шахс (бирлик) маъносини ифодалайди («Гуллар очилди» — яъни эга кўпликда, кесим бирликда — формаси ҳақида юқорида гапирилди).

Кўплик формасининг қўлланишида қўйидаги грамматик-стилистик ҳолатларни кўриш мумкин: кўплик маъноси учун қўлланилган -лар аффикси айрим ўринларда ҳурмат маъносини ифодалаб келади: **ойимлар айтдилар**. Бу аффиксининг шевага хос хусусияти:

-инг+лар формаси Тошкент шеvasида -лар+инг шаклида ҳам учрайди: **Борларинг, қочларинг, турларинг.** Бундай қўлланиш кўпинча катталарнинг болаларга ёки тенгқур ҳамсуҳбатларнинг бир-бирига бўлган муомиласида айтилади. Бу форма (-лар+инг) шу ҳолида буйруқ мазмунига эга бўлиб, экспрессив, модал муносабатни акс эттиради ва кўпчиликка қарата «сенсираб гапириш», «тажанглиниш», «пўписа қилиш», «менсимай гапириш» ва шунга ўхшаш бошқа нозик оттенкаларни англатиш билан боғланиши мумкин: **Келмасаларинг, ўзларингдан кўрларинг,** юз кўришмас бўлиб кетамиз... («Муштум»). Келтирилган мисолда бу форма 3 сўзда бир хил қўлланган, лекин бу формаларнинг аралаш (эгаллик ва кўплик ўринларини алмаштириб) қўлланиш ҳоллари ҳам учрайди. Фарғона шеваларида, кўпинча, шундай қўллашни кўриш мумкин: **келмасаларинг, ўзларингдан кўринглар** (фарғона шеваларида «сизлаб» гапиришга мойиллик нисбатан кучли бўлгани сабабли, шундай қўлланиш шаклланган бўлиши мумкин). Бу форма шарт майли билан қўлланганда «сенсираш», «менсималик» каби экспрессив маънолар кучсизлангандек кўринади: **қочсаларинг бўлмайдими? — қочсанглар бўлмайдими?** (тошкент шеvasи учун кейинги вариант характерлироқ: **қочсайла бўлмайдими?!).**

Ҳозирги адабий тилда -нгиз+лар формаси деярли қўлланмайди³⁴.

Проф. А. Н. Кононов бу форма ҳақида гапираркан, олмош эга билан кесим мослашган ҳолда қўлланади, деб айтади, яъни **ўзларинг ёздиларинг**³⁵.

Мақол ва афоризмлар кўп асрлик тажрибалар асосида халқ томонидан яратилган бўлиб, кишиларга бу тажрибаларнинг якунини баён қилади. Бундай конструкцияларда грамматик шахслар мавжуд бўлса ҳам, улар, одатда, шахси номаълум, шахси умумлашган гаплар характерида бўлади. Бу нарса мақолнинг табиатига мос тушади: **Билдим дедим, тутилдим; билмадим дедим, қутилдим** ва б.

Шахс-сон категорияси феълнинг муҳим грамматик белгиларидан бири бўлиб, унинг грамматик ва стилистик томонларини чуқур ўрганиш навбатдаги муҳим вазифаларимиздандир.

* * *

³⁴ Қаранг: А. Ҳожиёв. Кўрсатилган асар, 165-бет.

³⁵ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 216.

4. ФЕЪЛ НИСБАТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Феъл ҳаракат ва ҳолат маъносини ифодаловчи сўз туркумидир. Демак, феъл даражалари термини аслида ҳаракатнинг бажарилиш даражасини (яъни, бажарилиш темпини, суст ёки интенсивлигини) ифодаловчи белги — хусусият бўлмоғи лозим эди. Лекин традицион грамматикаларда феъл даражаси термини остида ҳаракатнинг бажарилиш даражаси эмас, балки ким томонидан бажарилиш маъноси англашилади. Субъект (ҳаракатнинг бажарувчиси) билан объект (предмет) ёки бир неча субъектлар орасидаги муносабатларни ифодаловчи формалар феъл даражаларидир³⁶.

«Феъл даражалари» терминидан қочиб мақсадида баъзи грамматикаларда «феъл нисбатлари» термини ишлатилади³⁷.

Феъл даражалари (феъл нисбатлари) шу кунгача маълум бўлган илмий грамматика асарларида ва дарсликларда қуйидаги группаларга бўлиниб ўрганилади: аниқ даража ёки бош даража (А. Н. Кононов: «Основной [прямой] залог»), ўзлик даража (С. Фердаус — қайтим даража), мажҳул даража, орттирма даража, (С. Фердаус — қўзғатиш даража), биргалик даража.

Шуни ҳам айтиш керакки, субъект билан объект (предмет) орасидаги муносабат ёки субъектлар орасидаги ўзаро муносабатлар «аниқ даража», («бош даража»), «ўзлик даража», «орттирма даража» лар доирасида кўринса ҳам, аммо «мажҳул даража»да бажарувчи шахс номаълум умумлашган бўлади.

Мажҳул даража ҳақида Н. К. Дмитриевнинг қуйидаги фикрини келтириш ўринли: «Страдательный залог. Означает действие, представленное с точки зрения логического объекта. Иными словами, при страдательном залоге устанавливается несоответствие между логическими и грамматическими категориями. Логический объект становится грамматическим субъектом, а логический субъект принимает форму грамматического объекта»³⁸.

Демак, мажҳул даражанинг ифодаланишида субъект (бажарувчи шахс) ёки объект логик жиҳатдан тассавур этилса ҳам грамматик жиҳатдан мавжуд бўлмайди: логик ва грамматик категориялар бу ўринда бир-бирига мос бўлмайди. Қиёсланг: Туркман тили грамматикасида умуман феъл даражасига шундай таъриф берилади: «Феъл даражаси — субъект ва объектнинг ҳаракатга

³⁶ Қаранг: А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 187; А. Фуломов. Феъл, Ҳозирги замон ўзбек адабий тили, Тошкент, 1957, 429-бет. ва б.

³⁷ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили, 1962, 129-бет.

³⁸ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, стр. 180.

(к действию) бўлган объектив муносабатини ифодаловчи грамматик категориядир»³⁹.

Н. К. Дмитриев, А. М. Щербак, А. Ф. Гуломов ва б. феълдаги бу ҳодисага, «Словообразование глаголов от глаголов (залог)»⁴⁰, «формы от глагольного словообразования»⁴¹ каби сарлавҳа қўядилар. Феъл даража кўрсаткичлари сўз яшаш функциясини бажарадими? деган сўроқ махсус дискуссияни талаб қиладиган чуқур проблема: бу ҳақда ҳозирча «феъллардаги нисбатланиш ҳодисаси субъектнинг (ёки субъектларнинг) ҳаракатга бўлган объектив муносабатларини ифодалайди» деган фикр билан чегараланамиз.

Феъл нисбатларини қуйидаги гуруппаларга бўлиш мумкин:

1) Бош нисбат (асосий негиз), 2) Ўзлик нисбати, 3) Ортгирма (ўзгалик⁴²) нисбати, 4) Биргалик нисбати, 5) Мажхуллик нисбати.

1) *Бош нисбат (асосий негиз)*: нисбат формаларини ҳосил қилишга бошланғич асос (таянч) бўлувчи элемент феъл негизидир: **ёз(-дим)**, **ўқи(-динг)**, **бор(-ди)** каби. Бу негиз нисбат формаларига эга бўлмайди; ҳаракат грамматик субъект томонидан бажарилади: бунда логик ва грамматик категориялар бир-бирига мос келган бўлади.

2) *Ўзлик нисбати*. Традицион грамматикаларда бу нисбат асосан **-н(-ин)** аффикси орқали шаклланади, дейилади. Мисол, **кий—кий+ин**, **юв — юв+ин**, **тара — тара+н**. ва б. Бу форма қўлланганда иш-ҳаракатни бажарувчи субъект билан бажарилишга объект бўлган предмет бирлашиб қолади⁴³, мас., **ювиндим**. Бунда ҳаракатни бажарувчи субъект ва ҳаракат йўналган объект иккиси бир нарса: ҳаракатнинг бажарувчиси — мен, ҳаракат учун объект бўлган, ювилган предмет ҳам — мен.

Ўзлик нисбатига алоқадор формаларни «ўзлик» маъносининг ифодаланиши турига қараб икки гуруппага ажратиш мумкин:

Синтетик усул: а) грамматик кўрсаткичга эга бўлиб, субъект томонидан бажарилган объектсиз ҳаракатни ифодаловчи (ўтимсиз) феъллар. Мас., **қоқинди** (қиёсланг: **қоқилди**), **қоникди** (қиёсланг: **қонди**), **тутоқди** (тутади), **толиқди** (толди), **куюн** (қиёсланг: **куй**). Мас., **Биласизми**, — деди **Носиров** куюниб, ...колхоз секретари беш марта алмашилибди (А. Қаҳҳор).

б) Объектли (ўтимли) феъллардан **-н**, **-л** аффикси орқали ясалган феъллар: **ювинди**, **таранди**, **кийинди**, **сурканди**, **ўйланди**,

³⁹ *Қаранг*: Грамматика туркменского языка, I, Ашхабад, 1970, стр. 235.

⁴⁰ Н. К. Дмитриев. Кўрсатилган асар, 179-бет.

⁴¹ А. М. Щербак. Грамматика староузбекского языка, М.—Л., 1962, стр. 177.

⁴² Бу термин қозоқ тили грамматикасида қўлланган. *Қаранг*: Қазиргі қазақ тілі, Алматы, 1954, 293-бет.

⁴³ *Қиёс қилин*: Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, стр. 180.

Бурканди, тузанди, эркаланди, ўгирилди, ютинди. Мас., Асад қори таъзим билан қозига ўгирилди (М. Исмоилий).

в) Объектли (ўтимли) феъллардан -к(-қ) аффикси ёрдамида ясалган феъллар: керикди, қиёсланг: бу кўрсаткичнинг объектсиз феълга қўшилиши», толиқди, қизиқди, кўникди, зориқди.

г) Сифат негизларидан -й(-ай), -р(-ар) аффикслари воситасида мазмунан ўзлик нисбатига хос феъллар ясалади. Мас., кичрайди, торайди, юмшарди, олайди. Мас., Офтобда чўнг ёруғлиқ ҳам ҳозир гўё шу гулхандай кичрайиб қолган (П. Қодиров).

д) Мажхуллик нисбати билан бир формада бўлган ўзлик: Мас., суйилди, чопилди, отилди, тилинди, билинди.

е) Биргалик нисбати формаси -ш(-иш, -аш) билан бир формада бўлган феъллар ўзлик нисбати маъносини англатиши мумкин. Мас., катталашди, ойдинлашди, хиралашди (-хираланди), йириклашди.

Аналитик усул. Бунда асосан, шундай кўринишларга дуч келинади: а) «ўз» олмоши қатнашади. Мас., ўзини ўзи койиди (койинди), ўзини ўзи мақтади (мақтанди); ўзини ўзи юлди; ўзини тутди; ўзини юпáтди; ўзини отди; ўзига ўзи куйди; ўзига нашъа қилди ва б. Бу феълларнинг айрим қисми абстракт маънога эга. Мисолларнинг ўзидан ҳам кўриниб турибдики, бунда, биринчидан, кейинги «ўз» олмошининг қўлланиши доим шарт эмас, иккинчидан, аналитик форманинг синтетик формадаги параллели доим бўлавермайди, учинчидан, баъзан бу икки форма (аналитик ва синтетик формалар) семантик жиҳатдан дифференциацияга учраган бўлади.

б) ичида, ич-ичидан сўзлари шу функцияни ўз зиммасига олиши мумкин (умумий маънода). Мас., Бунинг учун баъзан ичида ўксиб юрар эди (Шухрат). Ичида ўйлади; ич-ичидан севинди; ич-ичидан куйинди; ич-ичидан ачинди ва б.

Сўкмоқ, койимок феъллари маълум йўналиш объектига эга, яъни буларга нисбатан «кимни», «нимани» сўроқларини ишлатиш мумкин. Лекин бу феълларнинг «сўкинмоқ», «койинмоқ» формалари ўзлик нисбати функциясида бўлиб, маълум объектга эга эмас.

Билинди, тутинди, уринди каби феъллар шаклан ўзлик нисбати формасида бўлса ҳам, булар ифодалаб келган маъно икки типни кўрсатади: билинди (мажхул) — тутинди ва уринди (булар бошқача маънога эга, лекин булар ўз ичида ҳам фарқланади): Дарчани ичкаридан ёпиб унга орқаси билан суяниб қолди (М. Исмоилий).

3) *Орттирма (ўзгалик) нисбати.* Бу нисбатга оид грамматик формалар маъносида бажарувчи шахс одатда иккита бўлади: бири — бажарувчи, бошқаси — бажартирувчи (буюрувчи). Грамматик субъект иш-ҳаракатнинг бажарувчини эмас, балки бажартирувчисини (буюрувчини) билдиради, иш-ҳаракатнинг асосий

бажарувчиси ўзга шахс бўлади. Мас., ўқитувчи ўқувчиларга диктант **ёздирди**.

Бу нисбат категорияси серформалилиги ва ясашида ҳам объектли, ҳам объектсиз феълларнинг асос бўла олиш хусусиятлари билан бошқа нисбатлардан фарқланади⁴⁴.

Субъектнинг ўзгага иш бажартириши турли шаклларда бўлиши мумкин: ўзгага буюради, маслаҳат беради, ўргатади, илтимос орқали бажартиради, мажбур қилиб бажартиради, лозимлик туфайли бажартиради ва б. Бунинг тури кўп. Масалан, ҳаракатнинг йўналиш объекти ташқаридан бўлиши мумкин, бунда ҳаракат ўзига қайтади ва б.

Орттирма нисбатнинг грамматик формалари ва семантик-стилистик хусусиятлари:

-дир, -тир. Бу форма: 1. субъектнинг бирор иш-ҳаракатни ўзгага бажартирганини англатади: Қўйлагига дазмол **урдирди**. Уйни **супиртирди**.

-дир, -тир аффикси қўлланган феълдан оддий (экспрессив-эмоционалликсиз) буйруқ орқали бирор ҳолатни тайёрлатиш, II шахс орқали III шахсга буюриш каби маънолар англашилади. Бундай гапларда бажарувчи — ўзга шахс маълум бўлиши ҳам мумкин, маълум бўлмагани ҳам. Фактларга мурожаат қиламиз: У киши сада қайрағоч тагидаги супага **жой солдириб**, талабаларга шу ерда дарс бера бошладилар (М. Исмоилий). Мен Мехрихон билан бир гаплашмоқчи эдим... борсам, қочади, **чақиртирсам**, келмайди (А. Қаҳҳор). Мадрасага элтиб бермай, **уйлантириб** қўйганингизда ўз қанотимизда ҳам бўларди, бу вақтгача набира ҳам кўрардик (М. Исмоилий).

2. Субъектнинг истаги, хоҳиши, ташаббуси билан субъект учун ўзга шахс воситасида бажарилган ҳаракат англашилади: Сочимни **олдирдим**; кўйлак **тиктирдим**; хат **ёздирдим**; бола **боқтирдим**.

3. Субъект билан объект (ёки субъектлар ва объектлар) орасидаги абстракт муносабат (қўзғотиш) маъноси ифодаланади (ҳис-ҳаяжон, шубҳа уйғотиш, таъсир этиш ва б.). Мас., Унинг хатти-ҳаракати ҳаммада шубҳа **туғдирди**. Мен ҳаяжонимни уларга **сездириб** қўйдим. Саидийнинг бошланғич ва ўрта таҳсил олган ерлари, муаллимларини **сўради** (А. Қаҳҳор).

4. **-дир, -тир** формали феъллар ҳажм, сифим билан алоқадор маънони ҳам билдиради. Мас., Ҳамма китобни шкафга **сиғдирдим**; Миянгизни бўлар-бўлмас нарсалар билан **тўлдириб** оласиз-да, кейин кўтаришда қийналиб юрасиз (Шухрат). Мана, прокат пунктларини велосипедларга **лиқ тўлдириб** қўйганмиз... («Муштум»).

5. Субъектнинг ҳаракати йўналтирилган объект бирдан ортиқ бўлганда **-ш** (биргалик нисбати) формали негизга **-дир, -тир** кўр-

⁴⁴ Қиёс қилинг: Грамматика туркменского языка, Ашхабад, 1970, стр. 247.

саткичлари қўшилади. Мас., Сочилиб ётган ўйинчоқларни **йиғиш-тирди**; Уша эшитган гапини одамлардан **суриштириб** аниқлади. Қитоблардаги фикрларни **солиштириб чиқди**.

6. Баъзи бир феълларнинг даражаланиш хусусиятлари диққатга сазовордир. Мас., **келтир** феълнинг шахсга нисбатан қўлланиши тўғри, чунки бунинг асосида (маъносида) юриш ҳаракати ётади. Мас., Қимматхонга қолса эрини... шаҳарга **келтириб олади** (Шухрат). Ҷонсиз предметга нисбатан эса «олиб келди (опкелди)» феъл формасининг қўлланиши тўғри: китобни **келтирди** эмас, китобни **олиб келди** каби. Лекин ҳар иккала форманинг бир маънода қўллана олиши нормал ҳисобланади ва аралаш қўлланаверади. Бунинг ўз тарихий ва бошқа сабаблари бор.

Битир феъл формаси этимологик нуқтаи назардан **бит+дир** бўлган бўлиши эҳтимол. Ҳозирги ўзбек тилида **битир** формаси қатъийлашган. Лекин бу феъл орттирма нисбат (икки қават **-дир**) формаси билан қўлланганда, талаффуз нагрузкаси ортади: Элмурод взводини **битиртириб**, яна янги курсантлар қабул қилар экан (Шухрат).

Шунинг учун бу сўзнинг орттирма нисбатнинг **-каз** аффикси билан **битказди** шаклида қўлланиши талаффузни осонлаштиради (Қиёс қилинг: **ўтиртирди** — **ўтқазди**). Лекин булар ўрни билан семантик жиҳатдан фарқланади.

7. **-лаш** формали феъллар **-дир**, **-тир** аффиксларини қабул қилиб, ўзга шахсларнинг биргаликда бажарган ҳаракатларини билдиради: Қийинчилик уларни **бирлаштирди**. Навбатчи уларни **кўп гаплаштирмади**.

8. Субъектнинг ўз ихтиёри билан ёки зарурликдан, ёхуд мажбуран бажарилган тана аъзоларининг ҳаракатлари **-дир**, **-тир** аффикси орқали берилади. Бу баъзан ўзлик нисбати билан параллель (стилистик синоним тарзида) қўлланиши ҳам мумкин: Саидий туриб ёстиққа суянди ва «нима дейман» дегандай **бошини қийшайтирди** (А. Қаҳҳор). **Кўзини олайтирди** (**чақчайтирди**, **бақрайтирди**); **оёғини чалиштирди**; Шунинг учун ҳар кўринган қизга бир илиқиб, **тилигини осилтириб** юрган экансиз (Шухрат).

Сал намиққан илон изи йўллар рульдаги йўловчининг **юрагини ҳовлиқтириб** узоқларга чорлаб ётарди (А. Мухтор).

-т аффикси (унлидан кейин қўшилади). Бу аффикс **-дир**, **-тир** аффиксининг функциясини бажара олади: **кўзгат**, **бойлат**, **сўзлат**, **сайрат**, **суркат** ва б.

Объектли ва объектсиз феъллардан **-т** аффикси орқали орттирма нисбат ҳосил қилинади. Бунда субъектнинг объектга нисбатан бўлган муносабатлари (таъсири) ифодаланади. Булар қуйидагича:

1) Аниқ ҳаракатнинг восита, ўзга шахс орқали бажарилиши ифодаланади. Бунда бажарувчи ва ундовчи (кенг маънода) шахс, восита мавжуд бўлади. Мас., У қушни **сайратди**; Мен болаларни **ўқитдим**.

— Қелишингизда иккитагина жұжа товуқни **бұғизлатиб**, сеткаға солиб келсангиз, дарёнинг суви камайрмиди? (Шуҳрат).

Бу форма субъект томонидан II шахсга нисбатан қўлланилганда буйруқ, илтимос, мажбур қилиш каби маънолар англашилиши мумкин: Сен синглингни **ўнат**, болаларга китоб **ўқит** ва б.

2) Ҳаракатни бажарувчи — восита, умуман киши ва бошқа жондилар бўлиши шарт эмас. Мас., унинг ипакдек майин, қўнғир-сариқ сочини эрталабки шамол енгил **тўзғитарди** (Ойбек): жонсиз предмет.

3) Ҳаракат кишининг бирор аъзоси орқали бажарилганда ҳам -т формаси қўлланади: Бола қўлини **силкитди**. У оёғини **ликиллатди**. Ориф ака узоқ **ўқиғач**... нам киприкларини **пирпиратиб**, узоқ **ўтириб** қолди (А. Мухтор).

4) -т аффикси орқали абстракт тушунчали ҳаракат ифодаланади. Мас., Хўроз бўлиб кекирдагингни чўзаверма... деб уни **камситди** (Шуҳрат). — Аянг ўлсин, сенинг кўнглингни **огритмай** (Шуҳрат). Машраб бу иккисининг бепарда қочириқларини эшитаркан,... иссиқ аланга уриб, вужудини ловуллатарди (О. Ёқубов).

5) Баъзан -т орқали ясалган феъллар объектсиз феълни объектли феълга айлантиришни кўрсатади, ҳаракатни субъект ўзи (воситасиз) бажарганини англатади. Мас., Ориф ака ярим соат чанг **тўзғитиб** юрганидан кейин, ...қолган йўлни яёв босгиси келди (А. Мухтор). Нима қилай, ишни **тўхтатдим** (А. Қаҳҳор). Бундан орттирма (ўзгалик) нисбати яшаш (ҳаракатни восита орқали бажартириш маъносини ифодалаш учун) бу феълга яна -дир орттирилади. Мас., қизит — қизиттир, совут — совуттир, танит — таниттир.

6) -т аффиксли феъл «ўз» сўзи билан бирга қўлланганда, ўзлик нисбат маъноси ифодаланади. Бу форма экспрессив ҳолатни ифодалашда ҳам ишлатилади. Мас., У ўзини **овутиш**, ғазаб туғдирадиган фикр — хаёлларнинг хуружига йўл бермаслик учун мўлжалида бўлмаган жойларга ҳам борди (А. Қаҳҳор).

7) -т формаси -дир, -тир формалари билан синоним вариантлар ҳосил қила олади: **тўзғит** (**тўзит**) — **тўздир**, **тўлат** — **тўлдир**, **қизит**—**қиздир**. Лекин буларнинг морфологик структуралари ҳар хил ва маънолари ҳам ўзаро тўла тенг эмас, ўрни билан фарқланади. Яна: а) -т ясовчи -ла формали сўзлардан орттирма (ўзгалик) нисбати формасини ясайди. Мас., **Бўғизла+т**, **ишла+т**, **сўзла+т**, **бошла+т**, **қуйла+т** каби.

б) «кўрсат»⁴⁵, «камсит» сўзларида -сат, -сит аффикслари яхлит бўлиб қолган.

в) «бор» феълининг орттирма (ўзгалик) нисбат формаси

⁴⁵ **Кўрсат** сўзининг морфологик состави мавжуд адабиётларда тўла анализ қилинган.

«юбор» сўзига тўғри келади, **-т, -дир, -тир** орқали ясалмайди: — Хафа бўлма! Аравага одам **юбордим** (А. Қаҳҳор).

-каз, -қаз, -газ, -ғаз. Бу аффикслар ҳам субъект билан объект, субъектлар билан субъектлар (ёки объектлар) муносабатини ифодалайди. Мас., Мен ариқдан **ўтдим** — болани ариқдан **ўтказдим** каби.

Бу аффикслар **-дир** аффикси билан вазифадош бўлиб, айрим ҳолларда бири ўрнида иккинчиси қўлланиб келади: **битказди — битирди** [**<биттирди (?)**], **юргизди — юрдирди** (диалектал).

Субъект ва объект муносабати: а) конкрет ҳаракат: у кеча ишини **ёзиб битказди**; б) абстракт ҳаракат: ...Яна фитнес-фасод **қўзғалиб**, ислохот қайтадан **ўтказилди** (А. Қаҳҳор).

Ҳаракат восита (воситачи) орқали бажарилади. Бунда илтимос қилиш ёки мажбур қилиш йўли билан бажартириш ифодаланади: Мени бошқа бўлинмага **ўтказиб юборишди** (Шухрат). Ботирлиги отрядни **оёққа турғизди** (Х. Фулом).

Айрим хусусиятлар: а) **-каз, -қаз** формасини қабул қилганда, «ўтир» феълнинг ўзаги қисқариб, «ўт-» ҳолига келиб қолади, натижада «ўт» ва «ўтир» сўзларининг ўзаги бир хил формага келиб қолади. Буларни (бир-биридан) фарқлаш мақсадида аффиксларнинг бирида **-каз, иккинчисидан -қаз** шакли орфографик қонунлаштирилган (Талаффузда аралаштириб ҳам қўлланаверади). Мас., **ўтказ** (йўлдан ўтказ), **ўтқаз** (болани стулга ўтқаз ва кўчат ўтқаз). Сартарош уни шалоқ курсига **ўтқазиб**, ...бошини ишқалай бошлади (Ойбек). Демак, **ўтқаз** — «ўтмоқ»дан (проводить) — **ўтқаз** — «ўтурмоқ»дан (посадить); **кўчат ўтқазди**, асли: **ўтиргизди**.

б) **-каз, -қаз, ва -киз, -қиз** аффикслари ўрнига қараб қўлланаверади. Мас., ..Рангига доғ-дуғ тушиб, кейин кеткизолмай юрсинми! (Шухрат). — Хўп, иложи бўлса, эртагаёқ сизга **еткизаман** (Ойбек).

в) **-каз, -ғиз (-ғиз), -қаз** аффикслари, айниқса жонли сўзлашув нутқида, **-дир, -тир** аффикслари билан биргаликда ҳам қўллана олади (албатта, маъно бошқача бўлади): **ўтқаздирди, битказдирди** ва б.

г) Бу аффикснинг **-р** ли варианты (**-кар**) кўпроқ эски ўзбек тилига хос (**ўткар**).

д) Қўшма, кўмакчили феълларда **-каз, -қаз** аффикслари, кўпинча, биринчи компонентда бўлади (Бунинг семантик, грамматик, стилистик асосларини анализ қилишни кейинги ишларга қолдирамиз): **ўтказиб юборди, кеткизолмай турди, битказиб қўйди** ва б.

Бу аффикснинг хусусиятлари шу кўрсатилганлардангина иборат эмас. Мисоллар келтирамиз: М. Исмоилийда **-қиз** аффиксининг «ортиқча» («ўринсиз») қўлланилиши учрайди (бундай қўлланиш жонли нутққа хос): Қози... олдиндаги столни **тўқ эткизиб**

урди (М. Исмоилий); -газ аффикси битта сўзда -сат формасини олиб қолган: кўргаз — кўрсат (биринчи варианты кам қўлланади) ва б.

-ир. Бу ортторма (ўзгалик) нисбат аффикси аслида -дир аффиксининг қисқарган формаси бўлиб, унинг туғилиши айрим фонетик шароит билан шартланган фонетик қонуниятга асосланган. Демак, у баъзи сўзларга хос бўлиб қолган. Мас., Аъзам эрта-индин ўз фаолияти билан ҳамманинг оғзини очиб қўяди (Шухрат). ...У Сурайёни тиззасидан ерга тушираман, деб йиқитиб юборди (Шухрат).

Бу аффикс, кўпинча, -ш, -ч, -т товушлари кетидан қўшилади⁴⁶: қочир, кўчир, шошир, ичир, ботир, қотир ва б.

-ар(-ор) аффикси маъно жиҳатидан -дир аффиксига жуда яқин, айрим сўзлардагина қўлланиб, ортторма (ўзгалик) нисбати ясайди: қайтар, чиқар.

-из. Бу аффикс -киз, -гиз ..аффиксларининг қисқарган шакли бўлиб, айрим сўзлардагина учрайди: эмиз, боқиз, тегиз, оқиз, томиз ва б.

-сит. Бу аффикс саноқли сўзлардагина (камсит каби) учрайди. Кўпроқ белги (актив белги эмас) билан боғланган ҳаракат маъносини беради. Асли: -си + -т. Қиёсланг: менси(мади), (сенсиради) ва б.

4) *Мажҳуллик нисбати*. Бу нисбат формасига кирган феълларнинг семантик хусусияти уларнинг шахси умумлашган бўлишидир (иш-ҳаракатни бажарувчи шахс номаълум ёки яширинган): терим бошланди.

Мажҳуллик нисбати ҳосил қилишга (-ил, -ин аффикслари орқали) объектли феъллар ҳам объектсиз феъллар ҳам асос бўла олади: ўқилди, куйланди, борилди.

Мажҳуллик нисбати формаси феълнинг бошқа нисбат формаларига қўшилиб, улардан мажҳуллик нисбати ҳосил қила олади: қарашилди, ювинилди, кўрсатилди каби.

Ўзлик нисбати формаси мажҳуллик маъносини ҳам бера олади: сайланди, отилди, сотилди каби. Ўзлик нисбатидан мажҳуллик даражаси яшашда, кўпинча, -нил (-н + -ил) формаси ҳам қўлланади: шошилди — шошилинди. Буларнинг фарқланиши: биринчи форма мажҳуллик учун ҳам, ўзлик учун ҳам қўллана олади, иккинчи форма, одатда, мажҳуллик учун ишлатилади. Лекин отланди — отланилди формаларининг фарқланиши бундан бошқачадир. Ойбек романидан олинган қуйидаги мисолда -нил ишлатилган: Уйнинг тўрига, катта гилам устига ташланилган «жойнамоз» гилам унинг диққатини жалб этди (Ойбек). Бу сифатдош «ташланган» формасида бўлиши керак эди (Қиёсланг: ташлади — ташланди: мажҳул).

⁴⁶ Қиёс қилинг: Ҳозирги замон ўзбек тили, 1957, 437-бет.

Мажхуллик феълларининг маънолари ва қўлланиш ўринлари: асосий ҳолат — бундай конструкцияларда шахс умумлашган бўлади, конкрет шахс мазмунини гапнинг мундарижасига қараб белгилаш мумкин. Мисоллар: Бир куни дарсдан чиқилганда, қаттиқ ёмғир ёғмоқда эди (А. Қаҳҳор). Қиёсланг: -ла аффиксли феъллардан мажхуллик нисбати ясалиши: куйланди, қўлланди, ташланди ва б. («Қўлланди» ва «қўлланилди» формаларининг семантик дифференциацияси бошқача характерга эга). «Дарсдан чиқилди» типдаги гапларнинг биринчи кўринишида эга қўлланмайди (эгасиз гап). Лекин, бемаҳал бир ўқ узилди, Ер йўлдоши учирилди каби конструкцияларда эга мажхулдир.

Бу типдаги конструкцияларнинг айрим хусусиятлари: а) умумга қаратилган буйруқ, фармон, мурожаатларда, одатда, мажхуллик формаси қўлланади: Ботирали отрядга буйруқ берди: — Ут тўхтатилсин! (Ҳ. Фулом). Цехлар ишга туширилсин.

б) «Томонидан», «тарафидан» кўмақчилари, кўпинча, мажхуллик нисбати формасини олган феъллар билан қўлланади: Ишчилар томонидан таклиф киритилди. Ташаббус комсомоллар томонидан бошланди.

в) Актив ва пассив конструкцияларнинг ишлатилиши жиҳатидан адабий тил ва оғзаки — сўзлашув нутқи анчагина фарқланади.

5) *Биргалик нисбати*. Бу нисбатни ясовчи морфема -ш (-иш) аффиксидир. Бунда ҳаракатнинг икки ёки ундан ортиқ шахс иштирокида, ҳамкорлигида, иттифоқлигида бажарилганлиги англашмилади. Мас., опа-ука келишди; колхозчилар пахта теришди.

Бу нисбат аффикси объектли ва объектсиз феъллардан объектли ва объектсиз феъллар ҳосил қила олади: газетани ўқишди; қотиб-қотиб кулишди.

Биргалик нисбати формаси ўзлик нисбати, орттирма (ўзгалик) нисбати аффикслари кетидан қўшилади, бундай ҳолатда ўзлик + биргалик қўшма нисбатлари ҳосил бўлади. Мас., қувонди — қувоннишди; тўлдирди — тўлдиришди.

Биргалик нисбати формаси мажхуллик нисбати формаси билан бирикмайди — мажхуллик + биргалик нисбати бўлмайди.

-ш (-иш) аффикси орқали ясалган феъллар қўйидагича семантик хусусиятлар ва маъно оттенкалари ҳосил қилади: 1. Ҳаракатни (бир хил вазифани) бажаришда ҳамкорлик, биргалик маънолари ифодаланади: Ака-ука ўтинни ёриб, сувни келтириб беришди. Икки кун ҳашар қилишиб уйни битиришди.

2. Муносабат, муомала маънолари — биргалик, тарафлар — рақиблар ўртасидаги муносабатлар — тортишувлар, зидлик ифодаланади. Лекин буларнинг ҳаммаси ҳам кенг маънода «биргалик» мазмуни билан боғланади. Шахс билдирувчи сўзлар, кўпинча, «билан» кўмакчиси олган ҳолда келади. Бунда кўчган маънодаги феъллар ҳам ишлатилади: — Эрталаб келган командирим

билан роса **тортишдик** (Шухрат). «Тортишдик» феълининг ўзаги («торт») бутунлай бошқа маънони ифодалайди. Қиёсланг: «Гапирмоқ» феълида биргалик нисбати формаси икки хил қўлланади: «гапириш-ди», «гаплаш-ди». Феъл негизи бирида **-ир** (<-ур) аффикси орқали, бирида эса, **-ла** феъл ясовчиси орқали ҳосил бўлган. [Қиёс қилинг: **тупур — тупла (туфла)**]. Шуниси диққатга сазоворки, «гаплашди» ёки «гапиришди» феъллари муносабат маъносини англата олишига қарамай (биринчи сўз, III шахс кўплик маъносиди ҳам қўлланади), бир **-ш** аффикси орттирилган ҳолда қўлланиш ҳодисаси ҳам учрайди: ...Солдатлар қаёқдаги аҳамиятсиз нарсалар ҳақида берилиб **гаплашишар, кулишар** эди (А. Мухтор). Шунга ўхшаш факт: Бир-бирларига сув сочиб **қувлашишарди** (Саид Аҳмад).

Демак, биргалик нисбатининг муносабат, муомала маъноларининг ифодаланишида **-ш(-ш)** ва **-лаш** формалари қўлланади: Йўлчи кўчада **ёқалашган** бўлса керак... (Ойбек). Шундан сўнг иккови шунча **қалинлашдики**, ҳатто бир жума кун **Муродхўжа** домланинг меҳмонхонасида... бир ҳафталик сўз бойлигини айтиб тамом қилди (А. Қаҳҳор). «Қалинлашмоқ» формаси ўзлик даража маъносиди ҳам қўлланади. Қиёсланг: Кечқурун қоронғи тушгандан сўнг хужрани йиғштириб, чироқни ёқди-да **хайрлашди** (А. Қаҳҳор). Биргалик мазмуни билан боғланган бу **-лаш** (<-ла + ш) ясовчиси яна бошқа хусусиятларга ҳам эга. Масалан, ўзлик нисбати маъносини беради: Саидий қорни тўйиб, **оғирлашди** (А. Қаҳҳор). ...Саидийни бегоналашиб кетгани бу оилага яқин келтирди (А. Қаҳҳор). **Яқинлашмоқ (яқинламоқ), ўралашмоқ** сўзлари ҳам шулар жумласидандир.

Бу формадаги феъллар бирор хатти-ҳаракат, фикр-мулоҳазага қўшилиш, ишга кўмаклашиш, ёрдам бериш маъноларини ифодалашда ҳам қўлланади: Мас., — Ўйин қилинглар, ашула айтинглар, мен ҳам унча-мунча лапарга **қўшилишиб** тураман (Ҳ. Ғулом). Бунда характерли хусусият шундан иборатки, «қўшилмоқ» феълининг лексик маъносиди унинг ўзида бирлашиш, биргалашиш маъноси бор, бунга қўшимча яна **-ш** формаси қўлланган: бир маънонинг икки хил восита билан — бир ўринда икки марта ифодаланиши деярлик ҳамма тил учун одатдаги ҳолдир.

Кир ювишди, уй тозалашди, сув ташишди каби мисолларда ҳам «кўплик» маъноси билан бирга, қарашиб, боқишиб маънолари англашилади. Бу мисоллардаги феъллар аслида (биргалик нисбати функциясида келганда) **ювишишди, тозалашибди, ташишибди** шаклида бўлиши лозим эди. Лекин олдинги бўғиндаги **-ш** кейинги **-ш** аффиксини «сиқиб чиқарган». Натижада, бош нисбат формасига келиб қолган⁴⁷.

Биргалик даража маъноси айрим ҳолларда контекстнинг ўзидан англашилади, яъни гапда қўлланган «бирга», «иккови», «бир-

⁴⁷ Қиёс қилинг: А. Ҳожиёв. Кўрсатилган асар, 102-бет.

галикда», «хамкорликда» каби сўзлар биргалик нисбати маъносини таъминлайди. Мисоллар: ...Кутубхона ва бошқа шундай жойларда иккови ўтириб дарс тайёрлайдиган бўлди (А. Қаҳҳор). Болалар ёпишавергач, халтани очишга мажбур бўлди... (Ойбек). Кейинги мисолдаги феъл формаси «ёпишишавергач» бўлиши лозим эди. Негиздаги -ш нисбат формасини «сиқиб чиқарган» ёки нисбат маъносини «ўз зиммасига олган» дейиш мумкин.

Бу -ш формаси кўплик ва ҳурмат маънолари учун ҳам қўлланади: Тоғамлар келишди, бувимлар айтиб юборишипти ва б. Шунингдек, у (-ш формаси) ўзлик нисбати маъносини бера олади. Баъзан ўша феъл учун -ш аффикси турғунлашиб қолган бўлади, баъзан эса -н, -ла аффикслари билан алмашилиб қўлланади. Мас., Ниёзат ҳожи қизарди, асабийлашди (А. Қаҳҳор). Тезлашди, секинлашди ва б. Бунда -ш аффикси ўзлик маъноси учун қўлланган. Қиёсланг: «Келишган» сифатдошида биргалик маъноси йўқ. Бу сўз фольклор асарларида, одатда, (от билан бирикиб) «келган» шаклида учрайди: Жуда алп жасадли, сахти келган, эсли-ақлли қиз (Ф. Йўлдош).

Келган-келишган, унади—унашди, ёпди—ёпишди, таниди — танишди, сўради—сўрашди, кермоқ—керишмоқ каби феъллар маъно жиҳатидан бир-биридан анча узоқлашган, бошқа-бошқа маънолар ҳосил бўлган. Танишди, курашди, сўрашди феълларида биргалик нисбати маъноси бўлгани билан бу феълларнинг ўзаги маъно жиҳатидан бир-биридан анчагина фарқ қилади.

Бир неча нисбат формаларининг бир сўзда — феълда қўлланиши. Баъзи феъллар нисбат формаларининг бир нечтасини бир вақтнинг ўзида қабул қила олади: Мас., ювинтиришди.

Феъллардаги нисбат формаларининг тартиб масаласи асосан қуйидагича:

Ўзак (негиз) + ўзлик нисбати + орттирма (ўзгалик) нисбати + биргалик нисбати: кийинтиришди.

Ўзак (негиз) + орттирма (ўзгалик) + биргалик: йиғлатишди, кўрсатишди, сўзлатишди.

Ўзак (негиз) + орттирма (ўзгалик) + мажҳуллик: Кўрсатилди, билдирилди, ишлатилди.

Ўзак (негиз) + ўзлик + мажҳуллик: ювинилди, таранилди, беванилди.

Ўзак (негиз) + ўзлик орттирма (ўзгалик): кийинтирди, ясантирди, суянтирди, билинтирди, севинтирди.

Ўзак (негиз) + орттирма (ўзгалик) + орттирма (ўзгалик): келтирди, тўлдирди, ўқитди.

Баъзи феъллар кўп турдаги формаларни қабул қила олади: алмашди, алмашилди, алмашинди, алмаштирди, алмаштирилди, алмаштиришди ва б.

Баъзи феълларда нисбат формаларини қабул қилиш нисбатан

чегараланган бўлади: шодланди, истади, солиштирди (солиштирилди, солиштиришди), суриштирди, қувнади ва б.

Феълларнинг айрим формалари нисбат ҳодисалари жиҳатидан айниқса диққатга сазовордир. Мисоллар: 1) Айрим феълларда орттирма (ўзгалик) нисбати икки хил ҳосил қилинади: билдир — билинтир, ўтқазди — ўтирғизди.

2) «Шош-» феълнинг орттирма (ўзгалик) нисбати уч хил шаклга эга: шошир — шоштир — шошилтир.

3) Баъзи феъллар орттирма (ўзгалик) нисбати аффиксини икки қайта қабул қила олади: тиктирди — тиктирттирди, бостирди — бостирттирди, шоширди — шоширттирди (шошилтирди), бўлди — бўлдирттирди, ағдарди — ағдарттирди, тозалат — тозалаттир, ўқит — ўқиттир ва б. Буларнинг қўлланишида фарқланиш ҳам, ўрнига ишлатилиш ҳам учрайди.

4) Сақланилди, асралинди, кавланилди, ишлатилинди, яхшиланилди феълларидаги каби мажҳуллик нисбати кўрсаткичининг икки қайта қўлланиши ҳам учрайди.

5) Фойдаланилди, ювинилди, ташвишланилди феълларида ўзлик — мажҳуллик нисбатлари қўлланган. Бунинг семантик асоси бор, лекин бундай форма камроқ учрайди: бу маъно кўпинча, бошқача йўл билан берилади.

6) Икки қайта қўлланиш ҳодисаси биргалик нисбати формаларида ҳам учрайди: маслаҳатлашди — маслаҳатлашишди, бирлашди — бирлашишди.

Оқоридаги каби ҳар хилликлар, айниқса турли оттенкаларни беришда, стилистик эффект яратишда катта роль ўйнайди.

Нисбат аффикслари феъл ўзакларига, тусловчилардан — шахсон формаларидан олдин қўшилади. Булар феъл негизларига бирдан ортиқ қўшилиб келганда, тартибда баъзан вариантлашишга йўл қўяди. Шунинг билан бирга «бир феъл негизи нисбат формаларининг ҳаммасини бир вақтда қабул қила олади», деб ҳам бўлмайди.

Шуниси характерлики, бир нисбат формаси кетидан иккинчиси қўшилганда, одатда, ҳар икки нисбат маъноси сақланади (мас., кино кўрсатишди — орттирма + биргалик), баъзан эса нисбат маъноларидан бири «йўқолади» лекин сўзла + н(ди) — сўзла + ш(ди) — сўзла + т(ди) каби «содда» формаларнинг сўзла + т + ил(ди) — сўзла + ш + тир + ил(ди) — сўзла + т + тир + ил(ди) каби «мураккаб» формаларга кириши логик-грамматик ҳолатларга тўла мос бўлиб, бунда «тушиш» — «йўқолиш» ҳам, «ўрнига келиш» ҳам йўқдир.

Айрим феъллар (уйғон, овун каби) нисбат аффикси олмаган ҳолда қўлланмайди: ўзаги ҳозирги тилда айрим ишлатилмайди (лекин уйғо + н — уйғо + т — уйғо + қ, ову + н — ову + т каби чоғиштиришлар бундаги «н» элементининг аслда аффикс эканлигини

кўрсатади). Бундай ҳодисаларнинг анализи сўзнинг морфологик структурасидаги тарихий ўзгаришлар, соддаланиш, қисқариш ва ба-каби темалар, тарихий-этимологик текширишлар билан боғлиқ бўлганлигидан, улар ҳақида, табиий, бу ўринда сўз юрита ол-маймиз.

Юқоридагилардан келиб чиқадики, феъллардаги нисбат фор-маларини тўрт гурпуага ажратиш мумкин: ўзлик, орттирма (ўз-галик), мажҳуллик, биргалик. Традицион грамматикага кўра «бош даража», «аниқ даража» каби номлар билан аталиб келинаётган феъл формасини биз феъл нисбатлари группаси ичида қарамадик. «Аниқ даража» деб аталувчи объектсиз феълларни эса «ўзлик нисбати» группасида («бош нисбат» деб) ўрганилишини тўғри деб ҳисобладик.

* *
*

5. ФЕЪЛ БЎЛИШСИЗЛИГИНИНГ ГРАММАТИК ВА СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Иш-ҳаракат билан боғланган маълум аспектлар, масалан, иш-нинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги маънолари учун шартли равишда «бўлишли» ва «бўлишсиз» терминлари ишлатилиб келинган. Маълумки, бўлишли феълларда иш-ҳаракатнинг бажарилганлиги, ижро этилганлиги ифодаланса, бўлишсиз феълларда бунинг акси, иш-ҳаракатнинг бажарилмаганлиги, воқеа-ҳодиса-нинг содир бўлмаганлиги, муайян ҳаракатнинг тескарисини бажаришга ундаш каби маънолар англашилади. Бу маъно турли воситалар, масалан, грамматик формантлар орқали ифодаланadi. Лекин бўлишсизлик кўрсаткичларининг семантик оттенкалари ва стилистик қўлланиш хусусиятлари жуда кенг, булар ҳали бу тема устида яна изланишлар зарурлигини кўрсатади.

Умуман, бўлишли-бўлишсизлик, тасдиқ-инкор тусидаги бу грамматик оппозиция жуда мураккаб, кенг масштабли лингвистик ҳодиса бўлиб, биринчидан, унинг ифодаланиш воситалари ҳар хил (лексик воситалар орқали ифодаланиш, морфологик ифодаланиш, интонация ёрдами билан ифодаланиш), иккинчидан, у бир қанча ҳодисалар билан зич боғланади: сўзларнинг лексик-грамматик категориялари билан, интонацион хусусият билан, морфологик кўрсаткичлар билан ва синтактик ҳолат билан (мас., тасдиқ ва инкор гаплар). Аниқки, инкор ҳодисасига айрим ишлар бағишланган⁴⁸, бу категория ҳақида ўзбек тилининг грамматик қурили-

⁴⁸ W. B a n g. Das negative verbum der Türksprachen (1923); Т. Р. Р у с т а м о в. Категория отрицания в узбекском языке (канд. дисс., 1954), и др.

шига доир йирик ишларда⁴⁹, дарсликларда ҳам ўрин берилган⁵⁰ ва махсус темалар муносабати билан — шунга боғлиқ равишда — мазкур категорияга тўхтаб ўтилган⁵¹ бўлишига қарамай, бу кенг соҳа — унинг ички ва ташқи томонлари ва стилистик хусусиятлари ҳали ҳам актуал илмий текшириш объектларининг бири бўлиб қолмоқда. Шуларни кўзда тутиб ва тўпланган янги фактик материалларга асосланган ҳолда бу масала юзасидан биз ҳам ўз мулоҳазаларимизни баён қилмоқчимиз.

Феъл бўлишсизлигини⁵² ифода этишда **-ма**, **-ма+й**, **-ма+с** формалари ва «эмас» элементи энг актив воситалар ҳисобланади. Булардан ташқари, **на** юкламаси ва «йўқ» сўзи ҳам бўлишсизлик маъносини ифода этади.

I. а) **-ма** аффикси. Бу аффикснинг сўз ўзак-негизларига қўшилиш ўрни, бажарадиган вазифаси бошқа бўлишсизлик формалари билан функциядош ва биргаликда қўлланиши ҳамда бошқа турлитуман хусусиятлари жуда қизиқ ва мураккабдир.

Феъл ўзак-негизлари буйруқ формасида бўлиб, кенг маънода буйруқ семантикаси билан характерланади. Ана шу ўзак-негизга **-ма** аффиксининг қўшилиши бўлишсизлик маъносини беради, сўнгра турли экспрессив-эмоционал маъноларни (мас., буйруқ, дўқ, пўписа, манъ этиш, илтимос, юпатиш, ялиниш маъноларини) ҳосил қилишда ҳам иштирок этади.

Бу аффикс (**-ма**) орқали ҳосил қилинган бўлишсизликнинг оддий ёки экспрессивлик билан боғланган маънолари контекст мазмунидан англашилиб туради: у ҳали **юрмади**. Идиш **синмади** кабилар. Экспрессив-эмоционаллик маънолари аксари буйруқ формаларида намоён бўлади: Қўлингдагини **ташлама!** **Яқинлашма!** — **Хафа бўлма**, аравага одам юбордим (А. Қаҳҳор). — **Йиғлама**, Турғуной, **йиғлама**, йиғи бошни оғритади (А. Қаҳҳор). — Қизим, жоним қизим, сен кўп **ўртанма** (Ойбек). Бу мисолларда овуттиш, ачиниб гапириш, жон куйдириш, насиҳат каби экспрессив маънолар ифодаланган. Мисоллардан аниқ кўринадики, **-ма** аффикси билан келган сўзлар контекстда ҳимоя, муҳофаза қилиш, уқдириш, огоҳлантириш, қатъий тартибга чақириш, манъ этиш каби модал маънолар билан ҳам боғланиши мумкин. Мас., — **Асло кўрқма!** Қани гинг деб кўрсинчи бу салласи қозонлар

⁴⁹ Қаранг: А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960.

⁵⁰ Қаранг: А. Фуломов, М. Асқарова. Ҳозирги замон ўзбек тили, Тошкент, 1965.

⁵¹ Қаранг: С. Н. Иванов. Сифатдошларнинг бўлишсиз формалари ҳақида (журн. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1967, 5-сон); А. Фуломов. Феъл, Тошкент, 1954 ва б.

⁵² Бўлишли ва бўлишсиз терминларининг семантик жиҳатдан ҳам, сўз ясашиш қонуниятлари жиҳатидан ҳам ўхшовсизлиги сезилиб туради. Биз уларни, албатта, шартли равишда ишлатамиз.

(О. Еқубов). — Сен бу ишга иккинчи марта қоришма! (Ойбек) ва б.

-ма бўлишсизлик аффикси феълнинг ўзак, негизига бошқа форма ясовчи (кенг маънода) кўрсаткичларнинг деярли ҳаммасидан олдин қўшилади⁵⁵. Мас., бор + ма + ган + лар + и + да + ми; айт + ма + ган + ингиз + ни + чи; юр + ма + са + лар + инг; кет + ма + син + лар; кўр + сат + тир + ма; кўр + сат + тир + ил + ма + син ва б.

-ма аффиксининг қўшма ва кўмакчили феълларга қўшилиши семантик-грамматик-стилистик хусусиятларга кўра турли кўринишларга эга бўла олади. Булар алоҳида тадқиқ талаб этади.

Бу аффиксни олган феълга яна замон, майл, шахс-сон категория аффикслари қўшилганда, кўпинча, эмоционаллик ифодалаш ҳолати пасаяди — шу имконияти камаюди; бундай ҳолларда асосан дарак, интеллектуал маъно ифодаланаяди. Мас., Иккаласи ҳам бу ҳақда гап очмади (А. Мухтор). ...Жуда хурсанд бўлди, ...ўтқазгани жой тополмади (А. Қаҳҳор).

Баъзан эса феълнинг юклама олиши билан ва гап интонациясига қараб, бу маъноларнинг ҳам ўзгариши, эмоционал маънолар ортирилиши мумкин: Аммо нечук бизга маълум этмадинг (А. Мухтор). Шамол ҳали ҳам босилмабди-да (А. Мухтор).

Бир қатор феъллар борки, улар бўлишсизлик формада келганда ўз семантик ва бошқа хусусиятларига кўра, экспрессив-эмоционал маъноларни ифодалаш учун қатъийлашиб, турғун бўлиб, шунга хосланиб қолган. Мас., — Менга ўргатманг, — деди у (А. Қаҳҳор). — Бас, кўп вақиллама! — деди Маҳдум қўл силтаб (М. Исмоилий). — Кўрқма, сени уриб қўлини булғайдиган киши йўқ (Шухрат). Урф-одатга хос жибий экспрессив маъно билан боғланган «ўлма», «дард кўрма», «кам бўлма» каби бўлишсиз формадаги бир қатор феъллар ҳам шу хусусиятга эга. Мас., Мансуров кунжара ташиётган Авазнинг олдида тўхтаб, — ҳорма, — деди (П. Қодиров). Булардан кўпчилигининг, жумладан, ҳорма сўзининг бўлишли формаси, одатда, бу каби ифодаларда қўлланмайди.

Сўзловчининг турли эмоционал, психологик ҳолатига ёки тингловчига бўлган муносабатининг нормал эмаслигига кўра ҳам турли тўлқинли, эмоционал вазиятлар юз беради. Бу эса контекстда ҳар хил грамматик, фонетик воситалар ёрдамида ифодаланаяди. Мас., Холанинг кайфи учиб кетди, «Гапирма, гапирма, қиз бола-сан-а? — деди (Аббос Муҳитдин). Бу ердаги бўлишсиз феълнинг тақрор қўлланишини «кучайтирувчи восита» дейиш мумкин.

⁵⁵ Бу аффикс (-ма) сўз ўзгартувчи аффикслардан олдин қўшилса ҳам, лекин ясовчи морфема бўла олмайди. У ясовчи аффикслардан, шунингдек, феълдаража кўрсаткичларидан кейинги ўринда туради. Унинг бу хусусиятлари ҳақида В. Радлов ҳам ёзган эди. Қаранг: СПб., 1906 (Записки Академии Наук, VIII серия, VII том, № 7, стр. 38).

Юқорида айтиб ўтганимиздек, майл ва замон кўрсаткичлари, сифатдош ва равишдош ясовчи аффикслар шахс-сон қўшимчалари ва юкламалар -ма формантидан сунг қўшилади. Бу аффиксларнинг феъл-ўзақ, негизларига қўшилиб келиши, асосан буйруқнинг истак, илтимос, илтижо, сўраш, таъкид, уқдириш каби эмоционал ва экспрессив маънолар билан боғланишини кўрсатади. Мисоллар: Мен унга ўйлаб иш тутиш керак, кейин пушаймон еб ўтирмагин, дедим (Ҳ. Назир). Менинг гашим келиб: — у ёқда аза, ..ашулангизни эшитиб хафа бўлишмасин тагин, — дедим (П. Турсун).

Экспрессив-эмоционал тусдаги гапларда ҳодисанинг юз беришини ёки аксини, қарорнинг қатъийлигини, бузилмас ва муқаррар эканлигини ифодалаш учун, шарт ва чегаралаш маъноларини бериш учун (тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда) эргаш гап кесимлари -магин, -масин формаларида келади. Мас., У қанақа йўл тутмасин ...буларнинг ҳаммаси ора бузилишига сабаб бўлиши муқаррар эди (А. Қаҳҳор).

Идиоматик иборалар составида келган бўлишсиз феъллар, қарғиш-койиш сўзлари ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Қарғиш сўзлари ва иборалари айрим экспрессив муносабатларга кўра икки хил қўлланади. Бири, расмана ғазаб, нафрат ифодаловчи қарғиш сўзлар. Булар буйруқ формасидаги феъллар билан келган **балога йўлик, бўйнинг узилсин, тилинг кесилсин** каби соф қарғиш ибораларидир («Ўл» сўзи ҳам шу маънода келади). Иккинчиси, баъзи бир эмоционал ҳолатларда субъектнинг модал муносабатини ифодаловчи бўлишсиз феъллар билан келган қарғиш сўз-иборалардирки, булар қарғишдан кўра эркалашга, ҳазилга яқинроқ маъноларни беради. Мас., Вой, қизи тушмагур; бўйнинг узилмагур; кўзинг қурмасин сенинг ва ш. к.

Аммо, расмана нафратни, ғазабни ифодаловчи қарғиш иборалари ҳам бўлишсиз феъл формаларида келиши мумкин: **Яшшамагур; униб-ўсмагин; барака топмасин; бири икки бўлмасин** ва б.

Маълумки, -ма аффикси ўзбек тилида ҳаракат отларидан (**бормоқ** типидagi) бўлишсизлик ясамайди. Лекин ҳозирги ўзбек тили учун ғайри нормал ҳисобланган бу форма (**ёзмамоқ**) кўпчилик туркий тилларда ҳозирда ҳам нормал ҳисобланади⁵⁴ ва шундан ишлатилади.

-моқ ва -иш аффиксли ҳаракат номларининг бўлишсизлиги. -маслик аффикси (бунинг асли -р аффикси орқали ҳосил бўлган сифатдошнинг бўлишсиз формасига -лик аффиксини қўйиш билан ҳосил бўлган) ёрдамида берилади: **билиш — билмаслик, ишламоқ — ишламаслик**⁵⁵. Мисоллар: Қисқаси — эртадан кечгача ти-

⁵⁴ Қаранг: А. Н. Кононов. Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1948, стр. 153.

⁵⁵ -моқ, -иш аффикслари иш-ҳаракат отлари ясагани сингари, уларнинг бўлишсизлигини ҳосил қилувчи -маслик формалари ҳам ҳаракат отлари ясади.

нимсиз қимирлаш, аммо тек турмаслик менинг вазирам эди (П. Турсун). Ҳар нечук дадасининг йўқлигини билдирмасликка ҳаракат қилаёпти (О. Ёқубов). Тўйгача улар билан кўришмаслиги ва гаплашмаслиги керак (П. Қодиров).

Шу сингари -в аффикси билан ясалган (ишлов, бошлов, борув, келув каби) ҳаракат отлари ҳам -ма орқали бўлишсизлик ясамайди⁵⁶, фақат «-в аффиксли ҳаракат номидан -чилиқ қўшма аффикси орқали ясалган англашилмовчилик, келишмовчилик каби баъзи отлар -ма бўлишсизлик формантини олган», деб тахмин қилинади. -миш сифатдош аффикси икки хил хусусиятга эга. Булардан бири феъл ўзагига қўшилиб сифатдош ясаёди (ўтмиш, бўлмиш, қилмиш). Иккинчиси «эмиш» тўлиқсиз феълнинг қисқарган формаси бўлиб, у сифатдош ясовчи қўшимчалар кетидан қўшилади: борганмиш (<борган эмиш), келмасмиш (<келмас эмиш).

-миш аффикси билан ясалган сифатдош ҳозирги ўзбек тилида -ма бўлишсиз қўшимчасини олмайди, яъни -миш аффикси олдидан -ма (билмамиш) қўлланмайди. Лекин тарихий асарларда, ўзбек классик адабиётида бу форма кўп учрайди⁵⁷.

-жақ аффикси билан ясалган (келажак, бўлажак, ёзажак) пассив сифатдошлар ҳамда бу аффикснинг «синонимлари» -гу+си, -аси (келаси, бўлғуси) лар ҳозирги ўзбек адабий тилида -ма бўлишсизлик формасини қабул қилмайди (келмагуси, бўлмагуси) шакллари қўлланмайди).

Қўшма феълларда, етакчили-кўмакчили феъл структурасида бўлишсизлик формаларининг қўлланиши турли-туман ва ўзига хос хусусиятларга эга. Мас., -ма бўлишсизлик қўшимчаси етакчи феълга, кўмакчи феълга, шунингдек ҳар иккала компонентга ҳам қўшилиб кела олади⁵⁸. Бундай ҳолларда маъно ранг-баранглиги ўзгариб, модификацияга учраб бораверади: билмай қолди, билиб қолмади; айтмай тур, айтиб турма, айтмай турма⁵⁹ ва б. Қўринадики, сўнгги (ҳар иккала компонент феълга қўшилган) вариантда инкор маъноси эмас, аксинча, бўлишли маъно келиб чиқади. Бу шакл, кўпинча, стилистик мақсад учун — экспрессивлик кучини ошириш, таъкидни кучайтириш кабилар кўзда тутилган ҳолларда қўлланади.

-ма формантининг жуфт ва қўшма феълларда қўлланиши ҳам бир қанча хусусиятларга эга. Бу масала алоҳида текшириш объектидир.

⁵⁶ Қаранг: Ҳозирги замон ўзбек тили, Тошкент, 1957, 312-бет.

⁵⁷ Қаранг: Ҳозирги ўзбек адабий тили, I, 1966, 325-бет.

⁵⁸ Қаранг: А. Ҳожиёв. Инкор ифодаловчи воситалар ва феълнинг бўлишсиз формаси, журн., «Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 4-сон, 49-бет.

⁵⁹ Биринчи компонентнинг -ма билан тугалланган ҳолати деярли учрамайди, кўпроқ -мади, -маган, -май (-майди), -мабди, -маса формалари билан тугалланади (Буларнинг «қўшма феъл» термини билан аталиши шартлидир).

Бўлишсизлик маъноси учун **-ма** форманти билан бирга **-ма+й**, **-ма+с** аффикслари ҳам қўлланади.

б) **-май** (**ма+й**) бўлишсизлик ва равишдош ясовчиларнинг бирикувидан ташкил топган қўшма аффиксдир. Равишдош формантлари **-й**, **-ай**, **-б**, **-иб**, **-гач** (**-кач**, **-қач**), **-гани** (**-кани**, **-қани**), **-гунча**, (**-кунча**, **-қунча**) бўлиб, буларнинг ҳаммаси ҳам бўлишсизлик форманти **-ма** билан бирикиб равишдошнинг бўлишсизлигини ясай олади. Булардан **-й** ўзининг активлиги билан характерланади.

Шу билан бирга **-й** ва **-б**, **-иб** формантлари қўшма феъллар составидаги етакчи феълларга қўшилиб келганда уларни (кўмакчи феъллар билан) «боғлаш» вазифасини ҳам бажаради: **ишлай** олади, **билмай** қолди, **довдирай** бошлади (биринчи компонент равишдош шаклида).

-ма+й бўлишсизлик форманти кетидан ҳам турли аффикслар қўшилиб келиши мумкин: Қоронғилиқ тугамайдиганга ўхшайди (А. Мухтор): — Вой, қиз нарса, шунақа гапларни оғзингизга олгани уялмайсизми? (А. Қаҳҳор).

-ма+й бўлишсизлик қўшимчаси (кўпроқ жонли нутқда) **-масдан** қўшма аффикси билан вазифадошдир: **қўрқмай** — **қўрқмасдан** каби. ...Той устида тажрибали одам борлигини сезса керак, ўйноқламасдан, суришга интилмасдан, бир қиёмда йўрғалади (А. Қаҳҳор).

«Ўтган кунлар» романида ҳам шунга ўхшаш қуйидагича вазифадош формаларни кўрамиз: ..Букун бизникида қолсангиз **бўлмасми-а?** (А. Қодирий). Бундаги «бўлмасми-а?» сўзининг маъноси «бўлмайдимми-а?» га тенг. Бундай қўллаш тилни сунъий равишда архаиклаштиришга уриниш натижасида туғилган.

«Девону луғотит турк» да асосан **-мас// -мэс** аффикси қўлланган бўлиб, **-маз// -мэз** аффиксини ишлатиш ҳоллари ҳам учрайди: **пушмаз** — **мэн** (МК 11, 19). Лекин Маҳмуд Кошғарий ҳозирги-келаси замон феълнинг бўлишсиз формаси сифатида **-мас// -мэс** аффиксинигина кўрсатган (Қиёсланг: **р** → **з** → **с**) ол бөрмас — у бормайди⁶⁰.

Ҳозирги ўзбек тилида **-май** аффиксли сўз билан гап тугалланмайди. У кесим вазифасида келганда замон, шахс, сон категорияси қўшимчаларини олади ёки кўмакчи феъллар билан бирикиб аналитик компонентли формалар ҳосил қилади: **бормайсан**, **ишламайди-лар** каби.

в) **-мас (-ма+с)**⁶¹ форманти сифатдошнинг формасини ясайди. **-мас** форманти билан келган **арзимас** (совға), **ярамас** (одам),

⁶⁰ Ш. Шукуров. Феъл тарихидан, Тошкент, 1970, 84-бет.

⁶¹ **-мас** бўлишсизлик форманти, маълумки, икки хил характерга эга: кўринмас, билинмас сўзларидаги **-мас** аффикси — бўлишли **-ар** аффиксининг антоними; иккинчиси (**-ган**, **-диган** сифатдош аффикслари кетидан қўшилиб келадиган **-мас**) эса эмас сўзининг қисқа формасидир.

билинар-билинмас (пардоз) каби сўзлар отнинг аниқловчиси функциясида келиши орқали феълликдан сифат чегарасига силжиган.

Бу аффикс билан келадиган сўзлар турғун, идиоматик, фразеологик иборалар составида, бирикмали ва қўшма сўзлар составида жуда кўп учрайди: — Чиқаверингчи, **таранг қилмасдан**, гап бора (Ҳ. Назир). Аваз ...акасининг пичоғини **киши билмас** топиб чиқди (П. Қодиров).

-мас аффикси **-лик** от ясовчи қўшимчасини ҳам қабул қилади (**айтмаслик, билмаслик**) ва юкламалар олади.

2. а) **эмас** (<эрмас) тўликсиз феъли фақат ҳаракатнинг инкорини ифодалаш учунгина эмас, предмет, белги ва ҳолатнинг инкорини, айрим акс тушунчаларни, фикр зидлигини, чегараланиш инкорини ифодалашда ҳам қўлланади: гишт эмас, сариқ эмас, ёздигина эмас ва б.

эмас сўзи феъллар доирасида, асосан, **-ган, -кан, -қан, -ған** (**-диган**) формали сифатдошлар кетидан қўшилиб, ҳаракат бўлишсизлигини ифодалаш учун хизмат қилади⁶². Мас., Тавба, бундай устомонни **кўрган эмасман** (Ойбек). Исмат бобо умрида бунчалик **кўрққан эмас эди** («Шарқ юлдузи»).

-ган+эмас формаси деярли **-маган** билан тугалланган феъл-кесим маъносига тўғри келади (**борган эмас — бормаган**).

-гани+эмас формали феълларда **-гани** (**-ган+и**) аффикси инкор ифодалашда асосан «йўқ» сўзи олдидан келадиган сўзга қўшилиб қўлланади, **«эмас»** бўлишсиз элементи олдидаги сўзга қўшилганда эса бирор мақсадни, олдинги фикрни инкор этишни англатишга хизмат қилади. Бу ўринда (**-гани** аффикси ўрнида) **-иш, -моқ** аффикслари ва «учун» кўмакчисини ҳам қўлласа бўлади: Мен бу ерга хато топиб, масала қўйгани эмас, колхозга ёрдам бергани келганман (А. Қаҳҳор).

-лик (**-лиги**), **-ган+лиги** каби аслда **-лик** аффикси орқали ясалган «белги оти» формалари инкор маъносини ифодалашда (кўпинча, инкор ва тасдиқни зидлашда) одатдагидек **«эмас»** элементини қабул қилади: Уни (Қаландаровни) бу гаплар **ҳақ эканлиги эмас**, Саидадан чиққанлиги кўпроқ банд қилди (А. Қаҳҳор).

-диган+эмас формаси субъектнинг воқеъликка муносабатини, модалликни кўпинча, иш-ҳаракатнинг бажарилмаслигига, муайян ҳолатнинг ўзгармаслигига кўзи етганлигини, шунга ишонч ҳосил қилганлигини, сезганлигини ифодалаш вақтида қўлланади: Ҳали-вери **юрадиган эмас**; бу яқин ўртада ишга **тушадиган эмас** ва б. Бозорнинг зуваласи пишиқ, унча-мунчага **бўш келадиган эмас** (А. Мухтор). **-диган+эмас** формасининг маъноси **-майдиган** феъл формаси орқали ҳам ифодаланади: У яқин орада **қўзғалади-**

⁶² Бу масала М. Шоҳназаровнинг «Сифатдош кесимларда инкорнинг ифодаланишига доир» номли мақоласида (журн. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 4-сон) маълум даражада ёритилган.

ган эмас — у яқин орада қўзғалмайдиган. Лекин бунда, кейинги вариантда, экспрессивлик, таъсирчанлик кучсиздир. Бир форма ўрнига бошқа формани қўллашдан мақсад ҳам кўпроқ ана шу каби нозик фарқларни беришдир.

«эмас» сўзи билан «керак», «мумкин», «шарт» сўзлари бирикиб (мумкин эмас, керак эмас, шарт эмас) модалликни билдирувчи иборалар ҳосил қилади. Жонли сўзлашувда бу сўз «-амас» шаклига ҳам кира олади: **керагамас, шартамас, мумкинамас** каби. Қисқарган формада қўлланиши (эмас —→ амас→-мас): — Э, -э, пул **керакмас** менга, кунимиз ўтар (А. Мухтор).

«эмас» бўлишсизлиги «эди», «экан», «эмиш» тўлиқсиз феъллари олдидан ҳам бирикиб инкорни англатиб келиши мумкин: Бола у ерда турган эмас экан (жонли нутқдаги шакли: **турганамасакан— турганмасакан**); у ўша куни борган эмас эди (борганмасиди). Ҳодисани кўрган эмас эмиш (**кўрганмасимум**).

«эмас» сўзи юкламалар олган ҳолда қўлланиб экспрессивлик, модалликини ифодалашга хизмат қилади. Сўроқ юкламаси олган эмасми сўзи экан феъли билан бириккан ҳолда ҳам ишлатилади. Бироқ ёзув тилида, одатда, бундай форманинг жонли нутққа хос, ўзгарган шакли ишлатилади: Раис... ваҳимага тушиб **қолган эмасмикин?** (А. Қаҳҳор).

А. Ҳожиёвнинг «Ўзбек тилида тўлиқсиз феъл» номли ишида, масалан, Тошкент шеvasида — «экан» ўрнида **-кин** формасини ёки **-кин** ўрнида «экан» шаклини қўллаб бўлмайди⁶³, дейилади.

Бу форма эмасми экан ҳолида тўлиқлигича қўлланмаса ҳам, лекин «эмасмикан» ва «эмасмикин» шаклларида учрайди; «эмасми эди» формаси ҳам ҳозирги адабий тилда деярли учрамайди, у қисқариб «эмасмиди» шаклига келиб қолган.

Жонли — сўзлашув нутқида «эмас», «эмиш», «экан», «эди» тўлиқсиз феъллар шу шаклда қўлланмайди. Уларнинг қисқарган **-мас, -миш, -кан (-кин), -ди** шакллари олдинги сўзга қўшилган ҳолда талаффуз қилинади.

б) «Йўқ». Бу сўз кўпроқ от ва феълларда (уларнинг сифатдош формаларида) инкорни ифодалаш учун ҳамда экспрессив-эмоционал маъноларни беришда қўлланади. Сифатларнинг зид ёки инкор маъноларини ифодалаш учун «йўқ» сўзи ишлатилмайди, унинг ўрнига **-мас** аффикси ва «эмас» сўзлари қўлланади (**катта эмас**).

«йўқ» сўзи билан бирикадиган сифатдош (**-ган** формали тури), одатда шахс билдирувчи аффикс олган формада (**-гани** формасида) бўлади: Мен ўқитган жувонларнинг ҳаммаси ҳам кам бўлгани **йўқ** (А. Қаҳҳор). Чоғиштиринг: **кам бўлганим йўқ — кам бўлганининг йўқ — кам бўлгани йўқ...**

«йўқ» сўзи **-ганича** аффиксли равиш формаси билан қўлланиб, экспрессив-психологик ҳолат, «вақтинча тўхташ» каби маъноларни

⁶³ А. Хаджиев. Недостаточный глагол в узбекском языке, Автореферат, докт. дисс., Ташкент, 1968, стр. 42.

ифодалайди: ...Бу афсоналар-у бу воқеалар — барчаси ўзиники эканини ҳали ақлига сиғдиролганича йўқ (А. Мухтор).

«Йўқ» сўзи экспрессив-эмоционал ҳолатлар ифодасида ва инкор маъносини кучайтириш вақтида гап охирида эмас, гап олди-дан кириш сўз вазифасида ишлатилиши ҳам мумкин: **Йўқ**, секретарь бу ҳақда гапирмади! (А. Мухтор). Бундай вақтда кесим кўпинча бўлишсиз формада келади.

Диалогик нутқда, сўзловчи тингловчига сўроқ, савол билан муружаат этган пайтларда, сўзловчи тингловчидан аниқроқ жавоб олмоқчи бўлса ёки кесатиқ, киноя мақсади билан ёхуд хавотирланиш мазмунида муомала қилса, **-ми** юкламаси бир вақтнинг ўзида ҳам бўлиши, ҳам бўлишсиз феълга қўшилиб келади: **Эртага келасанми? келмайсанми?** Баъзан эса, мана шу кейинги — сўроқ билдирувчи бўлишсиз феълнинг вазифасини «йўқ» сўзи ўз зиммасига олади. Бундай ҳолда экспрессивлик маъноси яна ҳам ошиши, шу билан бирга нутқнинг ҳажми ихчамлашиши мумкин: **Сенинг туркана дорингдан бир иш чиқадими, йўқми?** (А. Қаҳҳор).

в) на ёрдамчиси. Бу, асосан, уюшиқ элементлар билан қўлланади⁶⁴. Функция жиҳатидан бу сўз «ҳам» юкламасига тўғри келади. Лекин «на» ёрдамчисида экспрессивлик кучли.

на (на-на) ёрдамчи сўзи «йўқ», «эмас» инкор сўзлари каби, от ва сифатларнинг инкор формасини ҳосил қилишда, уларнинг зид маъноларини ифода қилишда, шунингдек, ҳаракатнинг бўлишсиз маъноларини англатишда, эмоционалликни кучайтиришда от ва феъллар олди-дан қўлланади. Мисоллар: **Аммо бунга на ўзи, на Элмурод парво қилди** (Шуҳрат). Бу мисолда бажарувчи шахс иккита, ҳаракат тури эса бир хил; **на** элементи шахс билдирувчи сўзлар олди-дан келганда инкор маъносидаги ҳаракат ҳар иккала шахс томонидан бир хил бажарилганлиги таъкидланади. Бу мисолдаги гап бўлаклари тартиби қуйидагича ўзгартирилса ҳам маънога ҳалал етмайди (шундай тартибда ҳам учрайди): **Аммо бунга на ўзи парво қилди, на Элмурод**. Худди шу йўсинда, «парво қилди» феълени (кесимни) ҳар икки бажарувчи учун икки жойда такрор қўллаш мумкин бўлади. Лекин ихчамлик учун, одатда, бир ерда қўлланади. Икки ерда такрор қўллаш кўпроқ жонли нутққа хос.

на (на-на) ёрдамчи сўзи қўлланганда, шахс битта бўлиб, ҳаракат тури икки хил (уюшиқ бўлак билан ифодаланган) бўлиши мумкин: **У на ўқийди, на ишлайди**.

на ёрдамчиси қўлланган гапда кесим, асосан, бўлишли формада келади⁶⁵. Кесимни бўлишсиз формада қўллаш эса кўпроқ жонли нутққа хос, чунки **на** инкор ифодаловчиси. бўлгани туфайли,

⁶⁴ *Қаранг:* Ҳозирги замон ўзбек тили, Тошкент, 1957, 384-бет.

⁶⁵ *Қиёс қилинг:* А. Ҳожиев. Қўрсатилган асар (53-бет). Баъзи текширувчилар бунинг аксини айтадилар («...асосан, бўлишсиз формада келади», — деб ёзадилар).

одатдаги ҳолга кўра ҳаракат билдирувчи сўзни ҳам бўлишсиз формада ишлатадилар. Агар кесим вазифасида «бор» сўзи қўлланадиган бўлса, на ўрнида бўлишсиз маъно ифодаловчи «йўқ» сўзини ишлатадилар. Бундай ҳолларда экспрессивлик бир қадар кучсизланади.

Қуйидаги ҳолларда на билан семантик жиҳатдан боғлиқ бўлган феъллар бўлишсиз формада келиши мумкин: 1) кесим буйруқ феъл формасида бўлганида, гапдан буйруқ маъноси англашилганда: **На қоғоз исроф қилинмасин, на сиёҳ.** 2) «на» ёрдамчиси бўлишсиз равишдошлар уюшмаси олдидан қўлланганда: ...Одамлар беш кундан бери **на ишга чиқолмай, на ухлаёлмай** денгиз ёқасида уймалашади (А. Мухтор). Бунда асосий кесим бўлишли формададир.

3. Интонация ва сўз тартибининг роли. Бўлишсизлик маъноси баъзан бўлишсизлик формалари қўлланмаган тақдирда ҳам ифодаланади: интонация таъсирида, турли юкламалар воситасида бўлишли формадаги гаплар ҳам бўлишсиз маъноларни бера олади. Булар кўпроқ экспрессивлик, модаллик маъноларини бўрттиради, таъсирчанликни оширади. Риторик сўроқ гапларда ҳам шу сингари ҳолатларни кўриш мумкин. Мисоллар: **Қани энди гап уқдириб бўлса** (А. Қаҳҳор). — «Гап уқдириб бўлмайди» гапини таъсирчан қилиб бериш учун бу гап юқоридаги каби бўлишли формада берилган. Бу кучли интонация билан айтилади. **Сиз унинг юрагини қаёқдан билибсиз** (Шухрат). Бу гапдан «Сиз унинг юрагини билмайсиз ёки билмагансиз» деган мазмун чиқади.

«ким билади», «ким билсин», «қаёдан билай» сингари риторик сўроқ гаплар ва «худо билади», «олло билади» каби иборалар, кўпинча, диалогик нутқларда «билмайман» бўлишсиз феъли маъносида экспрессив ифодалар учун қўлланади: — **Бу ердаги китоб қани? — Ким билади, кўрмадим.**

Худди шу келтирилган иборалар яна «балки», «эҳтимол» каби гумон маъноли модал сўзлар вазифасини ҳам ўтайди. Мас., **Ким билади**, у одам танимайдиган бўлиб кетгандир (П. Турсун).

Фарғона — Андижон тип шеваларида «билмайман» феъли ўрнида (баъзан, бир қарорга келмаслик, иккиланиб туриш ҳолатларида) «невлай» (<не билай) сўзи ишлатилади. Бу сўз функция жиҳатидан «ким билади»га мос келади. Мас.: — **Онаси, ўглингиз бомдодга чиқиб кетдими? — Невлай** (М. Исмоилий). Қўшиқларда бу форманинг «на билсин» шакли ҳам учрайди: Илоннинг захрини чекмаган болнинг қадрини **на билсин**. («Қўшиқдан») — «билмайди» деган маънода. «Қаёқдан билсин» конструкцияси шунга мос келади. Мазмунида киноя, экспрессия бор.

Нутқ стилининг талаби билан, бировга оғир боттирмаслик ва ширин сўзлик нуқтаи назаридан баъзан бўлишли феъллар бўлишсиз формада қўлланади: — Сотувчининг қаердалигини **айтмайсизми?** («Муштум»). — «Айтиб беринг» деган маънода.

Риторик сўроқ мазмунли бутун бир гап, одатда, рад этиш, инкор маънолари учун хизмат қилади: — Тоғни тешишга тешия-миз-у, лекигин сув чиқмайди, бу ёқ паст. — Паст? **Ким сизларга айтди паст деб?** (М. Исмоилий). Бунда «мутлақо паст эмас» дейилмоқчи бўлган фикр экспрессив услубда, инкор, эътироз интонацияси билан айтилган.

Бўлишли ва бўлишсизлик билан боғлиқ бўлган яна шундай стилистик воситалар борки, булар ҳам маълум экспрессив мақсадлар учун қўлланади. Буларда модал муносабатлар, муомала но-зикликлари, силлиқ ёндашиш, нутқ дипломатияси кўзда тутилади. Масалан, биргина бўлишли феъл ўрнида бўлишли ва бўлишсиз икки феъл қўлланади: Мен сизни **ёмон бўлинг демайман** (А. Қаҳҳор).

Маънони яна ҳам кучайтириш учун икки бўлишсиз феъл ёки бўлишсиз феъл + «йўқ» элементи қўлланади. Лекин мазмундан бўлишлилик англашилади. Мас., Бизнинг устимиздан **арз қилмаган колхозчи йўқ** (А. Қаҳҳор). У бормаган бригада, у танимаган **колхозчи йўқ** (А. Қаҳҳор). Улар ичида орден, медалликлар ҳам **йўқ эмас** (Шухрат).

Бундай «бор» сўзи ўрнида «**йўқ + эмас**» қўшилмасини қўллаш ёки бўлишли феъл ўрнида бўлишсиз феълни ишлатиш каби стилистик усулларда, юқорида айтилганидек, семантик оттенка билдириш, нутққа маълум даражада сайқал бериш, жилолаш, экспрессивлик кучини, таъсирини орттириш каби мақсадлар кўзда тутилади. Булар объектга бўлган маълум экспрессив муносабатлар, дипломатик муомалалар натижасида ҳам юзага келиши мумкин.

Эмоционал ҳолатни билдиришда, кучли эътироз, ўзганинг ҳаракати ёки мақсадининг бажарилмаслигига, юзага чиқмаслигига ишора қилишда, бўлишсиз феъл ўрнида бўлишли феъл қўлланади. Бундай гап кучли интонация билан айтилади: **Таҳдид солиб бўпти** (А. Муҳтор). Бу — «таҳдид сололмайдми» деган маънони кучли эмоция билан ифодалаш усулидир. Бунда (умуман «-иб + бўпти» формаси қўлланган ибораларда) яна ўзига ишонч билан, ўз кучига ишониб ёки ўзганинг хатти-ҳаракатини масҳаралаб гапириш каби қўшимча маъно оттенкалари ҳам сезилиб туради.

Қани, олиб кўрсин-чи! (нима қилар эканман): «ололмайдми» сўзидаги бўлишсизлик маъносини кучли ифодалаш. Бунда пўписа маъно оттенкаси ҳам бор.

Театрга борганини кўраман! (кўриб қўяман!) каби иборалар ҳам шулар жумласидандир.

Экспрессив, руҳий ҳолатларда, масалан, ҳаяжонланиш, ҳайратланиш; ғазабланиш ёки кутмаганда бирор воқеа-ҳодисанинг юз бериши натижасида саросималаниш, иккиланиш, дарров бир фикрга кела олмаслик каби кишида юз берадиган ҳолатларнинг

нутқда акс этиши ҳар хил бўлади. Буларни ифодаловчи воситалар сифатида инкор кўрсаткичлари ҳам қатнаша олади. Мас., **У нима қилишини билмай қолди** ва б.

Бўлишсизликка доир яна бир характерли факт шундан иборатки, баъзи гапларнинг мазмунига яқинроқ ёндашилса, ундаги элементларнинг маъноси ўзаро «мослашмагандек» кўринади. Мас., **Бувимнинг бисотида ҳеч нима йўқ** эди. Маънога эътибор беринг: Ўзи «ҳеч нима» бўлганидан кейин уни на бор деб, на йўқ деб айтиб бўлади. «Нарса бор» ёки «нарсa йўқ», «Ҳеч қандай нарсa йўқ», «Бирор нарсa ҳам йўқ» дейиш ўринли эди. Демак, бўлишсизлик кучини ошириш мақсадида «ҳеч нима йўқ» ибораси ўша «бирор нарсa йўқ» маъносида қўлланади ва шу тарзда нутққа сингишиб, нормаллашиб қолган (Қўш инкор: бундай ифодаларда маънонинг кучайиши экспрессия — умумий ҳол). **Ҳеч қандай қарорга келинмади** (А. Қаҳҳор). **Ҳеч иш чиқмади** кабилар ҳам шунга ўхшашдир.

Бўлишсизлик, зидлаш каби мазмунларни беришда актив қўлланадиган **бўлмаса, бўлмасин, бўлмаса-чи, қарамай, қарамасдан** каби бир қанча бўлишсиз «фeъл кўмакчилар» бор. Буларнинг грамматик ва стилистик хусусиятлари алоҳида текшириш объектидир.

Фeъллардаги «бўлишсизлик» шу туркумнинг асосий лексик-грамматик белгиларидан бири бўлиб, у фeълнинг табиатини белгилашда катта ва муҳим ўринни эгаллайди.

ФЕЪЛЛАРНИНГ СЕМАНТИҚ-СТИЛИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

I. ФЕЪЛЛАРНИНГ СЕМАНТИК ГРУППАСИ (стилистик маъно доираси)

Феълларнинг семантик жиҳатдан группалаш ва бу проблема устида илмий иш олиб бориш (рус тилшунослигида ҳам, туркий тилларда ҳам) кўп тилшунос олимлар диққатини ўзига жалб қилиб келган¹. Лекин текширувчиларнинг бу мураккаб темага ёндошишлари ҳамда классификацияларида ягоналик йўқ. Масалан, Л. М. Васильев ўзининг «Семантические классы русского глагола» номли докторлик диссертациясида феълларни семантик жиҳатдан 4 катта группага ажратиб текширади, чунончи, I — глаголы чувства (сезиш феъллари, сезги ифодаловчи феъллар), II — глаголы интеллектуальной деятельности (интеллектуал — фикрий фаолиятини ифодаловчи феъллар), III — глаголы речи (нутқ феъллари); IV — глаголы поведения (хулқ-атвор феъллари). Бу группалар ўз ичида яна кичик группаларга ажратилади. Л. М. Васильев ўз авторефератида бу бўлимларга 10 мингга яқин феъл формаси группалаштирилганини қайд этади². Бу жиддий классификация мустаҳкам логик — грамматик фундаментга эга бўлиб, ҳамма тилларнинг феълларига мос келади. Айрим ишларда бу классификация баъзи ўзгаришлар билан қўлланади.

Туркий тиллардаги феълларнинг семантик группаларини дастлаб Н. К. Дмитриев белгилаб чиққан эди³. У феълларни 4 семан-

¹ Л. М. Васильев. Семантические классы русского глагола, Автореферат докт. дисс., Ленинград, 1971. Г. Багиров. Лексико-семантическое развитие глагола в современном азербайджанском литературном языке, Автореферат докт. дисс., Баку, 1966. С. А. Рзаев. Семантические разряды глагола в современном азербайджанском литературном языке, Автореферат канд. дисс., Баку, 1970. З. Будагова. Феълларини луғати маъна групплари, Азербайжан дилинин грамматикаси, I hissə, АзССР ЕА нашри, 1960, стр. 91—94.

² Қаранг: Л. М. Васильев. Қўрсатилган асар, 17-бет.

³ Қаранг: Н. К. Дмитриев. Строй тюркских языков, М., 1962, стр. 579—592.

тик группага ажратади: I — глаголы речи (нутқ феъллари), II — глаголы чувственного восприятия (сезги феъллари, сезги ифодаловчи феъллар), III — глаголы деятельности (фаолият ифодаловчи феъллар) ва IV — глаголы движения (ҳаракат феъллари).

Проф. З. Будагова озарбайжон тилидаги феълларни 5 семантик группага ажратиб текширади: I — нутқ феъллари, II — сезги ифодаловчи феъллар, III — фаолият ифодаловчи феъллар, IV — ҳаракат ифодаловчи феъллар, V — ҳолат ифодаловчи феъллар⁴.

Л. Н. Харитонов эса ёқут тилидаги феълларни 3 семантик группага ажратади: I — глаголы действия, состояния (ҳаракат, ҳолат феъллари), звукоподражательные глаголы (товушга тақлид қилиб ясалган феъллар), образные глаголы (образга тақлидий сўзлардан ясалган феъллар)⁵ ва б.

Г. Кулиев ўзининг «Феъл бошқарув» темасида ёзган кандидатлик диссертациясида феълларни 10 хил семантик группага ажратади: I — глаголы действия (иш-фаолият феъллари), II — глаголы чувственного восприятия (сезги ифодаловчи феъллар), III — глаголы речи (нутқ феъллари), IV — глаголы зрения (кўриш феъллари), V — глаголы мышления (тафаккур феъллари), VI — глаголы движения (ҳаракат феъллари), VII — глаголы, выражающие психическое состояние (руҳий ҳолатни ифодаловчи феъллар), VIII — звукоподражательные глаголы (товушга тақлидий сўзлардан ясалган феъллар), IX — образные глаголы (тақлидий сўзлардан ясалган феъллар), X — глаголы, обозначающие явления природы (табиат ҳодисаларини акс эттирувчи феъллар)⁶ ва б. Бу группаларнинг асосида ҳам юқоридаги тўрт элементли классификация ётади.

Бу кичик манзарадан шундай хулоса чиқариш мумкинки, табиатдаги юз берадиган турли ҳаракатлар, ҳолатлар, сезиш ва таъсирланиш ҳодисалари бениҳоя турли-туман, мураккаб ва «майда»-дир. Бундай ҳодисаларнинг деярли ҳаммаси тилда феъл формалари орқали ифода этилади. Бас, шундай экан, уларнинг лексик-семантик группаларини аниқлаш, хилларга ажратиш ҳам ўз-ўзидан катта қийинчиликларга олиб келади ва турлиликларни келтириб чиқаради.

Бизнинг фикримизча, текширишни қулай йўл билан олиб бориш учун группалар сонини бунча кўпайтирмай, дастлаб йирик группалар белгилаб, масалан, аввал феълларни икки катта группага — ҳаракат ва ҳолат феъллари группасига ажратиб, сўнг уларни ўз ичида яна майда группаларга ажратган ҳолда текши-

⁴ Қаранг: З. Будагова. Кўрсатилган асар, 91—94-бетлар.

⁵ Қаранг: Л. Н. Харитонов. Типы глагольной основы в якутском языке, Автореферат канд. дисс., М., 1954, стр. 3.

⁶ Қаранг: Г. Кулиев. Глагольное управление в азербайджанском и туркменском языках, Автореферат канд. дисс., Баку, 1968, стр. 9—13.

риш мумкин. Айрим ҳодисалар, масалан, нисбатланиш ҳодисасининг ҳолат маъносини ҳаракатга айлантириши ёки муносабат маъносини ҳосил қилиши (кўрди — кўришди каби) ёки «икки марта ҳолат билдириши» (сезди — сездирди каби) «биридан-бирига ўтиб туришлар» группалаштириш масаласида ҳар хилликлар туғдиради, масалани мураккаблаштиради.

Феълларнинг семантик группаларини белгилаб чиқиш ва ҳар бир группани чуқур ўрганиш, юқорида кўриб ўтганимиздек, алоҳида илмий ишларнинг объекти бўлиб, махсус тадқиқот талаб этади.

Бу ишда (баъзи мураккабликлар ҳисобга олиниб) феъллар уч катта группага ажратилди: I — ҳаракат феъллари, II — ҳолат феъллари ва III — муносабат феъллари. Бу группаларга киритилган феъллар бизнинг ишимизда соф семасиологик планда эмас, семантик-стилистик планда анализ қилинди: авторни феълларнинг стилистик-контекстуал маънолари кўпроқ қизиқтирди.

Лингвистик адабиётларда бу группаларга оид ҳар хил фикрларга дуч келамиз. Масалан, К. Ҳолиқов ўзининг ҳаракат феълларига бағишланган диссертациясида ҳаракат феълларини лексик-семантик жиҳатдан дастлаб икки катта группага ажратади: I — глаголы с общим значением, II — глаголы с частным значением. Булар ўз ичида яна майда группаларга ажратиб текширилади⁷.

Масаланинг жуда мураккаб, кенг, ҳар томонлама текшириш билан боғлиқ эканлигини кўрсатиш учун яна бир мисол келтирамиз. Г. В. Степанова «Лексико-семантическая группа глаголов понимания» номли мақоласида фикрлаш билдирувчи биргина понимать сўзининг маъно хусусиятини тўла ёритиб, феълларнинг ички томондан ҳам жуда мураккаб, чуқур эканлигини яққол кўрсатиб берди. Феълнинг кўпмаъноли хусусиятини аниқлаб чиқишда у бир неча хил усулларни қўллайди: понимать феълни сўз бирикмаси таркибида келган ҳолатида олиб текширади (буни у сўз маъносини аниқлашдаги энг характерли усуллардан бири деб таъкидлайди), вид формаларини олган ҳолатида анализ қилади ва бу феъл маъноси билан унинг синонимларидаги семантик оттенкаларини қиёслаб чиқади: синонимик вариантларнинг маъно жиҳатидан айрим ўринларда яқинлашишларини, бирлашишларини ва айрим ўринларда узоқлашишларини фактлар билан кўрсатади, асослайди. Бундан ташқари, синоним вариантлардаги вид ўзгариш ҳолатларини ҳам ҳисобга олади. Сўнг понимать феълини унинг стилистик вариантлари (уларнинг стилистик хусусиятлари) билан таққослаб чиқади (мас.,⁸ уяснить, уразуметь, раскумекать,

⁷ К. Халиков. Глаголы движения в современном узбекском литературном языке, Автореферат канд. дисс., Самарканд, 1967.

расчухать, усечь)⁸. Бундай текшириш усули ўзининг мураккаблигига қарамай сўз маъноларини конкретлаштиришда яхши натижалар беради. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

I. ҲАРАКАТ ФЕЪЛЛАРИ

Ҳаракат конкрет (ҳаракатлантирувчи объектлар кўриниб турган) бўлиши мумкин ва ноконкрет (ҳаракатлантирувчи объектлар яширин тусда) бўлиши мумкин. Бундай ҳаракатларни биз шартли равишда актив ва пассив ҳаракатлар деб олдик. Асосан инсонга хос ҳаракатлар кўзда тутилади.

А. Конкрет (актив) ҳаракат. Оёқ, қўл, юз, оғиз, гавда ҳаракатларида ҳаракатлантирувчи объектлар яққол кўриниб туради. 1. *Оёқ ҳаракати*. Бу ҳаракат асосан, 1) «юрмоқ» феъли билан берилади. Юриш ҳаракатидаги турли характер ва манераларни ифодалашда эса ҳар хил грамматик ва стилистик усуллардан фойдаланилади. Юриш, асосан, жонли предметларга оид. Юриш оёқни (муайян юза устида) ҳаракатлантириш орқали бажарилади. Юриш ҳаракатидаги турли ҳолатлар (темп, интенсивлик ва экспрессивлик билан алоқадор ҳолатлар)ни беришда ҳам асосан феъллар ишлатилади: «юрмоқ» — бу феъл ёлғиз ҳолда қўлланганда юриш ҳаракатидаги барча усулларни, ундаги (юқорида таъкидланганидек) манераларни оча олмайди. Бунинг учун тилда лексик воситалар (равишларни қўллаш), морфологик воситалар (равишдошлар, кўмакчи феълларни қўллаш), синтактик-стилистик усуллар (тасвирий йўллар билан бериш) ишга солинади. «юрмоқ» феълнинг ўзи кўмакчилик вазифасида келганда юриш ҳаракатидан кўра ҳам кўпроқ бошқа маънолар келиб чиқади.

2) Юриш усулларидаги турлиликларни, маъно нозикликларини ифодалашга хизмат этувчи кўмакчи феълларнинг ўзи ҳам айни вақтда мустақил феъл вазифасида келиб «юрмоқ» феълига синонимик вариант бўла олади. Мас., *йўрғалаб юрмоқ — йўрғаламоқ*: Лаъли Бўронбек билан ёнма-ён *йўрғалади* (Ҳ. Гулом). Аёл манзилига етай деганда, *йўрғалаб* кетди. «йўрғаламоқ» феъли майда қадамлар билан тез ва чаққон юриш ҳаракатини ифодалашда ишлатилади. Кўпроқ отнинг юриш усулини белгилайди. Қиёс қилинг: от *йўрғалаб* кетди; *йўрға* от (бу ҳақда қуйироқда яна тўхталамиз). Юришдаги хусусиятларни ифодалашдаги тасвирий усуллар: бедана юриш қилди; бедана қадам қилиб кетди ва б.

«пилдирамоқ» («пилдилламоқ») феъл формаси асосан боланинг юриш ҳаракатини ифодалашда (ижобий ҳаракат ерда) ишла-

⁸ *Қаранг*: Г. В. Степанова. Лексико-семантическая группа глаголов понимания, Сб. «Вопросы семантики», вып. 1, Изд. Ленинградского университета, 1974, стр. 17.

тилади: Бола онасининг олдига тушиб **пилдираб кетди**. **Пилдиллаволиб** юриб кетди. ...**Пилдирашган** болалар, бу камбағал, лекин исқиқина хона унга бахт маскани каби туюлди (Ойбек). Бу формадан ҳам тез ва чаққон ҳаракат, майда қадам ташлаш маънолари англашилиб туради.

3) «югурмоқ», «чопмоқ», «моҳламоқ» (*шев* — катта-катта қадамлар ташлаб юрмоқ) феъллари мустақил маъноли феъллар бўлиши билан бирга, юриш ҳаракатидаги тезликни, интесивликни ифодаловчи феъллар дейиш ҳам мумкин. Буларнинг равишдош формалари, «бормоқ», «келмоқ», «ўтмоқ», «кетмоқ» каби мустақил феъллар билан қўлланиб келади: **югуриб борди, чопиб кетди** кабилар.

4) Юриш пайтидаги — юриш ҳаракати билан боғлиқ бўлган тана, гавда ҳаракатлари ҳам равишдошлар орқали кўрсатилади, мас., Чойни кейин ўзингиз бафуржа ичаверасиз, — деди у **лапанглаб** ўрнидан тураётган Ойшабонуга (Х. Фулом). ...Улар даланинг ўртасидан, қандайдир яшил сим тортилган таёқлар ёнидан **лапанглаб**, шошмай келишарди (А. Мухтор). У **гандираклаб** келиб Фуломжоннинг чиройли кўзларига тикилди (М. Исмоилий).

Юришдаги айрим ҳолатларни ифодалашда яна шундай равиш ва равишдош формалари қўлланадики, улар юриш услубидан кўра кўпроқ субъектнинг (ёзувчининг) ҳаракатни бажарувчи шахсга бўлган модал — экспрессив муносабатларини англатишга хизмат этади: Соли совуқ **дўқонғлаганича** чиқиб кетди (М. Исмоилий). ...Кулаладан бир-икки оғиз гап сўради-ю, қўлидан ушлаб, йўладан **диканглатганича** ўрта эшикка томон олиб борди (А. Қаҳҳор).

5) Юриш ҳаракатидаги пассивлик, сустлик темпини ифодалаш учун қўлланувчи махсус феъл формалари йўқ. Улар, кўпинча, аналитик, тасвирий формалар орқали кўрсатилади: Ориф ака бирдан мажолсизланган оёғини **базўр судраб**, уйга қараб интилди (А. Мухтор). Шу куйи анча тургач, у **битта-битта босиб**, комбинат дарвозасидан чиқиб кетди (Саид Аҳмад). «битта-битта босиб» равишдоши — аста, авайлаб юриш, сирли ёки яширинча ҳаракат, эҳтиёткорлик билан қадам қўйиш каби экспрессивлик маъно оттенкаларини беради. Яна мисол: Жаннат хола ўрнидан турди-да, **битта-битта босиб**, кўча эшигидан ташқарига қаради (Саид Аҳмад).

6) Юриш билан боғлиқ бўлган «тентирамоқ», «тентимоқ» феъллари юриш усулини белгиламайди балки, булар юриш ҳаракатини бажарувчининг салбий мақсадини ёхуд бирор бемақсад ҳаракатни ифодалашда қўлланади: ...Унинг (ароқхўрнинг) кўча-кўйда **тентираб** юриши, ҳатто, йўл бўйида учиб қолиши ҳам биронинг диққатини жалб қилмаганидай, ... (А. Қаҳҳор). Безори тонг отгунча қайлардадир бемақсад **тентиради**.

«гандиракламоқ» феъли юриш ҳаракатидаги анормалликни кўрсатади. Бу кўпроқ субъектнинг физик ҳолати билан боғлиқ бўлади: У **гандираклаб-гандираклаб** бориб, жарликка юмалаб кетди.

7) Юриш ҳаракати асосан олдинга томон бўлади. Олға қараган ҳолатда орқага юриш эса **тисарилмоқ** феъли орқали ифодаланadi. Бу, асосан, отларга нисбатан (асл формаси — тисс+ла) ишлатилади: Бехос олдидан чиққан илондан чўчиб от бироз орқага **тисарилди**. Бошқа ўринларда ҳам қўлланиши учрайди: У томоғига совуқ ҳаво тикилгандай, бир энтикди, юраги шувуллаб, беихтиёр орқасига **тисарилди** (Ҳ. Гулом).

8) Ҳайвонларнинг юриш ҳаракатларини ифодалашда ҳам деярли юқоридаги феъллар ишлатилади. Фақат отларнинг юришига хослашган феъллар эса «йўртмоқ», мас., Нигора чавкарини **йўрттириб** кетаётиб, қўл силтади (С. Анорбоев). «йўргаламоқ», мас., Катта йўлга чиққандан кейин той, ..бир қиёмда **йўргалади** (А. Қаҳҳор). Лекин кейинги «йўргаламоқ» феълнинг функцияси кенгайган. «лўкилламоқ» феъли аслида туянинг юриш ҳаракатига хос. Қўлланишда бу феълнинг ҳам функцияси кенгайган. «шата-лоқ отди», «чичанғлади» каби феъллар эса от ва сигир каби ҳайвонларнинг югуриш, тепиниш ҳаракатларини ифодалаб келади.

9) «ўрмаламоқ» (шев.— ўрмоқ) феъли ҳашаротларнинг юриш ҳаракатини ифодалайди: қурт **ўрмалади**, ўргумчак **ўрмалади**, чумоли **ўрмалади**.

Бадий асарда образли тасвир ва ўхшатиш воситаларида бу форманинг инсон ва ҳайвонлар учун қўллангани учрайди. Мас., Автомат кўкракка ботарди, ...сирғанчиқ илдизларни ушлаб **ўрмалар** эдик (А. Мухтор). Уфқдан берида ўргумчакдай **ўрмалаб** арава келар эди (А. Қаҳҳор).

10) Маълумки, рус тилида одам ва ҳайвоннинг юриш ҳаракати билан (арава, поезд, автомобиль каби) предметларнинг юриш ҳаракати бошқа-бошқа феъллар воситасида (яъни, ходить — ехать) берилади. Ўзбек тилида эса ҳар икки ҳаракат учун бир «юрмоқ» феъли қўлланаверади. Мас., Поезд **юра бошлади**. Бу дарёда пароходлар кўп юради ва б. Одатда, ғилдиракли ёки ғилдираксимон предметларнинг юриш ҳаракати «ғилдирамоқ», «ғилдиратмоқ» феъли билан ҳам ифодаланadi. Бироқ бу феълнинг қўлланиши чегараланган бўлиб, пассив характерга эга: аравача пастликка **ғилдираб** кетди. Бола ғилдирагини **ғилдиратиб** ўйнади. Бунда ехать (поехал) маъносидан кўра катитсья (покатилсья) маъноси устунроқ. Гарчи ғилдираги бўлса-да, поезд, трамвай каби предметларга нисбатан «ғилдиради» феъли ишлатилмайди.

11) «юрмоқ» феъли предмет учун қўлланганда, логик қонуниятга кўра орттирма нисбат формасини олиши лозим эди, яъни, **поезд юрди** — **поездни юргизди** (поезд юргизилди) — поездни фақат бажарувчи шахс юргизади. Лекин **поезд юрди** дейилганда, ўша маъно англашилаверади.

«Юрмоқ» маъносининг кўчишида, ўзга маъно касб этишида контекстнинг, ундаги келишик формаларининг (бошқарув формасининг) роли катта. Мас., поезд **юрди** — поездда **юрдик** — поездга

юрди. Чоғиштиринг: йўл юрди — йўлдан юрди — йўлга юрди ва б. Буларнинг ҳаммаси «даража маъносининг контекстуал ифодаланиши» (А. М. Пешковский) мумкинлигини ҳам кўрсатади. Бунинг конкрет кўринишлари ўзбек тилшунослигида ҳали ишланган эмас. Юқоридаги мисолларда «юрмоқ» феъли ўз асл маъносида ҳам қўлланган, таъкид маъносида ҳам. Баъзи бирикмалар эса бу ҳолда идиома ҳосил қилган. Қиёсланг: поезд юрди — поезднинг юриш ҳаракати, поездда юрдик — таъкид: бошқа транспортда эмас (логик урғу биринчи сўзда), сўнг, фақат йўл юрдик эмас, «(поездда) сайр қилдик». Яна мисол: Йўл юрди — бунда юриш ҳаракати ва (узоқ) масофа (йўл-объект) маъноси бор. Йўлда юрди — бунда кўпроқ «командировкада» ёки «умуман сафарда бўлиш» маъноси англашилади. Йўлга юрди (йўлимга юрди, йўлига юрдим) — кўчган маънодаги идиоматик ибора — «айтганимни қилди», «сўзига кирдим» каби. Қиёс қилинг: сўзимга юрди.

12) «юрмоқ» феъли нисбат формаларини олганда қуйидаги маъно оттенкасини беради. Мас., юришмоқ: иши юришмади — «омади келишмади». Боланинг ичи юришмади ва б.

13) «юрмоқ» феъли бирга бўлмоқ, биргаликда вақт ўтказмоқ маъносида қўлланади: Яхши билан юрдим — етдим муродга, ёмон билан юрдим — қолдим уятга. Йигит қиз билан юради.

14) Бирор йўлни тутиш маъносини беришда турли сўзлар билан бириккан ҳолда қўлланади: Тўғри юрмоқ, саёқ юрмоқ, пок юрмоқ. Шуларга ўхшаш: жим юрмоқ, индамай юрмоқ, келиб-ке-тиб юрмоқ ва б.

15) «юрмоқ» кўмакчи феъл вазифасида келганда ёки турли кўмакчи феъллар билан асосий феъл вазифасида келганида ранг-баранг маъно оттенкаларини беради: ҳар нарсани ўйлаб юради. Билиб юради. Бизни машинада олиб юрди. Анчагача жавраб юрди.

«Юрмоқ» феъли яна қуйидаги функцияларни бажаради: 1) Механизмли (мурватли) предметларнинг ишлаши (ишлатишни) «юрмоқ» феъли билан айтилади: соат юриб кетди. Соатни юргизди. Станок юрди. Бу ҳодиса ҳам маъно кўчиши билан боғлиқ.

2) Баъзи бир ўйинларда термин тарзида (сурмоқ, ташламоқ каби сўзларга синоним бўлиб) қўлланади: Юриш сиздан. Филни юринг. Тузни юраман.

Юриш ҳаракатидаги интенсивлик, тезлик турли равиш ва бошқа феъллар билан кўрсатилади: югурмоқ, чопмоқ, елмоқ (шамолга ўхшатиш) каби. Юриш ҳаракатига бўлган экспрессивлик ва модалликни ифодалашда қуйидаги феъллардан фойдаланилади: зинғилламоқ, зимбилламоқ, пилдирамоқ, ғизилламоқ кабилар.

Оёқ билан яна тепиш, тепкилаш, топташ, депсиш ҳаракатлари бажарилади.

2. Қўл ҳаракати ва унинг ифодаланиш усуллари. Қўл ҳаракати аввало меҳнат маъноси билан, қолаверса муносабат ва турли экспрессив, эмоционал, модал маъно оттенкалари билан алоқадордир.

Лекин шуниси борки, қўл ҳаракатида (оёқ бажарган юриш ҳаракати сингари) ўзига хос дастлабки ҳаракатни тасаввур этиш қийин. Шундай бўлишига қарамай, бу ҳаракатда қўлнинг предметга йўналтирилишини кўзда тутиб, ушлаш ҳаракатини қўлга хос дастлабки ҳаракат деб белгилаш мумкин: қаламни **ушламоқ**, қошиқни **ушламоқ**, тошни **ушламоқ**, деволни **ушламоқ**, тангани **ушламоқ** каби. Мисолда келтирилган предметларнинг барчасига бир «ушламоқ» феъли қўлланмоқда. Аслида предмет шаклига қараб қўлнинг ҳаракат шакли ҳам бир қадар ўзгаради. Демак, бу турлиликни маъносига ва экспрессивлик вазиятига қараб бу феъл ўрнида синоним вариантлар қўлланиши мумкин. Мас., **сиқимламоқ**, **чангалламоқ**, **қисимламоқ**, **чимчимоқ** каби. Аналитик формалар қўлланади: **қўл тирамоқ**, **қўл теккизмоқ**, **қўлга қисмоқ**, **қўл учи билан ушламоқ** ва б.

Бу ҳаракатнинг бажарилиш сифатини очишда, унинг характеристикасини белгилашда, субъектнинг ҳаракат жараёнидаги вазиятини аниқлашда турли (лексик, морфологик) воситалардан ва стилистик усуллардан фойдаланилади: Масалан, махсус аниқловчи сўзлар қўлланади. Равишлар (бўш ушлади, қаттиқ ушлади, маҳкам ушлади, секин ушлади), равишдошлар (чангаллаб ушлади, сиқиб ушлади), кўмакчи феъллар (ушлаб олди, ушлаб қолди) ва б.

«Ушламоқ» феълнинг баъзи грамматик, семантик хусусиятлари шундай: бу феъл объектли ва актив нисбатланиш хусусиятига молик. Кўчган маъноларда ишлатилганда: 1) «қўлга туширмоқ», «тутмоқ», «тутиб олмоқ» маъноларини беради. Мас., Жосусни **ушлаб** кетишди. Ўғрини **ушлаб** олишди. У чегарадан ўтаётган пайтида **ушланибди**.

2) «фош бўлмоқ», «сир очилмоқ», «шарманда бўлмоқ»: иккаласини **ушлаб** олишибди. Хатини **ушлашибди**.

3) «ўлжа қилмоқ», «ов қилмоқ»: Жуда катта балиқ **ушладик**. Овчилар иккита кийик **ушлашибди**.

4) «облава қилмоқ»: Кеча бозорда савдогарларни **ушлашибди**.

5) «ушламоқ» феъли турғун бирикмалар, фразеологизмлар таркибида келиб турлича кўчган маънолар касб этади: ...этагини маҳкам **ушлади**. Ишхонада бироз **ушланиб** қолдим. Уни милицияда икки кун **ушлаб** туришибди. Маошимдан ўн сўм **ушлаб** қолди. Боламни бироз **ушлаб** туринг ва б. Келтирилган мисоллардаги «ушламоқ» феълига кўп ўринларда «тутмоқ» феъли стилистик синоним бўла олади.

Таъкид маъноси учун «ушламоқ» феъли қўл сўзи билан бирга қўлланади: Ўз қўлим билан **ушлаб** кўрдим. Чўғни қўли билан **ушлади**-я. Бунда маълум даражада плеоназм ҳодисаси кўринади. Чўнги **ушлаш** ҳаракатини фақат қўл бажаради. Қиёс қилинг: Ўз кўзим билан кўрдим.

Қўл билан бажариладиган бошқа ҳаракатлар: **силамоқ (сийпамоқ), уқаламоқ, чимчиламоқ, қитиқламоқ, чангалламоқ, шапалоқламоқ (шапатиламоқ), муштламоқ, нўқмоқ, чертмоқ, тирнамоқ, қисимламоқ, ҳовучламоқ** ва б.

Бу феълларнинг характерли хусусиятлари шундан иборатки, улар мажҳуллик нисбати формасини оладилар-у, ўзлик нисбати формасини қабул қила олмайдилар. Қўл ҳаракатини ифодалайдиган феъллардан фақат **қашимоқ (қашинмоқ), қичимоқ (қичинмоқ)** каби феълларгина ўзлик нисбати аффиксини ола олади. Айримларида эса ўзлик нисбати маъноси тасвирий усул билан (ўз сўзини қўллаш йўли билан) ифодаланади.

Қайд этилган феъллар контекстда, бадий тилда кўчган маъноларда келади. Мас., Отам етимларнинг **бошини силади**. Мунгли куй юракни **тирнар** эди. Баҳор шабодаси **дилларни қитиқлайди** каби.

Инсоннинг қўл ҳаракати баъзан экспрессив-эмоционал ҳолат, объектга бўлган модал муносабат туфайли бажарилади. Мас., **шапалоқламоқ, (шапалоқ тортмоқ, шапалоқ тортиб юбормоқ), муштламоқ (мушт туширмоқ), чимчиламоқ, тирнамоқ (шев.— тимдаламоқ), ўймаламоқ, юмдаламоқ** ва б. Лекин объектга бўлган муносабатга қараб (ҳаракатнинг йўналтириш мақсадига кўра) бу феъллар экспрессив-эмоционал маъносини йўқотиши ҳам мумкин. Бундай маънолар контекстда конкретлашади: хамирни **муштламоқ**, ойнакни **тирнамоқ**, дуторни **чертмоқ** каби.

Қўл билан алоқадор бўлган уриш, туртиш, нўқиш ҳаракатлари айни вақтда бирор предмет — «қурол» воситасида ҳам бажарилиши мумкин. Шунинг учун буларда ҳаракат характери конкрет эмас. Контекстда аниқлашади.

Шох **тирнаб** кетди, мих **тирнаб** кетди каби мисолларда «тирнамоқ» феъли функционал қўлланган. Чунки бунда предмет таъсирида юз берган объектив ҳолат (жароҳат) билан қўл ҳаракати таъсирида юз берган объектив ҳолат ўхшаш.

Қўл ҳаракатини ифодалашда қўлланувчи аналитик (тасвирий) формалар: чапак **чалмоқ**, қўлни **шиқиллатмоқ**, қўлни **пахса қилмоқ**, қўлни **бигиз қилмоқ**, қўлни **силкитмоқ** (хайрлашганда) ва б.

3. «Хатти-ҳаракат» («қилиқ») — жестъ) ва унинг ифодаланиш усуллари. Субъект ўзининг психологик ҳолат ва муносабатини мимикадан ташқари яна турли қўшимча хатти-ҳаракат билан ифодалайди. Бундай хатти-ҳаракатлар («қилиқлар») оёқ, қўл, тана, бош ҳаракатлари воситасида ёки уларнинг комплексидан ифодаланиши мумкин. Субъект ўзининг руҳий ҳолатини объектив борлиққа, ўзгага бўлган экспрессив, модал муносабатини ўзининг хатти-ҳаракатлари, қилиқ (жестъ)лари орқали ҳам билдиради. Демак, хатти-ҳаракатлар маълум маъно ифодалайди.

Ёзувчи асар персонажларининг «хатти-ҳаракат»ларини умумий баёнда ёки автор ремаркасида (изоҳида) тасвирлайди. Ма-

салаи, 1) Бош ҳаракати: Саида бошини қуйи солиб жим қолди (А. Қаҳҳор). Бундай хатти-ҳаракат оддий (экспрессиясиз) ифодада «энгашиди», «бошини энгаштирди» тарзида берилаверади. Лекин бадийлик (бадий услуб), ўзгача ифода (перифраза) нуқтаи назардан бу хатти-ҳаракат «бошини қуйи солди» шаклини олади. Бу иборада «солмоқ» феълнинг қўлланиши мантиқан («солмоқ»нинг асл лугавий маъносига нисбатан) номувофиқ ҳисобланади, яъни, солмоқ аслида — юқоридан пастга туширилган бир предметни бошқа предмет ичига киритмоқ, қўймоқдир. Демак, солмоқ муайян мисолда солинтирмоқ функциясида қўлланган. Қиёсланг: Ҳамма Саидийнинг сўзини маъқуллар, аммо муддаога келганда бошини чайқар эди (А. Қаҳҳор). Раис бош ирғитди-да, яна ишида давом этди. Ғуломжон Қудратга ер остидан қараб қўйди, Қудрат бошини силкди (М. Исмоилӣ). Нури маъноли қулиб, бошини тебратиб, унинг орқасидан қараб қолди (Ойбек). Келтирилган мисолларда, ёзувчилар бош ҳаракатини ифодалашда турли маънодаги феълларда фойдаланганлар. Бу феълларнинг деярли ҳаммаси ҳам экспрессив ҳолатлардаги бош ҳаракатини ифодалашга хос феъллар эмас. Фактик материалнинг статистик томонини ҳисобга олганда бошқа вариантларга нисбатан, «бош чайқамоқ» вариантнинг кўп қўлланганлиги аниқланди. «Чайқамоқ» феъли икки хил формада **чаймоқ (кир чаймоқ, оғзини чаймоқ), чайқамоқ (чайқатмоқ), (сувни чайқамоқ)** қўлланади. Бу феълнинг «бош чайқамоқ», «дархатлар шамолдан чайқалди» ибораларида қўлланиши бадий тилга хос. Юқоридаги мисолларда келтирилган («тебратмоқ», «чайқатмоқ», ирғитмоқ» ва б.) феълларнинг ҳаммаси ҳам бошнинг икки хил ҳаракатини ифодалашга хизмат этади: а) икки ёнга қарата қилинган (инкор, эътироз, ҳаяжон, афсус, алам, ачиниш каби маъноларни англатувчи), такрорланувчи горизонтал ҳаракат, б) бошнинг юқоридан пастга томон вертикал равишда қилинган ҳаракати. Бу ҳаракат одатда тасдиқни, маъқуллашни, фикрга қўшилишни ифодалашга қаратилади. Бундай хатти-ҳаракат кўпинча, «бош ирғитди» (варианти: //«бош иргатди») ва «бош силкитди» (//«бош силкди») иборалари орқали берилади. Тасдиқ ва инкор маъносини бундай йўл билан ифодалашни энг қадимги (ҳатто гўдаклик пайтларидан ўзлашган) одат дейиш мумкин. Лекин лугавий маънога эътибор берилса, бу феъллар кўрсатилган хатти-ҳаракатларни ифодалашга тўғри келмайди: «ирғитмоқ». Қиёс қилинг: тошни ирғитмоқ (бу мисолда предметни бир ўриндан бошқа ўринга юбормоқ, кўчирмоқ). «Силкитмоқ», қиёс қилинг: дархатни силкитмоқ, гиламни силкитмоқ — такрорланувчи ҳаракат. Аммо бош ҳаракатини ифодалашга ҳам бу феъллар нормаллашиб қолган.

Бош билан боғлиқ бўлган хатти-ҳаракат яна бошқа феъл формаси билан ҳам ифодаланади. Мас., Икромжон бошини сарак-сарак қилди, жаҳл билан кўкрагига муштлади (Саид Аҳмад). Бу

перифрастик форма — **сарак-сарак қилиш** [сар — тож. «бош» + ак (?)] одатда гўдакнинг бош ҳаракатига (қилиғига) нисбатан қўлланади. Бу феъл билдирган ҳаракат ҳам «бош чайқатди», «бош тебратди» иборалари англатган хатти-ҳаракатга деярли тенг. Буларнинг ҳаммаси синонимик (стилистик) вариант бўлиб, экспрессив-эмоционаллиқни ифодалашга хизмат қилади.

Субъектнинг турли экспрессив ҳолатини англатиш учун қиладиган хатти-ҳаракатлари бошқа тасвирий усуллар билан ҳам берилади. Мисоллар: Сизлар катта бой экансизлар, беш кунлик дунёда даври-даврон суринг! — деб Нури аччиғидан **бошини бошқа томонга бурди** (Ойбек). Мунисхон «қандоқ бўлар экан» дегандай, **бошини бир ёққа ташлади**. (А. Қаҳҳор). Кўриниб турибдики, ёзувчи демоқчи бўлган мақсадни персонажнинг бош ҳаракатини тасвирлаб олдиндан изоҳлаб берган. Қиёсланг: — Балли, — Фазлиддин **боши билан хотинининг сўзини таъкидлади** (Ойбек). Бу мисолда эса ёзувчи «таъкидлади» феълени бериш билан бошнинг ҳаракатидаги маънони ҳам изоҳлаб қўя қолган. Юқорида айтиб ўтилганидек, таъкидлаш, маъқуллаш, тасдиқлаш ҳолатларида бошнинг ҳаракати вертикал йўсинда бўлади.

Ҳаяжонланиш, аламланиш, куйиш, тутоқиш, ўйланиш, эшлаш, бирор жавобга тайёрланиш ва шу каби психологик ҳолатларда — **бош қашиш, бош чангаллаш, соч (юз) юлиш, бошга (пешонага) уриш, пешонага ниқташ** ва ҳоказо хатти-ҳаракатларнинг ифодаси шунга мос келади: Беда ўриб қўйиш керак эди-ку. — **Бошини қашиди** Ермат (Ойбек). — Ҳа айтгандай, **пешонасини қашиб галирди** бойвачча (Ойбек). Ориф ака тирсагини столга тираб, манглайини кафтига қўйди (А. Мухтор). Тўлаган қоп-қора қўли билан дўнг **пешонасини ишқаб**, «гапираверайми?» дегандай атрофига қаради (А. Мухтор).

Демак, субъектнинг экспрессив-эмоционаллик билан боғлиқ бўлган бош ҳаракатини ифодалашда деярли ҳамма ифодада бош қисмигагина хос бўлганда «бошини эгмоқ», «бошини энгаштирмак», «бошини солингирмоқ» тарзида «бош» сўзи қўшиб айтилади.

2) Турли (эътироз, газабланиш, дўқ, лўписса каби) психологик маъноларни субъект қўл, елка ҳаракатлари билан ифодалайди: — Қўйинг, пашшадан фил ясаманг! — Инобат **қўлини бир силтаб** шартта ўрнидан турди (О. Ёқубов).

— Ортиқ! Ҳў, Ортиқ! — деб Қамбар ота ўғлига **қўл силкиди** (П. Қодиров). Бу мисолдаги «қўл силкиди» ибораси экспрессивликни эмас, чақариш, ўзига чорлаш маъноларини англатмоқда. Қиёсланг: Кузатаётганда, хайрлашаётганда ҳам одатда **қўл силки** тилади — Оқ йўл! — Ботирали дўстига **қўл силкиди** (Ҳ. Ғулום). ...Сорахон **қўл силтаб**, — онамнинг ўзлари ҳам уришқоқлар, — деди (А. Қаҳҳор). Субъект ўзга ҳақида (салбий) фикр билдираётганда, субъектив баҳо бераётганда, аччиқланганда **қўл** ишоралари билан

фикрини тўлдиради.— Сатқайи гап сенга!— деди Қамчи Қарвонга **қўл силтаб** (Ҳ. Ғулом).

«Қўл силтамоқ» иборасида «силтамоқ» феъли турли формаларга кира олади: **силтамоқ, силкмоқ, силкимоқ, силкитмоқ** ва б...: Агар қиз мужмал жавоб берса, у вақт **қўлингни силтайсан-да**, юраверасан (Ойбек).

Қўл ҳаракатлари субъектнинг объектга бўлган турли муносабатларини англатади: Тоға **қўлини кўтариб** гала-ғовурни босди (Саид Аҳмад).

Экспрессив, модал муносабатлардаги қўл ҳаракатлари (қўрсаткич бармоқ билан ўқталгансимон ҳаракат қилиш, қўлни пахса қилиш ҳаракати ва б.) ўхшатиш типидagi турли идиоматик, фразеологик иборалар орқали ифодаланади. Қамчи **қўлини пахса қилиб** гапираверди (Ҳ. Ғулом).— Ҳой, баттол, имонга тил тегизма!— деди Маҳдум, **қўлини Ғуломжонга бигиз қилиб** (М. Исмоилий).

«Ниқтамоқ» ҳам қўл ҳаракатига хос феъл формасидир (бу бирор предмет (масалан, таёқ) воситасида бўлиши ҳам мумкин): Сўнгра эгри бармоғи билан унинг пешонасига **ниқтаб**:— Пешонангга ер битган бўлса, оласан...— деди (А. Қаҳҳор) ва б.

Икки қўлни қорин устига қўйиб (қовуштириб) туриш вазияти (поза) итоаткорлик ва ўзгаларга нисбатан ҳурмат ва умуман мулозамат белгиси сифатида бажарилади. Бу хатти-ҳаракат «қўл қовуштирди» турғун бирикмаси орқали ифодаланади. Мас., Қози домла **қўл қовуштириб туриб** гапирди (М. Исмоилий).

— Е, тавба, ўзи-я!— деб **ёқа ушлайди** бобо (Шуҳрат). Ёқа учларини қўли билан чангаллаш одат бўйича ажабланиш, ҳайратланиш каби психологик ҳолатларни ифодаловчи мажозий хатти-ҳаракат ҳисобланади. «...ёқамни ушлабман» турғун ибораси «ҳайрон қолибман» ибораси ўрнида қўллана олади. Бу ибора қўлланганда ёқа ушлаш ҳаракати бажарилмаслиги ҳам мумкин (Қўл ҳаракатининг асосий томонлари юқорида берилган).

3) Субъект елка ҳаракатлари (елка мимикаси) орқали ҳам ўзининг ҳис-ҳаяжонларини, модал, экспрессив муносабатини англатади. Бу хатти-ҳаракат қуйидаги ибораларда акс этади: Инобат **елкасини учирди**:— Билмадим энди... (О. Ёқубов). Асад бу ишдан беҳабардай **елкасини қисади** (Ҳ. Назир). Бу икки ибора бир типдаги хатти-ҳаракатни ифодалайди, лекин биринчисида («елкасини учирдида») ҳаракат қисқа, тез бажарилиш, иккинчисида («елкасини қисди») ҳаракат нисбатан суст ва давомли характерга эга. Яна мисол: Жўра қўлларини ёйиб, **елкасини ожизона қисиб** умидсиз эканини ифода қилди (Ойбек) ва б.

Таъсирчанликни ошириш учун «ҳайрон қолди» ва «ёқасини ушлади» иборалари бирга ишлатилади:— ...Ўғлим!— деди Норбой ота Авазга.— Сенинг мол танишингга ҳамма **ҳайрон қолиб ёқаси-**

ни ушлар эди (П. Қодиров). Йўлчининг сўзларига ҳайратланиб, чел ёқасини ушлади: Астогфурулло! (Ойбек).

4) Инсоннинг ўтириш ҳолати (вазияти, позаси) ўзига хос бир неча хил кўринишларга эга: Ҳаммалари тош олдида ерга **чўкка** тушдилар,... (Ойбек). Бундай ўтириш кўпроқ эркакларга хос.

...Ефрейтор... ўтириб, узун **оёқларини чалиштирди** (Ойбек). Оёқларни фақат маълум ўтириш ҳолатида стулда ўтирганда чалиштириш мумкин. Бу (**чалиштирмоқ**) феъл формаси бошқа функцияда деярли қўлланмайди. Бу феълнинг (ўзининг бош нисбатига қараганда) маъноси торайган. Қиёсланг: чалиштирмоқ — чалмоқ. Ўтириш ҳолатидан яна бири: «чордана қурмоқ». Мас., Аваз пойгаҳга келиб **чордона қуриб ўтирди** (П. Қодиров).

5) Гавда билан боғлиқ бўлган вазият (поза)ни ифодаловчи ўзига хос феъллар мавжуд: Мас., **ғўдаймоқ**. Бу феъл формаси гавданинг тик ҳолатини тасвирлайди. Кўчган (салбий) маънода ҳам қўлланади. Қуйидаги феъл формалари ҳам гавданинг тик ҳолатини тасвирлайди: Ниҳоят **ғоз туриб**, фонарга **чўзилди** (Ҳ. Ғулوم). **Нимага серрайиб турибсан**, рўдапо (М. Исмоилий). ...Яроғ-аслаҳали икки тўра зинада **қаққайди** (Ойбек). «Серраймоқ», «қаққаймоқ» феъллари гавда вазияти ва субъектнинг объектга бўлган салбий экспрессив муносабати билан боғлиқ бўлиб, жонли нутқда актив қўлланади.— Арслонбек ака, ...мен сизнинг жиянингизни интизомсиз дедим... Қаландаров **дўғайди**.— Нима қипти интизомсиз бўлиб? (А. Қаҳҳор). Бу (дўғайди) феъл формаси ёзувчи тилига хос бўлиб, умумхалқ нутқида ишлатилмайди ва б.

6) Ётиш вазиятини ифодалашда ҳам айрим феъл формаларининг шунга мослашганлигини кўрамиз: «Узалмоқ», «чўзилмоқ» (стилистик синоним): Майса устига **узала чўзилиб**, қаттиқ «уҳ» тортди (Ойбек). Бир паст **чўзилиб** дамингизни олинг. Кўрпача устига **узала тушди**.

Пастга ёки юқорига қараб ётиш ҳолатлари баъзи равиш ва равишдошлар орқали тасвирланади: Чалқанча ётди ёки осмонга қараб ётди, мук тушиб ётди. Бадий тилда «кўкрагини захга бериб ётди» формаси ҳам ишлатилади ва б.

4. **Гапириш ҳаракати ва унинг ифодаланиш усуллари.** Гапириш инсонга хос ҳаракатлардан бири. Гапиришни ҳаракат деб айтилишига сабаб — бу жараёни оғиз (тил+бўғиз) + товуш объектлари вужудга келтиради. Гапириш — фикр ифодалаш (коммуникатив алоқа) учун бажариладиган ифодали ҳаракатдир. Мас., у гапирди — демак, «у фикр ифодалади». Бу ҳаракат тилда нутқ феъллари (гапирмоқ⁹, сўзламоқ, айтмоқ, демоқ) орқали тасвир-

⁹ Қ. Ҳолиқов ўзининг кандидатлик диссертациясида «гапирмоқ» феълнинг «Глаголы, обозначающие жизненные процессы» бўлимига киритади. Қаранг: К. Халиков. Глаголы движения в совр. узбекс. литер. языке. Автореферат канд. дисс., Самарканд, 1967, стр. 3.

ланади. Гапириш ҳаракати, кўпинча, кишининг руҳий-психологик, экспрессив-эмоционал ҳолатлари, субъектнинг субъектга (тингловчига) бўлган модал, алоқа муносабатлари билан боғлиқ бўлади. Шу туфайлидан бу ҳаракатни ифодалашда нутқ феълларининг ўзигина етарли бўлмайди. Гапириш пайтидаги инсонга хос манераларни, умуман гапириш усулларини, ички руҳият, модал муносабатларнинг нутқда акс этишини, субъектнинг нутқий камчилигини ва шу кабиларни беришда тилдаги фонетик, морфологик, лексик воситалардан, лексик-стилистик усуллардан фойдаланилади. Яъни ҳаракат характери очишда, кўпинча, равиш ва равишдошлар, сўзларнинг лексик вариантлари, синонимлари, фразеологизмлар, стилистик, тасвирий усуллар қўлланади: 1) Лексик-морфологик воситалар. а) **Равишлар**. Нутқ феъллари олдидан равишлар қўлланилиб келганда гапириш ҳаракатининг характери, темпи, интенсивлиги, қисқа ёки давомлилиги, сўзловчининг гапириш манераси ва шу кабилар аниқланади, ҳаракат конкретлашади. Мас., Ориф ака ўтирган жойидан унинг дарғазаб юзига қараб **юмшоқ гапирди** (А. Мухтор). Бунда предметнинг сифат белгисига хос бўлган **юмшоқ** сўзи (равиш) кўчган маънода қўлланиб, гапириш усулини белгиламоқда. Лекин бу ўринда **юмшоқ** равиши анча кенг маъно ва вазифани ўз зиммасига олган. **Юмшоқ гапирди** дейилганда — биринчидан, гапириш жараёнида овознинг пасайганлиги, сўзларнинг танлаб қўлланганлиги англашилса, иккинчидан, сўзловчининг тингловчини авайлаб, унга эҳтиёткорлик билан ёндошганлиги ва шу сингари нозик маъно оттенкалари англашилиб туради.— Биз халқ билан иш кўрамиз,— Ботирали **ётиғи билан гапирди** (Ҳ. Ғулом). Бундай — «от + билан кўмакчи» ли конструкция «гапирмоқ» феъли олдидан қўлланганда психологик ҳолатни, муносабатдаги эҳтиёткорликни ифодалайди. ... Бодров... Бектемирга бир зум тикилди-да, **шахдам ва аниқ гапирди** (Ойбек). Бундаги **шахдам ва аниқ** равишларининг маъно ва функциясига диққат қилинг. Элчибек... **жонлироқ гапирди** бошлаганини ўзи ҳам пайқайди (А. Мухтор). ...**Йиғи аралаш гапирди** чол (Ойбек).

б) **Равишдошлар**. Бу восита орқали ҳам гапириш ҳаракатининг турли усуллари, субъектнинг гапириш жараёнидаги экспрессив-эмоционал ҳолати, модал муносабати ва шунга ўхшашлар аниқлаб берилади. Мас., Ғуломжон бўғилганга ўхшаш бир товуш билан жеркиб гапирди (М. Исмоилий). Ойшабону **жиғибийрони чиқиб гапирди** (Ҳ. Ғулом). ...хотин-қизларга эскича қараш тўғрисида жуда **куйиб-пишиб гапирдилар** (А. Қаҳҳор).— Ҳа, сан извошни қўш,— **овозини пасайтириб**, деярлик **шивирлаб гапирди** Лутфинисо... (Ойбек). Кейин **тўлқинлиниб, завқлиниб гапирди** (М. Исмоилий).— Оқ подшоҳнинг ғазнасидан чиққан ҳамма пул жуҳудда, стаканга коньякни тўлдириб, **пихиллаб гапирди** Жамолбой (Ойбек). **Пихиллаб** равишдоши гапириш ҳаракатини аниқлаб келганда, одатда, товушнинг хасталиги (бўғиқлиги) тушунилиши би-

лан бирга гавданинг семизлиги, носогломлик, кексалик ҳолати каби қўшимча маъно оттенкалари ҳам англашилиб туради.

2) **Фонетик вариантлар:** бидирламоқ — бижирламоқ. Бу икки феъл маъно ва функция жиҳатидан бир-бирига яқин келади. **Бижирламоқ** варианты, кўпинча, болалар нутқиغا нисбатан эркалаб айтылади: Вой бижирламай қолгур. **Тўнғилламоқ** — **дўнғилламоқ** — **пўнғилламоқ** формалари фонетик вариант ҳосил қилади. Масалан, **пўнғилламоқ** феъли ҳам гапирувчи, ҳамда унинг нутқиға нисбатан салбий муносабат, беписандлик нуқтаи назаридан қўлланади. Бунда ҳам юқоридаги феъллардаги каби нутқнинг норавонлиги, муносабатдаги қўполлик, овоздаги дағаллик каби оттенкалар акс этади: У Акмалга пўлғиллади:— Мен еб, сен қуруқ қолгандай нима қилиб турибсан бир четда? (О. Ёқубов). Бунда ёзувчи персонаж нутқидаги салбийликни янада бўрттириш учун нутқ текстини ҳам шунга мослаб танлаган.

дўнғилламоқ феълида кўпроқ нутқий қўполлик ва овоз дағаллиги акс эттирилади: У раста бўлган ўспирин товуши билан **дўнғиллади** (М. Исмоилий).

тўнғилламоқ феъли ўзининг маъно ва функцияси жиҳатидан **дўнғилламоқ** феълига деярли тенг келади. (Қиёс қилинг: **тўнғ одам** — **дағал одам**). Мас., Аъзам тирноғини тозалаётган одамдай **бепарво тўнғиллади**:— Битимга қиламанми? (Шухрат). Бу мисолда ҳам нутқ тексти диққатга сазовордир.

Ғўлдирамоқ (**ғулдирамоқ**) феъли бирор ички таъсир (ҳаяжонланиш, қўрқиш, таҳликаланиш) ёки ташқи таъсир (бировдан уялиш, сири босиш кабилар) натижасида талаффуздаги норавонликни, тушунарсиз, тугалликка эга бўлмаган нутқни ифодалашда қўлланади. Шунинг билан бирга бу феълнинг қўлланишида ҳам нутқ ижрочисига бўлган экспрессив-модал муносабатлар англашилиб туради. Мас., Тўғри гап олдида тили тутилган бой **ғўлдиради** (Ҳ. Ғулом).— Келиннинг... эмизикли боласи борлиги важдан...— **қизариб ғўлдиради** у («Муштум»). Нутқдаги бундай анормаллик — **ғўлдираш** кишидаги турли руҳий-психологик ҳолатлар билан бирга, патологик ҳолатда ҳам юз бериши мумкин.

Юқорида қайд этилган феъллар тақлидий характерга эга бўлгани учун такрорий қўлланиш хусусияти ҳам бор: **минғир-минғир қилди**, **бидир-бидир қилди**, **ғўнғир-ғўнғир қилди**, **ғўлди-ғўлди қилди** каби.

3) **Лексик-стилистик воситалар.** а) **Лексик синонимлар.** **Гапирмоқ** феъли ўзининг **сўзламоқ**, **айтмоқ**, **демоқ** (**деб айтмоқ**) каби лексик синонимларига (лексик вариантларига) эга (булардан — айт, сўзла феълларининг қўлланиши гапирмоқ феълига нисбатан қадимийроқдир).

Сўзламоқ феъли қўлланиш жиҳатидан адабий нутққа хос бўлиб қолганлиги туфайли **гапирмоқ** феъли билан **стилистик фарқ**

ҳосил қилган. Сўз ҳам кўпинча, жонли нутқда гап шаклида қўллангани каби **гапирмоқ** феъли жонли нутқда ҳам, адабий тилда ҳам тенг қўлланаверади.

Сўзламоқ феъли олдидан қўлланиб, ҳаракат услубини белгиловчи, характерини очувчи айрим лексик, морфологик элементлар **гапирмоқ** феъли олдидан қўлланувчи худди шундай элементлардан деярли фарқ қилмайди. Мас., Ичкаридан говур-ғувур ичида аллакимнинг **бийрон-бийрон сўзлаётгани** эшитилиб турарди (Ҳ. Фулом). Шокир ота яна ўзининг қўли қисқалигидан **..ғоят куюниб сўзлади** (Ойбек). Қандай тушлар кўрганини **лаби-лабига** тегмай сўзлай кетди (А. Қодирий).

Айтмоқ, демоқ, деб айтмоқ феъллари жонли ва адабий нутқда бирдек иштирок этаверишига қарамай, яна ўз стилистик хусусиятига, қўлланиш ўрнига эга Масалан, **айтмоқ** феълида баён, информация бериш маънолари кучли. Ашула айтди мисолида **айтди** феъли ўрнида юқорида келтирилган феъллардан бирортасини қўллаб бўлмайди. **Тўйга айтди** мисолида **айтмоқ, чақирмоқ, таклиф қилмоқ** маъноларида. Шунга ўхшаш нутқ сўзлади бирикмасидаги **сўзлади** феъллини бошқалари билан алмаштириб бўлмайди. **Деди, деб айтди** феълларида эса умумий ижродан кўра якунлаш, хулосалаш, изоҳлаш маънолари устун.

б) **Стилистик синонимлар.** Шуниси диққатга сазоворки, ҳаракатни характерлашга хизмат қилувчи айрим воситалар (равиш, равишдошлар) ўзи **гапирмоқ, сўзламоқ** феълларига стилистик синоним бўлиб қўллана олади¹⁰. Бундай ҳолатда ҳаракат манераси ёрдамчи элементларсиз ҳам тушунарли бўлаверади: **минғирлаб гапирмоқ — минғилламоқ** сингари.

Салбий характерга эга бўлган стилистик вариантлар: **вайсамоқ (вайсаламоқ), валдирамоқ, вақилламоқ** ва ҳоказо. Сўзловчининг (ёзувчининг) бирор шахсга унинг нутқига нисбатан бўлган салбий (модал) муносабати туфайли ёки беписандлик натижасида унинг нутқи, гап-сўзи шу тарзда характерланади. Мас., Кўп **валдирамасдан** лўнда қил гапни: бу ёғи қандоқ бўлади (О. Ёқубов). Кўзлари қисиққина қизча ўтириб олиб нималардир деб **жавраяпти** (Сайд Аҳмад). ...Дўконга келиб нонни, тушган пулни санайди, пул баъзан кам келса керак, **жаврайди** (А. Қаҳҳор).— Бас, **кўп вақиллама!**— деди Маҳдум, қўл силтаб (М. Исмоилий). У, Гулнорнинг «уччига чиққан» такаббурлиги, ҳеч кимни назарга илмаслиги тўғрисида **вайсади** (Ойбек). Болалар ёпишавергач, халтани очишга мажбур бўлди-да, лабини буриб **вайсай бошлади** (Ойбек).

Вайсамоқ, жаврамоқ феъллари юқорида санаб ўтилган (салбий оттенкага эга) маъно хусусиятларидан ташқари. ўғит-насиҳат

¹⁰ Бундай усул баъзи бошқа феълларга ҳам хос, чунончи, ўқрайиб қаради — ўқрайди, хаҳолаб кулди — хаҳолади каби.

қилмоқ, эътироз билдирмоқ, уқдирмоқ, тайинламоқ, ваъзхонлик қилмоқ каби қатор маъно оттенкалари билан ҳам боғлиқ.

Келтирилган феълларда сўзловчининг гапириш манерасини белгиловчи маънолар йўқ. Унда керагидан ортиқ гапириш, эмалик қилиш, айни мавзунини кўп такрорлаш каби маъно оттенкалари акс этади.

Минғирламоқ (минғилламоқ), бидирламоқ (бидилламоқ), тўнғилламоқ, дўнғилламоқ, пўнғилламоқлар ҳам шулар жумласидандир: Мирзақаримбой аста ўрнидан турди. «Ерасулилло» деб минғирлади (Ойбек). **Минғилламоқ** феълнинг маъноси асосан салбий. Бунда яна нутқнинг ноқонкретлиги, лўнда эмаслиги, талаффуз заифлиги, овознинг пастлиги каби нозик оттенкалар ҳам акс этиб туради.

Бидирламоқ (бидилламоқ) феъли асосан салбий муносабатда қўлланади. Бунда кўпроқ тез гапириш, гапириб ташлаш, маҳмадоначилик қилиш, қоқвошлик сингари маъно оттенкалар англашилади: Хотин бўлса тилини бир қарич қилиб Ўринбойга **бидирлапти** (Ҳ. Назир).

Жонли тилга хос бўлган «қақилламоқ» феъли нутқ билан боғлиқ бўлиб, ўзида турли салбий маъно оттенкаларини (қақажонлик, ўзбошимчалик, ўзиникини маъқуллаш кабиларни) акс эттиради: Муштумдек бошингдан бунча **қақиллайсан**.

Нутқ ва овоз маъносини акс эттирувчи феъллар: **пичирламоқ, шивирламоқ, шипшимоқ, (шипшитмоқ)**. Бундай нутқда овоз (овознинг жарангдорлиги) паст бўлади. Ҳаракат характери ўзига хос. Мас., Хотин... бошини чайқаб пичирлар эди:— Қўйинг... қўйинг (А. Қаҳҳор). Ҳаёт дарров орқасига ўгирилиб, **ярим шипши билан пичирлади** (М. Исмоилий).

Пичирламоқ, шивирламоқ феълларида юқоридаги хусусиятлардан ташқари, нутқдаги, суҳбатдаги сирлилик, интимлик, ғийбат, чақма-чақарлик каби маъно ҳамда ҳамсуҳбатларнинг сирдошлиги, яқинлиги каби семантик оттенкалар акс этади: Мунисхон эшикни зичлаб, Саидийнинг қаршисига ўтирди-да унга томон **энгашиб пичирлади** (А. Қаҳҳор). Хунуккина, қотма, ориқ машинани менга қараб секин **шивирлайди** — яхши тойча бор, сулув тойча. ...— деб (Ойбек). Унинг ёнида ўтирган Исмоилжон секин туртиб: «Ҳамма вақт аҳвол шу» деб **шивирлайди** (А. Қаҳҳор).

Пичирламоқ, шивирламоқ феъллари маъносидан овоз жарангдорлигининг пастлиги англашилиб туришига қарамай, стилистик мақсадда **секин, аста, ярим товуш билан, қулоғига** каби равишлар қўлланади. Бундан ташқари, масофа яқинлиги ўз-ўзидан тақозо этилишига қарамай, **яқин келиб, қулоғининг тагига келиб, қулоғига** каби тушунтириш элементлари ишлатилиши мумкин: **Ўртоғим қулоғимнинг тагига келиб** нозарур гапларни **пичирлаб ўти-**

рибди. У меҳмоннинг ёнига ўтириб нималар ҳақидадир сирли шивирлади.

Овозни пасайтириб гапириш ҳаракатига хос феъллар бўлгани каби овозни кўтариб гапиришга хос феъллар ҳам мавжуд: **шангилламоқ, ўшқирмоқ, бақирмоқ, бўқирмоқ** кабилар (буларнинг ҳаммаси товушга тақлид сўзлардан ясалган). Бу феъллар субъектнинг экспрессив-эмоционал ҳолатларини, муомаладаги қўполликни ва сўзловчининг (ёзувчининг) персонажга бўлган модал (салбий) муносабатини акс эттиради. Мас., Мингбоши, жаҳли чиқиб, болаларга **ўшқирди**:— Унингни ўчир, ҳаромилар (М. Исмоилий).— Шолининг сирини очган ҳам шу фоҳиша!— Бой тобора авжига чиқиб **бўқирарди** (Ҳ. Ғулом).— Ишвошларинг шунақа юмшоқми-а?— ўтирган замон **шангиллади** хотин (Ойбек).

Бақирмоқ, бўқирмоқ, шовқинламоқ, қичқирмоқ феъллари кўпинча овоз+нутқни (яъни баланд овоз билан гапиришни) ифодалайди. **Қичқирмоқ, чинқирмоқ, чийилламоқ, ҳайқирмоқ** каби феъллар нутқ+овозни ифодалаш билан бирга бола ёки баъзи ҳайвонларга нисбатан қўлланганда фақат овозни акс эттириши ҳам мумкин. Мас., Утап дарвозадан далага чиқиб, отларнинг ёнида турган уч қорага **қичқирди**:— Қирингла-ар-о! (Ҳ. Ғулом). Бу ўринда овозни кўтариб (қичқириб) гапириш (чақириб) ҳаракати субъект билан объект орасидаги масофанинг узоқлиги туфайли юз бергани англашилади.

Шу феълларга яқин келадиган, яъни, ўз мазмунида нутқ ва товушни ифодалайдиган яна бир группа феъллар (аналитик воситалар) борки, улар кўпроқ модал-экспрессив муносабатларда қўлланади. Булар, масалан, субъектнинг (ҳамсуҳбатнинг) гапига ўша замони жавоб қайтариш, уришиб ташлаш, талаб солиш, оғзидан чиқиши билан қайтариб **ёпиштириш** каби экспрессив-муносабат маъноларини акс эттиради: Қирғиз унамади, **бағиллаб берди** (А. Қаҳҳор). Эрининг сўзига **Ўзбек ойим ортиқча қизишади, лаби-лабига тегмай бобиллаб беради** (А. Қодирий). «Қайириб ташлаш», «оғзига уриш» каби аналитик формалар ҳам шулар жумласидандир.

Жонли сўзлашувда, **жавоб бермади, гапирмади** инкор феълларига «индамади» (<ундамади: ун — овоз, ундамоқ — овоз бермоқ) феъли синоним бўлиб келади. Бу феъл бўлиши формада деярли қўлланмайди: Сиз ҳам борасизми десам **индамади**.

3) Нутқ процессини тасвиришда турғун бирикмалар, фразеологизмлар, тасвирий усуллар ишлатилади: Самовар қайнаб турган эди, **битта чой дамланг** деган гап оғзимдан чиқиб кетибди (А. Қаҳҳор). Бу фразеологик ибора гапириш ҳаракатини унинг характерини ифодалаш билан бирга, кутмаганда, ўйламасдан, билмасдан, бирданига каби экспрессивлик маъноларини ва нутқий камчиликни ҳам акс эттиради.— Прицели қўйқли, хотиржам

бўлаверинг,— мамнун жавоб берди Турдиев рус тилини яримтаюримга қилиб (Шухрат).— Хотининг нуқул ўша беҳаё Ҳулқар билан пичир-пичир қилиб юради (П. Қодиров). Бундай тасвирий усулларда гапирди, деди, айтди, сўзлади феъллари кўпинча ишлатилмайди. Аммо, мазмундан гапириш маъноси англашилаверади.

Демак нутқ жараёнини, гапириш ҳаракатини вужудга келтирувчи объектлар — оғиз (тил+бўғиз) + товуш. Гапиришнинг турли усуллари, ҳаракат характери, субъектнинг гапириш манераси — лексик, грамматик, фонетик воситалар, лексик-стилистик усуллар билан берилади.

Оғиз+товуш воситасида бажариладиган ҳаракатлар доирасига яна: ўқиш, куйлаш, хуштак чалиш ҳаракатларини киритиш мумкин. Бундай ҳаракатлар ҳам маълум мақсадга қаратилган, ифодали ҳаракат бўлади.

Булардан ташқари, инсоннинг оғиз ва нафаси воситасида: пуфлаш, туфлаш, эснаш, аксириш, йўталиш; оғиз воситасида чайнаш, кавшаш, сўриш, ютиш каби ҳаракатлар бажарилади. Булар фақат табиий, жисмоний ҳолатлар билан боғлиқ, ифода маъноси йўқ.

Ҳаракат феълларига яна кулиш, мимика, йиғлаш, қараш феълларини, эшитиш, кўриш, сезиш каби сезги феълларини киритиш мумкин. Қараш феъли ҳамда барча сезги феъллари ноқонкрет (пассив) ҳаракат ифодаловчилар доирасига киритилади.

Бу феълларнинг анализи навбатдаги илмий ишларимизда берилади.

* *
*

II. ҲОЛАТ ИФОДАЛОВЧИ ФЕЪЛЛАР

Аслида ҳолат маъносида ҳам қандайдир минимал ҳаракат бор. Аммо бу яширин тусда бўлади. Кишидаги турли руҳий-жисмоний, экспрессив-эмоционал ҳолатлар ташқи ва ички таъсир ёки муносабатлар натижасида юз беради. Ҳолат маънолари турлича: масалан, табиат оламидаги ҳар турли ҳолатлар (вазиятлар), ҳайвонот, қушлар оламидаги ва инсон жисми, руҳияти, муносабатларига оид ҳолатлар. Буларнинг кўпи феъл формалари воситасида ифодаланади.

Булардан инсон табиатига хос бўлган жисмоний, экспрессив-руҳий ҳолатлар ўзига хос характерга эга. Яъни, ички ҳолат (психологик, экспрессив-эмоционал, модал, руҳий кечинмалар); ташқи ҳолат (хурсандлик, дарғазаблик кабилар); жисмоний, табиий ҳолат (соғломлик, бетоблик, кучлилик, заифлик каби) ижтимоий ҳолат (бойлик, камбағаллик) ва ҳоказо.

1. **Руҳий-психологик ҳолат.** Бундай ҳолат асосан инсонга хос. Бунда ички кечинма, ўй-хаёл, эслаш, унутиш, дард-алам тортиш, изтироб чекиш, дарғазаб бўлиш, аччиқланиш, куйиш ва шу каби кўплаб киши руҳияти билан боғлиқ бўлган турли-туман ҳолатлар акс этади. Булар тилда феъллар турғун ва фразеологик бирикмалар орқали ифодаланади. Шунини ҳам айтиш керакки, психологик ҳолатлар, одатда фикрлаш — мия орқали, сезиш — юракдил орқали намоён бўлганлиги туфайли бу ҳолатни акс эттирувчи сўз ва фразеологизмларда, кўпинча, ўй, мия, бош, юрак, кўнгил, дил, фикр сўзлари иштирок этади:

1) Фикрлаш, мушоҳада юргизиш, тасаввур этиш. Бу ҳолат, кўпинча, тасвирий йўл билан берилади: Мирзо Улуғбек... кўзлари юмулиб бораркан, **хаёлидан яна ўша фикр ўтди** (О. Ёқубов). Қандайдир **узук-юлуқ фикрлар**, кўнгилни ғаш қиладиган **сезгилар уни чулғаб олди** (Ойбек). Ориф яна чуқурроқ **ўйга толди**, холос (А. Мухтор). Иккиси ҳам фикрга толган эди (А. Қодирӣ). Бундай қўлланиш («ўйга толди») бадий тилга хос бўлиб, «ўйга чўмди» конструкциясига мослаб олинган бўлиши мумкин. Аслида эса «-га + тол» формаси «толмоқ» феълнинг маъносига қараганда мантиқ жиҳатидан тўғри бўлмади (Қиёс қилинг: қўли толди, оёғи толди), шунга қарамай, бу форма «хаёлга берилди» маъносига (бадий тилда) шаклланган). Бундай дақиқаларда **кишини ўй босади, хотиралар тўлқини ғалаён қилади**, хаёл қанотланади (Ҳ. Ғулом). Бу мисолда фикрлаш процессини беришда ёзувчи турли бадий бўёқлар ва жонлантириш усулидан фойдаланган. У **ўйлаб-ўйлаб ўйга етолмасди** (Саид Аҳмад). (Бундай такрор усули эса бир нарса — бирор масала устида кўп бош қотириш, бирор фикрга келолмаслик каби маъноларни беришда қўлланади). У ярим кечагача ўқиб ўтириб, **хаёли қочди-ю**, бирдан **ўзини ожиз, нотавон сизди** (А. Қаҳҳор). «Хаёли қочди» идиоматик ибораси — узоқ ва кўп нарсаларни ўйлашни англатади. Йўлчи **ўз ичида ўйлади**: «Ҳалиги шўх йигитлар қани? Нега уларни аралаштирмайдилар? Тўй эмас, аза бу» (Ойбек).

2) Бирор киши, предмет, воқеа-ҳодисани ўйлаш, тасаввур этиш, эсга олиш каби руҳий ҳолат маънолари шунга мос келади-ган (эсламоқ, эсига олмоқ, ёдига олмоқ, ёдламоқ, ўйламоқ каби) феъллар билан ва кўз, кўнгил, қулоқ, ич каби сўзларнинг феъллар билан бирга қўлланиб келиши орқали ҳам берилади. Мисоллар: Лекин ҳозир чолнинг ўзи унинг кўз ўнгидан кетмай қолди (А. Мухтор). Кампир айтган жониворларни сал кунда **кўз олдимга келтирадиган бўлдим** (А. Қаҳҳор). Унинг кўркам қомати **кўз олдида турарди** (Саид Аҳмад). Шу-шу бўлди-ю, Турсунбойнинг **қулоғидан Зебихоннинг овози нари кетмай қолди** (Саид Аҳмад). Лаъли шуларни **кўнгилдан ўтказар экан**, аввал кўнги оқшом **эсига тушди** (Ҳ. Ғулом).

Бирор объект, предмет ёки ҳодисанинг туртки бериши натижасида бошқа бирор киши, предмет ёки ҳодисани эсга олиш, эсга тушириш ҳам мумкин: Унинг йирикдан келган ўйноқи кўзлари Элмуродга Муҳаррамни эслатди (Шухрат).

«Тушмоқ, «чиқмоқ», «кирмоқ», «турмоқ», «бўлмоқ» феъллари ва «эс», «хаёл» сўзлари қатнашиши билан яна баъзи бир психологик ҳолатлар ифодаланади. Мас., эсидан чиқди, эсига тушди, эсига тушиб қолди, эсида турмайди, эсида бўлмаган, хаёлига келди, хаёлига келмади, ёдидан — хаёлидан кўтарилди ва б. Бу каби иборалар ҳам фразеологик характерга эга. Юқорида келтирилган феъллар аслида ҳаракат ифодаловчи бўлишига қарамай, бу бирикмалар таркибида келганда ҳолат маъносини ифодалайди.

3) Кишидаги ният қилиш, мақсад, орзу-истак каби модал-истак ҳолатлар ҳам ҳаёлот, руҳий ҳолат билан боғлиқ. Ният, мақсадлар ижобий шунингдек, салбий характерда бўлиши мумкин. Мас., Буни биринчи партия мажлисидаёқ муҳокамага қўйишни кўнглига тугиб қўйди (А. Қаҳҳор). Саидийнинг ҳам шундай маишатга кўнгли суст кетган... (А. Қаҳҳор) ва б.

2. Ички кечинма ва умуман руҳият билан боғлиқ бўлган экспрессив-эмоционал ҳолатлар. Киши ёки ҳайвон организидаги нерв системаси, мия, хаёлот билан алоқадор ички кечинмаларни нормал ёки анормал (турли ички, ташқи таъсирлар натижасида юз берган) ҳолатларни ифодалашда бир қанча махсус воситалар қўлланади: 1) феъллар, феълли бирикмалар, идеомалар ва тасвирий иборалар: Бу хабарни эшитгандан кейин гангиб, эсини йўқотди, яраси янгиланди (А. Қодирий). Эс-ҳушидан ажралган тул хотин... «худо хайр берсин, ўзингиз биласиз», дейишдан бошқа гап тополмабди (А. Қаҳҳор). Бу («эсини йўқотди», «эс-ҳушидан ажралди») каби иборалар бирор ташқи таъсир натижасида фикрлаш фаолиятининг ўзгаришини, унда анормаллик юз беришини бўрттириб кўрсатади. Инсонда бирор сабаб билан масалан, қаттиқ ҳарорат (иситма) туфайли фикрлаш фаолияти бузилганда ҳам «эсини йўқотди», «ҳушидан кетди» иборалари ишлатилади. Лекин бу кейингиси ўз асл маъносидан қўлланган бўлади.

Донг қотиб қолди элементи кучли ҳаяжон маъносини беради «қаттиқ ухлаш» маъносини кучайтирувчи восита сифатида ҳам қўлланади: Уйлади-ю, шу қўйи донг қотиб қолди (М. Исмоилий). Чарчаган экан, ётди-ю, донг қотди.

2) Бундай экспрессив-эмоционал ҳолатлар а) махсус хослашган феъллар, перифрастик ёки составли феъллар орқали ҳам ифодаланади. Мас., куюнмоқ, тутоқмоқ, жоникмоқ, асабийлашмоқ ва ҳок.:— Биласизми,— деди Носиров куюниб,— кейинги икки йил ичида колхоз партия ташкилотининг секретари беш марта алмашибди (А. Қаҳҳор). Кечаси қоровулдан ароқ олиб ичганини эслаб, баттар ғижинди (А. Мухтор). Қаландаров бирдан тутоқди,

шоферни оғиз очгани қўймай, шовқин солди (А. Қаҳҳор)... Болаларнинг қий-чуви гапни-гапга қовуштирмагандан, у асабийланар эди (Ойбек). ...Эсига яна Ашрафжон тушиб, ярасига туз сепилгандай тўлганди (О. Еқубов).

б) «Бўл», «қил» феъллари компонентлигидаги перифрастик формалар: Вақт кетаяпти, хит бўламан (П. Қодиров). Саидий тажанг бўлиб, орада ўтган гапларни айтди (А. Қаҳҳор). Дадам хуноб бўлар, лекин унинг сўровини қайтаролмас... (А. Қаҳҳор). Бу ҳолат феълларининг кучайтирувчи формалари ҳам бор: хит бўлиб кетдим, хит қилиб юборди каби.

в) «Ич» сўзи билан келган қўйдаги бирикмалар ва фразеологизмлар руҳий-психологик ва экспрессив ҳолатларни ифодалашга хизмат этади: бу ҳолдан ўзбекоким ич-этини еб, ютган луқмасининг мазасини ҳам билмас эди (А. Қодирий). Олисдан бир йигитнинг каттакон қўчқор етаклаб келаётганини кўриб, ичидан зил кетди («Муштум»). Уларга ич-ичидан куйинарди (Саид Аҳмад). Қаландаров бировга бир нима демай, ҳаммасини ичига солиб юрган эди, бир кун и ёрилди (А. Қаҳҳор).

Руҳий-экспрессив ҳолатлар тасвирий йўл билан ҳам берилади: «Ўзидан ўтади — ўзи билади», «дили номозшом эди», «ичини ит тирнайди» ва б.— Шу чоғда ичимга чироғ ёқсалар ҳам ёримайдида, эгачи!— деди Офтоб ойим (А. Қодирий). Лекин бу иборалар ҳам кишидаги ички руҳий экспрессив ҳолатни ифодалашга хослашган ва б.

3) Қишининг ташқи, объектив таъсир, ҳаётий қийинчиликлар, ёки бетоблик ва шу қабилар натижасида жисмоний ва руҳий жиҳатдан дард, алам, азоб тортиш ҳолатини турли тусдаги феъл ва феълли бирикмалар, фразеологизмлар, кучайтирув воситалари ифодалаб келади. Бунда айниқса, «тортмоқ», «чекмоқ», феъл формалари актив қатнашади. Мисоллар: Кейин у ягона ўғли, «суянган тоғи» Раззоқнинг айрилиқ дардини тортди (Ҳ. Ғулум). Бу мисолда «дард тортди» кўчган маънода — изтироб, руҳий қийналиш маъносида қўлланган. Қасаллик азоби маъносида ҳам «дард тортмоқ» ибораси (дард сўзи ўз маъносида) орқали берилади. (Қиёс қилинг: Ў бели синиб, уч йил дард тортди). «Чекмоқ» феъли қўлланган иборалар: азоб чекмоқ, азоб тортмоқ, риёзат чекмоқ, изтироб чекмоқ, алам чекмоқ, алам тортмоқ ва б.: Ўшанда Холбекнинг изтироб чеккани муҳаббат туфайли бўлган эмас (П. Қодиров). Шу функцияда «тортмоқ» феъли ҳам (кўчган маънода) ишлатилади: Ҳа, бу ёлгон дунёнинг аччиқ шарбатини кўп тортдик (Ойбек). «Ўртанмоқ», «тотмоқ», «қуймоқ», «қақшамоқ», «адо бўлмоқ» феъллари (кўчган маънода) ишлатилади («ўртанмоқ» ва «қуймоқ» феъллари аслида семантик жиҳатдан алоқадор: ўрт=олов, ўрт>ўт: олов, ўртанмоқ—«оловланмоқ»). У ...севган кишисидан келган бу пасткашликка асло кўниколмас, аччиқ аламда ўртанарди (Шуҳ-

рат). Эҳ-ҳе, сиз билан мендақалардан қанчаси қонқаро қақшаб ўтирибди (Саид Аҳмад).

4) Тасвирий иборалар билан:—Раисни ишга сола-сола бунни келтиргунча, жигарим эзилиб кетди («Муштум»). Сарагулнинг жигар-бағри эзилиб кетди, кўз олдида боланинг ўлим билан олишuvi... (А. Мухтор) ва б.

Бу ерда биз кишининг фақат руҳий-психологик ва айрим эмоцинал-экспрессив ҳолати ва уни ифодаловчи воситалар устида қисман фикр юритдик. Бошқа (жисмоний, табиий, ижтимоий) ҳолатлар ва уларнинг ифодаланиш йўллари ҳақида кейинги ишларимизда гапирамиз.

III. МУНОСАБАТ ФЕЪЛЛАРИ

Экспрессив-эмоционалликни ифодаловчи воситалар. Муносабат маъносини ифодалашда ҳаракат билдирувчи феъллар ҳам, ҳолат маъносини билдирувчи феъллар ҳам қўлланиши мумкин. Лекин муносабат функциясида қўлланувчи феълларнинг яна ўзига хос стилистик хусусиятлари ҳам бор. Буларни таъкидлаш мақсадида биз «муносабат феъллари»ни алоҳида гурпуага ажратиб текширишни маъқул кўрдик.

Маълумки, сўзларнинг қўшимча маънолари ва баъзи бир хусусиятлари контекстда реаллашади. Муносабат маъносини берувчи феълларнинг маънолари ҳам контекстда ойдинлашади.

Муносабат дейилганда асосан, кишилар ўртасида ўзаро бўладиган (айрим ҳоллардагина субъектнинг предметга бўлган) турли типдаги муносабатлар кўзда тутилади. I. Ижобий характердаги муносабатлар. 1) Экспрессив-модал муносабатлар. а) ёқтириш маъносидаги — суйиш, эркалаш, ардоқлаш; б) ишонч, ихлос муносабати; в) ён босиш, тарафини олиш, муҳофаза қилиш, қўриқлаш; г) ачиниш; д) хушомад қилиш; е) дуо қилиш (алқаш); ж) юпатиш, овутиш муносабати. 2) Муҳаббат — севги муносабати; 3) интим муносабатлар (сирлашиш, дилкашлик, самимият); 4) Урф-одатга хос муносабатлар. а) саломлашиш, кўришиш, сўрашиш, хайрлашиш каби; б) мулозамат қилиш.

2. Салбий характердаги муносабатлар: 1) Эмоцинал-экспрессив муносабатлар: а) кескин-эмоцинал муносабат (койиш, қарғаш, жеркиш, сўкиш, уришиш, дўқ уриш, пўписа қилиш); б) Бўйсундириш, измига солиш; 2) Совуқ муносабат: а) мунофиқлик қилиш: фош қилиш, сирини очиш; б) қасос олиш, ўчакишиш, чоҳ қазиш; в) азоб бериш, исканжага олиш; г) қамситиш, менсимаслик; д) орани бузиш; е) алдаш, йўлдан уриш, қўлга тушириш, қаллоблик қилиш; ж) эътироз билдириш, норозилик қилиш.

3. Нейтрал муносабатлар: 1) даҳлсизлик маъносидаги муносабат, 2) ўғит-насихат; 3) муроса қилиш ва б.

1. Ижобий характердаги муносабатлар: экспрессив-модал муносабатлар: а) ёқтириш (субъектнинг субъектга ёки субъектнинг ҳодисага, предметга бўлган илиқ муносабати) маънолари қуйидаги усуллар билан берилади: ижобий маънодаги феъллар қўлланади. Мас., ёқтирмоқ, суймоқ, эркалатмоқ, ардоқламоқ. Бу феъл формалари ёлғиз ҳолда (қўмакчи феълларсиз) ҳам субъектнинг субъектга (ёки предметга бўлган) илиқ, модал муносабатини англата олади. Бу феъллар кўпинча кучайтирувчи элементлар (жуда, бирам) билан келади. «Ёқтирмоқ» феъли — «танламоқ», «севмоқ» маъноларида ҳам ишлатилади: севиб қолди — ёқтириб қолди. «Суймоқ» феъли эса кўпинча болаларга (айри: ҳолларда — ҳайвонларга) нисбатан қўлланади: У қўзичоқни **суйиб**, юнгларини силади. «Суймоқ» феълига «иқи» (иқим, иқинг, иқи) сўзи компонент бўлиб, худди шу (суйиш, ёқтириш) маънода учрайди. Мас., Наҳорда ишком оралаб, **иқинг суйган** узумни ширт узиб, ..еганга нима этсин (Шухрат).

«Эркалатмоқ» феъли: У болаларини соғиниб қолган эканми, эртадан-кечгача **эркалаб, ардоқлайди**. Худди шу маънода орттирма нисбат формасида ҳам ишлатилади — «эркалатмоқ». [Бундай қўлланиш — «контекстуал ифодаланиш» (А. М. Пешковский) шу феългагина хос эмас]. Лекин «эркалатмоқ» феъли «юбормоқ» қўмакчиси билан қўлланганда, салбий маънони беради: Болани жуда **эркалатиб юборишти** (Бундаги «эркалатмоқ» — «талтайтирмоқ» маъносига тенг).

Ёқтирмоқ маъносини беришда аналитик формалар кўп учрайди: **яхши кўрмоқ, кўнглига ёқмоқ, дидига тўғри келмоқ, жини суймоқ, кўнглини жазм этмоқ** ва б.

Ёқтириш, ўзига тортишнинг кучли ифодаланишида: **мафтун бўлмоқ, мафтун қилмоқ, ром этмоқ, берилмоқ, ақлини ўғирламоқ, кўнглини жазм этмоқ** каби иборалар қўлланади. Мисоллар: Эл **кўнглини жазм этди** бу жамоа! (Ҳ. Фулом). Зумраднинг оқилалиги, зукколиги ва сулувлигига катта-кичик барча **мафтун бўлар эди** (Ойбек).— Уқитувчи бўлиб нон еганидан кейин болаларни **ўзига ром қилсин-да!** (А. Қаҳҳор) ва б.

б) ишонч, ихлос муносабати маъноларининг берилиши: «Мафтун бўлмоқ» (бадий тилга хос). Бу маънони ифодалашда кўпинча «қўймоқ» қўмакчи феъли отлар билан бирга қўлланади: **бино қўймоқ, ихлос қўймоқ, ҳирс қўймоқ, эътиқод қўймоқ; биноси (ихлоси) баланд бўлмоқ** ва б. Мисоллар: Ҳасанали Отабекка ихлос **қўйиб**, унга ўз боласи каби қарар эди (А. Қодирий).— Умрим **бино бўлиб**, хотинига бунчалик **бино қўйган** эрни кўрганим йўқ (П. Қодиров). Амаки бу битта-ю-битта қизига алоҳида **бино қўйган** (Ҳ. Назир). Арслонбек акам бу кабинетга **бино қўйганлар** (А. Қаҳҳор) ва б.

в) ён босиш муносабат маъноси. Бунда **ён босиш, ёнига тушиш, тарафини олиш, муҳофаза қилиш, қўриқлаш, оқлаш** каби аналитик формали феъллар (кўчган маънода) ишлатилади: Шундан кейин Сидиқжоннинг ўтмишини кампир бир қадар унутди, ҳар иш худодан деб, **қизини ҳам оқлади** (А. Қаҳҳор). «Оқламоқ» феъли кўчган маънода («ҳақ демоқ» маъносида) функционал қўлланади. Чунки «ҳақ» сўзидан **-ла** аффикси орқали феъл («ҳақламоқ») ясалмайди.

Бирор кишининг тарафини олиш маъносида аналитик феъл формалари ишлатилади: **Ортиқ... Холбекка ён босар эди** (П. Қодиров). Вали ака.. ўғли билан элликбошининг олишиб турганини кўриб:— **Ҳай, ҳай, ...урманг!**— деб **ўртага тушди** (М. Исмоилий). («Ўртага тушмоқ» маълум ўринлардагина «ёнини олмоқ»қа тўғри келади). «Муҳофаза қилмоқ», «қўриқламоқ», «асрамоқ» формалари ҳам субъектнинг субъектга ёки предметга бўлган ижобий муносабатини ифодалайди.

Нима қилсин, қайёққа борсин, нима қила олади каби риторик сўроқ гаплар қўлланганда ҳам субъектнинг модал-экспрессив муносабати англашилади:— **Нима қилсин, узоқдан туриб завқланаверсинми?** (М. Исмоилий).

Шу каби **нега, нимага?** сўзлари қўлланиб келган эмоционал гаплар ҳам ён босиш, ёнини олиш маъносида қўлланади.— **Нимага болаларни урасиз? деди у алам билан** (М. Исмоилий).— **Нима қилсин ахир, дадаси, тақдири қўшилмаган бўлса, иложи қанча,**— дерди (П. Қодиров).

Қўйинг, қўйинг энди, қўя қолинг феъллари (кўчган маънода) мурожаат, илтимос маъносида қўлланганда, гапдан ёнини олиш, ўртага тушиш маънолари англашилади:— **Қўйинг энди, минбаъд ёлғон гапирмайди** (А. Қаҳҳор).

г) **Ҳамдарлик** маъноси: **Ачиниш, куйиш, ташвишланиш.** Субъектнинг субъектга ёки предмет, ҳодисага бўлган ижобий муносабатида (муносабат объектининг мағлубияти, тушкунликка учраши, аянчи ва ҳок. га нисбатан) ҳамдарлик ҳолати —«ачинмоқ», «куймоқ», «ташвиш тортмоқ» феъллари қўлланиши билан ифодаланади. Мас. Аналитик формалар: бунда кўпроқ фразеологизмлар қатнашади: **ичи ачиди, юраги ачиди, раҳми келди, чидаб туролмади** ва б. Бу хотиннинг ғам тўла кўзларини кўриб, **чидаб туролмадим** (Саид Аҳмад). Бу қизни Ориф танир эди, [унга] **юраги ачишиб кетди...** (А. Мухтор). ...Жўжабирдай жон деб, **қўнглидан ўтказди, унга раҳми келди** (Шухрат). Демак, субъектнинг субъектга бўлган экспрессив муносабати субъектнинг ўзида маълум руҳий ҳолатни тугдиради.

Тасвирий усул билан бериш: **Ушанда ҳам Юсуф амаки дадамни ёлғизлатмай, ҳолидан хабар олиб турган** (Ҳ. Назир).

д) **Хушомад** маъносини беришда: **хушомад қилиш, ройиш қилиш, ҳурмат қилиш, суйиш, суйиб гапириш** каби феъллар қўлла-

нади. 1) Хушомад қилиш маъносини икки хил тушунилади: бири — оддий ҳурмат маъносидаги хушомад, иккинчиси — лаганбардорлик маъносидаги хушомад; лекин бундай модал муносабат маънолари учун қўлланадиган махсус феъл формалари кам учрайди. Бундай маънолар, кўпинча, контекстан, тасвирий йўллاردан, ёзувчи изоҳидан англашилади. Мас., хушомад қилди, лаганбардорлик қилди, гирдикапалак бўлди (киноа маъноси ҳам бор), кўнглини олди, равиш қилди ва б. Аъзам унга бир маросимда жиндай равиш ҳам қилиб қўйди (Шухрат). Мен ...ҳатто ундан жонимни ҳам аямай, кўнглини олмоққа тиришаман (А. Қодирӣ). Тасвирий усул билан ифодалаш: Рисолат хола (совчини) ўтқазгани жой тополмай қолди («Муштум»). Бу тасвирий усул жуда азиз меҳмонга қилинган ҳурмат маъносида ҳам қўлланади: Тожиҳон Саиданинг келганидан хурсанд бўлди, миннатдорчилик билдиргани сўз, ўтқазгани жой тополмай қолди (А. Қаҳҳор).

2) Модал муносабатлар: ҳурматлаш, ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш, эъозлаш: Бу маъноларни беришда: ҳурмат қилмоқ, эъозламоқ каби ва фразеология характеридаги: бошига қўймоқ, кафтида кўтармоқ каби аналитик формадаги феъллар ишлатилади: Мен уни доим кафтимда кўтариб юрсам дердим (Ҳ. Назир). ...Қуёв қўлини кўксига қўйиб, ...ишонинг, дада, Қароматни бошимга кўтараман, деди (Саид Аҳмад). Мадаминхўжа ...меҳмонларга парвона бўлди (М. Исмоилий).

3) Юпатиш, овутиш, тинчлатиш, тасалли бериш, хотиржам қилиш маъноларининг берилиши. Субъектнинг субъектга бўлган модал экспрессив муносабатларидаги юпатиш, тинчлантириш ҳолатлари қўйдаги феъллар билан берилади. Мас., хафа бўлма, ғам ема, тинчлан, парво қилма, хотиржам бўл каби. Лекин бу маъно ва функцияда, II шахсга қарата «юпан», «овун» формалари деярли қўлланмайди. Демак, овитувчи феъллар кўпинча буйруқ майли формасида келади:— Асти ғам еманлар,— деди аввал менга... (Ҳ. Назир). Бу муносабатга хос яна бир хусусият шуки, юпатувчи сўзлар олдидан — «қўй» («қўйинг», баъзан, «кел», «келинг») сўзи келиши мумкин:— Хайр, пешона-да, шўримиз бор экан, қўйинг, хафа бўлманг, онаси,— деди Вали ака (М. Исмоилий). Тасвирий усул билан бериш:— Кўнглинг тўқ бўлсин, сенга озор берадиганни ҳали онаси туққани йўқ (Ҳ. Фулом).

Кўринадики, бу тинчлантирувчи маънодаги феъллар контекстда ишонтириш маъно оттенкасини ҳам бера олади. Ёзувчи изоҳи орқали (яъни, бевосита субъектга — тингловчига муомала қилмасдан) овутиш маъносининг берилиши мумкин.

Юпатиш муносабатининг берилиши билан ҳимоя, муҳофаза қилиш, ёнини олиш муносабати маъноларининг берилишида контекстнинг ўзига хос стилистик хусусияти бор. Мас., ёнини олиш муносабатида — сўзловчи озор берганга қараб гапиради, овутиш муноса-

батида эса озор берганга шама қилиб, озор чеккан шахснинг ўзига гапиради.

4) Субъектнинг субъектга экспрессив-модал муносабатларида ўз эмоциясини, ижобий-субъектив муносабатини изҳор этишда дуо—алқаш сўз иборалари қўлланади. Дуо—алқаш, тилак сўз иборалари хусусан, катталарнинг ёшларга бўлган ижобий муносабатида қўлланади. Қадим кўп нарсани «худо» билан, дин билан боғлаганлари учун, улар кишиларга яхшилик тилаганда ҳам кўпинча «худо»ни қўшиб гапирганлар. Мас., **Худо умрини берсин**, хўп жувон-да, баҳоси йўқ жувон,— деди у (А. Қаҳҳор). Демак «худо» сўзи қўлланган ибораларда феълларнинг **-син** аффиксли формаси кўп ишлатилади. Мас., **худо умрини берсин, уни худо асрасин, худо ярлақасин, худо берсин, худо раҳмат қилсин** кабилар («Худо раҳмат қилсин» ибораси марҳумни эслашда ишлатилади). Ёмон кўздан **худо асрасин**.

Шунга ўхшаш форма: **давлати кам бўлмасин, давлати зиёда бўлсин, умри узун бўлсин, ўз паноҳида сақласин, ўзи асрасин, кўрсатмасин** ва б.

Бу типдаги **кам бўлма, барака топ, умрингдан барака топ, минг яша, омон бўл** иборалари ҳам шахс-сон формаси билан туслана олади.

Дуо-алқаш сўз-иборалари субъектнинг субъектга бўлган хусусий ижобий муносабатларида, яъни бирор шахсга яхши тилак тилаш, ёмонликлардан муҳофаза қилиш, миннатдорчилик билдириш, меҳрибонлик қилиш каби ҳолларда ишлатилади.

2. Салбий характердаги муносабатлар. 1) Субъектнинг объектга (субъектга, предметга, объектив борлиққа, воқеа-ҳодисага) бўлган экспрессив-эмоционал муносабати. Бу турлича: бунда оддий ёқтирмасликдан то нафратланишга қадар бўлган муносабат тушунчаси англашилади. Биз, албатта, нутқий процессни кўзда тутамиз. Салбий муносабатни ифодаловчи нутқ идеоматик, фразеологик характерда бўлади, бунда койиш, сўкиш, қарғиш сўз-иборалари ишлатилади. Бунда феълнинг **-син** аффиксли буйруқ формаси, ва **-гур** формаси актив қўлланади. Қарғиш, койиш вазифасини бажарувчи **-син** формали феъл бевосита тингловчига қарата айтилади, ҳамда орқаворотдан (объектив субъектнинг орқасидан) III шахс ҳақида II шахсга айтилади. Субъект бундай сўзларни ўзига-ўзи ҳам ишлатиши мумкин. Булар контекст ёрдамида аниқланади. **-син** формали феъл қарғиш функциясида қўлланганида бу аффикс «қуримоқ» феълнинг (**қур-, қури-**) ўзагига қўшилади. «Қурсин» қарғишни ифодалаганда, кўпинча, юз, афт, башара, гап каби отлар билан бирикиб келади. Мисоллар: **афтинг қурсин, башаранг қурсин, дийдоринг қурсин, юзинг қурсин**. Бу бирикмалар қарғиш функциясида деярли турғун ҳолга келиб қолган. Вазиятга қараб бошқа сўзлар билан ҳам «қурсин» феъли қўлланиб келади. Аммо бунда қарғиш эмас, ўша предметга нисбатан умуман модал

муносабат англашилиши мумкин (Бу ҳақда қуйроқда яна тўхта-
ламиз).

Ўзга шахсларга ёки II шахсга (тингловчига) нисбатан салбий
экспрессив муносабатда бўлинганда «қурсин» феъли турли сўзлар
билан компонентликда қўлланади: Махаловнинг қуфури ошиб кет-
ди:—**Олиб бор, бети қурсин!**— деди Йўлдошга (Шухрат). **Дийдо-
ринг қурсин,**— деди Саида ичида... (А. Қаҳҳор). **Герман ҳам қурсин,
халифаи рўзамин ҳам қурсин...** (Ойбек). Бу, мас., **бе-
тинг қурсин, башаранг қурсин** қарғиш ибораларида субъектнинг
бир аъзоси (юзи, башараси) тилга олинса-да, бунинг маъносида
шахснинг ўзи тушунилади.

Қарғиш экспрессияни кучайтиришда (баъзан эса шахс ёки
предметга бўлган модал муносабатда) «кет» кўмакчи феъли қўл-
ланиб келади:— **Давлати қуриб кетсин** ит феълларнинг (Ойбек).—
Қуриб кетсин кўзлари!— деди жувон,— бирам суқ, бирам суқ-ки,
кирсам ҳам қадалади, чиқсам ҳам! (О. Еқубов). Субъект объек-
та, воқеа-ҳодисага бўлган ўз эмоциясини — салбий — модал муно-
сабати — нафрати, ғазаби, жирканишини қарғиш орқали ифодалай-
ди. Бундан ташқари субъектнинг бирор воқеа-ҳодиса, предмет
кабилардан чўчиши, ғаши келиши, сесканиши, уялиши натижасида
ҳам унда ўша сабабчи бўлган объектга нисбатан нафрати, ғазаби
қўзғалиши мумкин. Бундай ҳолатларда қарғиш иборалари қўлла-
нади:— **Туф-э, қуриб кетсин,** жоним чиқиб кетди-я! (А. Қодирий).

Бирор воқеа-ҳодисани ёки бирор шахсни ёқтирмаслик, жини
суймаслик, назарга илмаслик, писанд қилмаслик каби муносабат-
лар ҳам қарғиш иборалари орқали ифодаланади. **Тўйи қурсин**
(Ойбек). **Уйи қурсин; боласи қуриб кетсин** ва б.— Шўр пешона,
шум така боланг қурсин! (Ҳ. Юсуфжонов).— Кампир бўлса Асад-
нинг елкасига бир уриб:— **Вой гапинг қурсин-э,** деганча, ори ке-
либ белбоғини ечиб ташлади (Ҳ. Назир).

Қуйидаги **-син** формали (турғун ҳолга келиб қолган иборалар
таркибда қўлланувчи) феъллар ҳам экспрессив-модал маънолар-
ни беради: **Ер ютсин у золимни!** (Ойбек).— Болагинамга қасд қил-
ган паст бўлсин, Тўтихон (Саид Аҳмад). «— **Баттар бўлсин!**» де-
ди дилида (О. Еқубов). Хайри:— **Худо олсин сизни,**— деди
(П. Турсун).— **Худо (худой) кўтарсин** ўша маскертни!— Фаҳмин-
гизни ел есин илоҳим,— деди Хайри юзига масхараловчи кулги
олиб (П. Турсун). ...**Бирам кўнгли эгри-эй-й...** **балога учрасин!**
(А. Қаҳҳор).— **Йиғлама деяпман, ҳув кўз ёшинг ўз бошингни есин!**
(А. Қаҳҳор).— **Худоё қораси ўчсин!**— деди Бегойим, бўзариб
(М. Исмоилий). **Чироғинг ҳам бошингдан қолсин,** эринг ҳам!
(Ҳ. Фулом).— **Ўқишинг бошингдан ордона қолсин!** **Мастон** (А. Қаҳ-
ҳор).— **Худоё бурнингдан қонинг келсин ҳоким!..** (М. Исмоилий)
ва б.

Субъект ўзи ҳақида (ўзининг бирор аъзоси ва хатти-ҳаракати,
тақдир ҳақида гапирганда ҳам **-син** формали феълни қўллаши

мумкин. Мас., **қўполлигим қурсин**, эшикни **қўққисдан очиб**, чироқни **ўчириб қўйдим** (М. Исмоилий). **Пешонам қурсин**, бунча **шўр бўлмаса** (Саид Аҳмад)— **Вой, шўргинамга шўрва тўкилсин**, **Кумуш**,— деди **Гулсин** (А. Қодирий).— **Қариллик қурсин**, чарчаб қолдим,— деди (Саид Аҳмад).

Ул феъли қарғиш сўзи вазифасида ва субъектив-модал муносабатни ифодалашда қўп қўлланади. Мисол:— **Э, ўл, сўхтаси совуқ** дедим ичимда (А. Қаҳҳор).— **Ул, кесак!** (Ойбек). **Ул** сўзининг қарғиш функциясида, модал муносабат ифодалаш учун қўлланишида ўзига хос хусусиятга эга. Бу феъл равишдош билан қўлланиганда, у равишдош бўлишсизлик формасида келади. Мас.,— **Ўғри мушукка ўхшаб миёламай ўл!**— деб бобиллади Бегойим (М. Исмоилий).— **Зиқна бўлмай ўлсин**,— **Лаъли заҳарханда билан гапирди** (Ҳ. Ғулом). **Қийим бўлмай ўлсин** (шу ҳам кийимми?). **Бола боқмай ўлсин**, **одам бўлмай ўл** ва **ҳок**. Бундай модел **-май+ўл** субъектнинг ёқтирмаган ҳар қандай предметга, воқеа-ҳодисага, шахсга нисбатан қўлланиши мумкин.

Шуниси характерлики, бу модел составидаги равишдош бўлишсиз формада келади. Лекин бу ҳолат, «мантиққа зид» каби туйилади (бўлишсизлик формасининг бундай қўлланиши бошқа ҳолларда ҳам учрайди). Мас., итга қараб, **акилламай ўл** дейиш **акиллаганинг учун ўл** деган мазмунни беради. Шунга ўхшаш— **йиғламай ўл**, **кулмай ўл**, **юравермай ўл**, **кийинавермай ўл**, **эзмаланмай ўл**— **Итнинг иши ҳуриш**, **зўравоннинг иши уруш бўлмай ўлсин!** (Шухрат).— **Югур**, чақириб кел, **ивирсимай ўлсин** (М. Исмоилий) ва б.

«Ўлсин» феъли предметга, воқеа-ҳодисага модал муносабат билдирилганда от олдидан қўлланиб келади:— **Ўлсин шоли**,— **Лаъли лабини бурди** (Ҳ. Ғулом).— **Ўлсин бу зиндон!**— оёғим қийилиб кетай деди... (Ҳ. Ғулом). Бу ҳодиса сўз тартибининг стилистик роли билан боғлиқ. Аммо **бола бўлмай ўл**, **киши бўлмай ўл** каби ҳоллар бундан бошқача, мазмун кенг, бунда боланинг ёки кишининг турли бадҳазм қилиқларидан, хатти-ҳаракатларидан норозилик, нафрат, ғижиниш, ғаш келиш каби экспрессив-модал тушунчаларни англаш мумкин. Бу, одатда контекст ёрдамида ойдинлашади. **-май+ўл** моделидаги «ўл» ўрнида **қаро ер бўл**, **хазон бўл**, **адо бўл** каби иборалар ишлатилиши мумкин: ...**Куёв бўлмай қаро ер бўлгур** на ўлигини кўрсатади, на тиригини (А. Қаҳҳор).

«Қуримоқ» феъли қарғиш учун қўлланилганда, «ўл» феъли қўлланигани каби одатда II шахс буйруқ формасида келмайди (Фақат «қуриб кет» формасида қўлланиши мумкин, **-гур** билан келганда ҳам: **қурғур**).

«Ўл» феълининг яна бир хусусияти шундан иборатки, **-а** (юк ламасини) **-син-а** баъзан, **-гин-а** аффиксларини олиб, турли экспрессив-эмоционал, модал (ўч олиш, аламдан чиқиш, душманнинг

мағлубиятидан хурсанд бўлиш каби) маъноларни ифодалайди. Мас., «**Ўл-а, ўл, ўсалнинг** қадоғи неча пулдан тушди?» деб ҳиринглади (Саид Аҳмад). **Ўл-а**, дейман ичимда (А. Қаҳҳор). **Ўлсин-а**, бу кунидан баттар бўлсин, менинг сўзимга кирмаган эди. **Ўлгин-а**, айтмовдимми, бормагин, қийналасан деб. Бундай иборалар қўлланганда, «мен ҳақ бўлиб чиқдим» деган маъно оттенкаси ҳам англашилади.

«Ўл» феъли экспрессив-модал маъноларни беришда, яна турли-турли формаларда юкламалар олиб қўлланиши мумкин: **Ўларсан, ўл-ей; ҳе, ўлманг; ўлвор-ей, ўлганинг (ўлгангинанг)** яхши ва б.

«Ўл» феъленинг равишдош формаси «кет». «қол», «бўл», «тур», «юр» кўмакчи феъллари билан қўлланганда куйидаги маънолар келиб чиқади: Чарчаганмиш, **ўлиб кет!** (Ойбек). Қарғаш: Етишгунча **ўлиб қолди**: Хушомад қилавериб **ўлиб бўлди**; Узиям **ўлиб турган** экан; Топа олмай, **ўлиб юрувди**. Булардан «ўлиб кет» ибораси қарғиш ва экспрессив-модал ифодаси учун қўлланишда «қуриб кет» иборасига стилистик синоним вазифасини бажаради. «Ўла қол» ибораси ҳам кескин, ҳам юмшоқ (суйиш, эркалаш) маъноларида келиши мумкин:— Баҳона топмай **ўла қол!** (М. Исмоилий).

Жонли нутқда «ўлсин», «ўлиб кетсин» феъллари билан бир қаторда «худо ўлим берсин» қарғиш ибораси ишлатилади: **Худо ўлим берсин**, оқ подшойинг Мекалайга (Ойбек). «Ўл» сўзи иштирокида жуфт-такрор қарғиш ибораси модели ҳосил қилинади. ...и (инг) **ўлиб ...-сиз қол**. Мас.,— Э, поччанг **ўлиб, поччасиз қол**, қассобга ёғ қайғи, эчкига жон қайғи («Муштум»). Уша эринг **ўлиб, эрсиз қол** ва б.

«Ўл» сўзи ўзак ҳолида ва I шахс буйруқ формаларида «вой» ундов сўзи билан қўлланиб, ҳаяжон, ташвиш, қўрқиш, уялиш, уялтириш каби маъноларни ифодалайди:— **Вой ўлай!**— деб иборди онаси ўнг қўли билан ўз бетига шоп эткизиб уриб (М. Исмоилий).— **Вой ўл**, нега қолдинг!?— куйиниб сўради у.— **Вой ўлсин**, ҳали ҳам ўқишни битирмаптими?— деди у.

-гур (-ғур, -қур) аффикси ҳам, кўпинча, экспрессив-модал муносабатлар билан боғлиқ бўлган феълларда қўлланади. Мас., **ўлгур, жувон ўлгур, яшшамагур, қургур, қуриб кетгур, балога учрагур, бошшингни егур, уйинг куйгур, сабил қолгур, ер ютқур, жувонмарг бўлгур** ва б. — **Ўлгур** ўзидан қўрққан экан-ку!.. (А. Қаҳҳор). Лутфиниса: **Вой жувон ўлгур!**— деб лабини тишлади (Ойбек)... Энди тагин нима керак, бу ер **ютқурларга?** (А. Қодирий).

«Ўлгур» феъли шахс билдирувчи отдан кейин қўлланиб, ўша отдан англашилган предметга модал муносабат билдириб келиши учрайди: Бу **йигит ўлгур** Саёқов қариндош-уруғларим олдида юзимни ерга қаратди («Муштум»). Бундай структура жонли нутққа хос бўлиб, оддий сўзлашувда актив ҳодиса ҳисобланади: **қўлинг**

ўлгур, кўйлагим ўлгур, ишинг ўлгур, сигири ўлгур, даласи ўлгур, кўзи ўлгур ва б.

«Ўлгур» феъли I, II шахс олмошлари билан ҳам (уларнинг кетидан) қўлланиб кела олади:— Шошма, даданг йўқлигида **сен ўлгур** билан гаплашиб олай... (Ойбек). **Мен ўлгур** ўша куни шартта айтсам бўлмасмиди.

-**гур** аффикси яна турли феъллар билан бирикиб, қарғиш ва экспрессив-модал маъноларни ифодалаб кела олади:— Худо кўтаргир ўлпон кўзимизга кўринадими?.. (М. Исмоилий)... Укамни шу **бўйнинг тагингда қоғур** ҳоким оттириб ташламаганмиди? (М. Исмоилий). Анови **гўрингда тўнғиз кўпгур** ювиқсиз чол ўлақолса нурун аъло бўлур эди (М. Исмоилий). Лекин **Ҳожар қурғур** ҳам кўҳлик қиз эди-да (П. Қодиров) ва б.

Жонли сўзлашув нутқида турғун бирикма ҳолига келиб қолган яна бир қанча -гур формали феъллар бор. Мисоллар: **Уйинг куйгур** миршаблар изингга тушиб қувладими? (Ойбек).— Бу **ер юткур** қандай бало экан! (А. Қаҳҳор).— **Ҳу, тилингга куйдирги чиққур!**.. (Ҳ. Фулом). **Қирилиб кетгурлар**, бирпас тинч кўймади-я!— деб болаларни қарғади (П. Қодиров).— **Хаҳ, бўйнинг узулгур**, нима қилиб югуриб юрибди?— деди (П. Турсун).— **Тиғи парронга учрагур**, Йўлчи билан қачон топишдинг? (Ойбек). **Вой отинг ўчгур уруш...** (Саид Аҳмад).— **Ҳалиям супуриб бўлганинг йўқми, қон қусгур?** (М. Исмоилий). **Қуриб кетгур, қоранг ўчгур, балога учрагур, қирилгур, қирилиб йўқ бўлгур** ва б.

Бу турғун қарғиш иборалардан кўпи, -син формаси билан ҳам қўлланади. Лекин бу форма III шахсга хос.

Қарғиш иборалари сирасида «бўл» феъли ёрдамида ясалган перифрастик формали иборалар ҳам учрайди. Чунончи: **Жувонмарг бўл, яксон бўл, адо бўл, хазон бўл, қаро ер бўл** ва б.

Буйруқ формали қарғиш иборалари: **балога йўлиқ! балога учра!**

Қарғишнинг яна шундай тасвирий формалари учрайди: **худого солдим** (Бу бошқа функцияда ҳам қўлланиши мумкин).— Нури тухмат қилган бўлса, **худого солдим** (Ойбек).

Қарғиш ибораларининг қўлланишларида характерли стилистик хусусиятлардан яна шуларни айтиб ўтиш мумкин. Субъектнинг субъектга, предметга, воқеа-ҳодисага бўлган экспрессив-модал муносабатлари кескин, келишиб бўлмайдиган, ғазабнок бўлиши ва бу кескинлик кучсиз характерда намоён бўлиши мумкин. Бошқача айтганда субъект баъзан ўз ғазабини юмшоқроқ, маданийроқ формада ифодалайди. Шуниси қизиқки, айрим ҳолларда қарғиш ибораси эвфемизм билан боғланади. Ҳатто эркалаш, суйиш тусини олганлари ҳам учрайди. Бу қуйидаги кўринишларга эга: а) **ўл, қури, (қурсин)** феъллари билан алмаштириб қўлланади. Мас., Кампир бўлса Асаднинг елкасига бир уриб,— **Вой, шавақи бўлмай кет-э**, деди (Ҳ. Назир).— **Ота бўлмай кетинг**, бемаъни!.. (Ойбек).—

Содда бўлма кетинг,— дебди пари қиз ўнг қўлини эрининг елка-сига ташлаб (Ҳ. Ғулом).— Садқаи одам кетинг-э! («Шарқ юлдузи»).— ...Э, э, садқаи қози кет! (М. Исмоилий).— Ҳа, ёқмай кетсин, кампиршо! (Ҳ. Назир).

б) Одатда бўлишли формада қўлланадиган иборалар бўлишсиз формада келади:— Худое, бўйнинг узулмасин, болам! Бўйнинг узулмасин! (А. Қаҳҳор). Асад қурмагурнинг иши-да (Ҳ. Назир). Афтинг қурмасин сенинг. Башаранг қурмагурни қаранг, нима деяпти.— Қурмагур бир қоп ёнғоқ (Ҳ. Ғулом).

в) Қарғиш ибораларнинг ўзи жонли нутқда баъзан суйиш, ёқтириш муносабатларида ишлатилади: Қуриб кетгур қизнинг кўзини қаранг, мунча чиройли-я? Ўлгур бирам ақлли-ки, қўяверасиз ва б.

г) «тушмагур», «тушмасин» феъллари ишлатилади: боласи тушмагур, қизи тушмагур, кўзинг тушмагур.— Вой, гапи тушмасин унинг ва б.

Ҳақорат иборалари: Бундай иборалар одатда от ва сифатдан бўлади. Феъл формалари: ит эмган, миясини еган, имонини (динини) ютган ва ҳок.— Кет уй-уйингга, ит эмганлар! (М. Исмоилий).

Қўпол муомила, жеркиш, силталаш иборалари: йўқол, тур йўқол, жўнаб қол, ишингни қил, тошингни тер. Қози бир зумгина хўмрайиб тургач, ...йўқол! Йўқол ҳамманг буёндан!— деб қичқирди (М. Исмоилий).

Субъектнинг субъектга бўлган салбий муносабатида яна уришиш (даҳанаки жанг), силталаш, жеркиш, киноя қилиш, кесатиш, пичинг отиш, аччиқланиш, ғазабланиш, уялтириш, изза қилиш каби экспрессив ҳолатлар рўй беради. Булар тилда турли усуллар билан ифода этилади.

2) Киноя, кесатиш, пичинг отиш каби экспрессив маънолар а) киноя-кесатиққа хослашиб қолган турғун, фразеологик иборалар риторик сўроқ воситасида ифодаланади. Мисоллар: бир қадоқ лампамой ортиқ ёнса, давлати камайиб қоладими? (Ҳ. Ғулом). Бунинг варианты: ...бир жойи (бир ери, эт-бети) камайиб қоладими?, бир ери камайиб қолмас. Бу нафратомуз киноя элементи риторик сўроқ маъносига бўлади. бир ери камайиб қолмас вариантыда сўроқ элементи кучсиз (аслда — йўқ).— Ҳа, Розик ямоқчининг қизлари ўқиб, шаҳар сўрармиди? (А. Қаҳҳор). . Вариант: «Юрт сўрармиди?». Орденингиз ўзингизга буюрсин, ўртоқ Давлатбеков (П. Қодиров). Чучварани хом санапти чўри қиз (Ойбек). — Кўзингизни ёғ босиб қолибди-да, Ғуломжон? (М. Исмоилий). Гулнор ўлгур, сени биров пишириб ейдими? (Ойбек). — Депутат ҳамма қатори залда кутса кўз тегиб қоладими? (А. Мухтор). У боққа мингбошининг меҳнати сингибтими-ю, ё бели оғрибдими? (М. Исмоилий). Уқиш бўса, ўқийверади-да, мактаб қочиб кетмас, ахир!

(О. Ёқубов). — Пўконингиздан ел ўтмаган-де, Асадвой (Ҳ. Назир). ...Колхозга бошқа одам қуриб кетган экан-да!— деди яна бири... (А. Қаҳҳор). ...Катта участка соламиз деб, болаларнинг оғзини тикиб қўямизми?! («Муштум»).

б) Киноя, кесатиқ, таъна, ачитиш маъноларини ифодалашда баъзи олмошлардан (кўпинча сўроқ олмошларидан) фойдаланилади. Олмошлар ёлғиз ҳолда эмас фразеологизмлар, турғун бирикмалар таркибида келади ва гап кўпинча риторик сўроқ мазмунига эга бўлади. Мас., қачондан бери сипоҳ бўлиб қолдинг?— таъна қилди у (Шухрат).— Ошиқ-мошиқликни унга ким қўйипти, тирмизак чўри! (Ойбек). Урис амалдорга тегажаклик қилишни унга ким қўйипти? (Ойбек).— Нима, бу ерда маймун ўйнатаяптими? (М. Исмоилий).— Хўш, буёғи қандоқ бўлди, Инобатхон?— деди ясама лоқайд бир овозда (О. Ёқубов).— Нима жин урди бу колхозчиларингизни?— деб ҳаққа каби шақиллади у (П. Турсун).— У ерда нуқул пахта унади... эҳ-ҳе, ҳали сиз нима деб ўтирибсиз? (Ойбек). Бу гап риторик сўроқ оҳангида айтилган бўлиб, уқдириш, таъкид, киноя каби экспрессив маъноларни беради.

«Нима бало», «мунча бало», «ким бало» бирикмалари (жонли нутқда) гап олдида қўлланиб, унда киноя, кесатиш, менсимаслик каби экспрессив маъно оттенкаларининг ифодаланишига ёрдам беради:— Гапирсангизчи ахир, нима бало, оғзингизга талқон солганмисиз?— деди бўғилиб Хадича буви (М. Исмоилий).

в) Гапда яна дейман, бу дейман, дейман-а феъллари ҳамда нима бало экспрессив элементи қўлланганда киноя, кесатиқ, гумонсираш, ўсмоқчилаш экспрессив муносабат маънолари англашиши мумкин:— Нима бало, раис оғзингизни мойладими, дейман-а? (Ҳ. Назир).

г) Киноя, кесатиқ, нафрат, таъна, менсимаслик экспрессив маъноларини ифодалашда нима қилади унда, унда нима қилсин моделлари ишлатилади:— Виждон азобида Жезмуёлов!— Виждон нима қилади унда! (А. Мухтор). Бу риторик сўроқ маъносидаги модель бўлишсизликка ишора қилади — яъни бундай усул билан «виждон унда йўқ» деган маъно экспрессив — нафратли тонда кучайтириб, бўрттириб ифодаланган. Шунга ўхшаш: ақл нима қилади унда, бе-е, унда пул нима қилсин.

д) Экспрессив маъноларни беришда бундай қолиплар, моделлар тилда жуда кўп учрайди: -арми+эди, -са ўлар, -са ўлади, -са ўладими, -са ўлиб қолар ва ҳоказо: У бизларникига борармиди? Болага бирпас қараб турса, ўлиб қолади каби.

е) Экспрессив-киноя маъносини беришда риторик сўроқ оҳангида тингловчининг сўзини ўзига қайтариб айтиш ва «дерсиз ҳали», «дерсиз балки» моделларини қўллаш усулидан ҳам фойдаланилади:— Бола-чақам ҳам йўқ дерсиз ҳали! (О. Ёқубов). Мен ҳам қатнашганман дерсиз ҳали. Ҳеч нарсадан хабарим йўқ дерсиз балки.

ж) Экспрессив-киноя, таъна маъносини беришда риторик сўроқ оҳангида айтилган **-ми + ўзи** моделидан фойдаланилади. Мас., Сиз газета **ўқийсизми ўзи?** (О. Еқубов). Умрингизда Москвага **борганмисиз ўзи?** Бадий китоблар **оласизми ўзи?** Янги театр **биносини кўрганмисиз ўзи?** ва б.

з) Экспрессив-киноя, энса қотиб, эътироз билан гапириш маъноларини беришда тингловчи сўзини қайтариб айтиш ва «эмиш» кўмакчи феълини қўллаш усулидан фойдаланилади. Мас.,— **Кеч кирдими эмиш!** Яқинда тонг вақтида! («Шарқ юлдузи»). Бориб **кўрмайсан эмиш**, овқат егани вақтим йўқ-ку! Бу усулнинг яна, «гапни қаранг, минг сўм қарз **бериб тур эмиш**» варианты ҳам учрайди.

и) «Қўрқма» ундалмаси, «ҳей», «ҳой» каби ундов сўзларнинг гап бошида қўлланиши ва **-диган одам (киши) йўқ** модели воситасида истеҳзо, жеркиш, қайриб ташлаш, киноя, аччиқ каби экспрессив муносабатлар англашилади. Мас., **Қўрқма**, сени уриб, қўлини **булғайдиган киши йўқ!** (Шухрат).

к) Экспрессив элемент ҳисобланган турғун бирикма, «билдингми» феъли қўлланган гап (бу риторик сўроқ интонацияда бўлади) экспрессив муносабат маъносини (киноя, жеркиш кабиларни) ифодалайди. Мас., Аҳмоинг **бозорга кетган, билдингми?** Осмон қўлингда бўлса, ташлаб юбора қол, **билдингми?**

л) **Менга қолса (менга деса) + -майдими** экспрессив модели ва **менинг нима ишим бор** ибораси қўлланган гаплар ҳам экспрессив-муносабат маъноларини англайди. Мас., **Менга деса**, ўт тушиб **кетмайдими, менинг нима ишим бор?** **Менга қолса** ундан нарига ўтиб **кетмайдими, менинг нима ишим бор** ва б.

м) Субъект бошқа бир субъектга нисбатан истеҳзоли, кинояли тонда гапирганда кўплик формани ва баъзан «жаноблари», «жаноби олийлари», «ўзлари» каби сўзларни ишлатиши мумкин. Баҳри Бўронбекнинг овозини таниб; «Беквачча серқатнов бўлиб **қолдилар**», деган гапни дилидан ўтказди (Ҳ. Ғулум).

н) Ижобий ёки оддий маънодаги киноя, истеҳзога хос интонация билан (баъзан юклама, ундов сўзлар билан) айтилиши натижасида экспрессив-муносабат маъносини бериши мумкин. Бу ифода контекстан автор ремаркаси, изоҳи ёрдамида реаллашади.

Қотирдингиз,— дедим, бор захаримни табассумга жойлаб («Шарқ юлдузи»).— Ҳа, кийинишни ҳам **бопладингиз**.— Бай, бай, бай, жуда ярашиб кетибди-я.— Тушунарли!— деб ичида **ғижиниб қўйди** Замонали (П. Қодиров).— Нима ишинг бор сенинг?— деди **қалтироқ босиб**,— билганини қилсин! (О. Еқубов).

о) Оддий ифода ўрнида «ўзгача» ифода (перифраз) усулини қўллаш йўли билан экспрессивлик-истеҳзо, киноя, ачитиш, масхара-лаш маънолари ҳосил этилади (кучайтирилади). Мас., Кўчадаги ҳазилни идорага **кўтариб кирманг!**.. (А. Қаҳҳор). Асад ...ўтган замон билан ҳозирги замоннинг фарқи устида «лекция **ўқиб**» кет-

ди (Ҳ. Назир). Асосий иши пластинка айлантириш,— деди Тўлаган (А. Мухтор).— Менинг орденимга нега осиласиз? (П. Қодиров). **Нимага оғзингизни очиб ўтирибсан!**— деди мингбоши кафтига тўккан носини оғзига отиб (М. Исмоилий) ва б.

Экспрессив-муносабат маънолари жуда турли-туман характерга эга. Унинг мураккаб томони яна шундаки, экспрессив муносабатлар бир томондан психик ҳолат билан боғланади. Субъектнинг субъект билан бўлган экспрессив муносабати ниҳоятда серқирра бўлгани туфайли унинг тилдаги ифодаси ҳам шунчалик ранг-барангки, баъзан, қайси ҳолатга хос ифода эканлигини ажратиш қийин бўлиб қолади. Шунинг билан бирга экспрессив муносабатни ифодалашда ифода воситалари (мас., риторик сўроқ интонацияси, морфологик, синтактик воситалар: юклама, олмошлар, инверсия усули, турғун бирикмалар, фразеологик иборалар сўзларнинг кўчган маънода келиши ва бошқалар) турлича ишлатилади; буларнинг ишлатилишида қатъий изчиллик йўқ. Шунинг учун ҳам биз уларни группаларга ажратишда ифода воситаларининг қўлланишига қараб эмас, экспрессив-муносабат маъноларига қараб бўлдик. Шунда ҳам аниқ чегаралаш қийин бўлди. Яъни киноя деб олинган маъно ичида зарда маъноси ҳам жеркиш, истеҳзо, силталаш, энсаси қотиш маъно оттенкалари сезилиши мумкин ва шунга ўхшаш ҳодисаларга дуч келинади. Яна шуни айтиш керакки, муносабат масаласидаги экспрессивлик (ғазабланиш, аччиқланиш каби) даражаси ҳам турлича бўлиши мумкин: ўткир, суст, ўртача ва ҳок. Буни эса баъзан контекстдан ҳам билиш қийин.

Салбий-экспрессив муносабатга оид урушиш, жеркиш, силталаш, эътироз билан, энсаси қотиб, ғаш келиб гапириш, дўқ-пўниса каби маъноларни билдирувчи лексик-экспрессив воситалар қўлланади: 1) Уришиб бериш, силталаш, жеркиш, қайириб ташлаш. Бундай маъноларни ифодалашда грамматик, фонетик воситалардан ҳам фойдаланилади. а) буйруқ формали феъл+интонация: — **Менга ўргатманг!**— деди ва столнинг тортмасини ёпиб ўрнидан турди (А. Қаҳҳор).— **Нари туриг,**— Лаъли жаҳл билан эрининг кўкрагидан итарди (Ҳ. Фулом). б) буйруқ феъл+юклама+қарғиш сўз:— **Жим бўл-э, аблах!**— деб Ортиқ уни итариб юборди (П. Қодиров).— **Тур-е, афтинг қурсин! Бор-бор-е, нухангни кўрмай ва ҳок.**

в) Фразеологик, турғун бирикмалар қўлланишида экспрессив маъно ифодаланади. Мас.,— **Оғзингга қараб гапир**, лодон, мен сенга хўжайин эмасман, ўртоқ раисман (Саид Аҳмад).— **Оғзингизга қараб гапиринг!**— деди иккинчиси ундан ҳам баттар даргазаб бўлиб,— сиз айтган одам биз эмас... (А. Қаҳҳор). **Жангчилар:**— Немиснинг жазаваси тутди,— дейишди,— **Алам қилса, туз сен!** (Шухрат). Ортиқ укасига «**Сен тумшугингни тикма**» деди (П. Қодиров).— **Э? Ўн тўрт сўм? Тушингизни сувга айтинг** (Ойбек).

г) «Ишингни қил», «ишинг бўлмасин», «қўявер», «Ўзингни бил» каби бирикмалар жеркиш маъносини ифодалашда ҳам қўлланади:— Бор **ишингни қил**, бунақа гапга аралашма!— деб, савол берган ўғлини жеркиб ташлар эди (П. Қодиров).— **Ишинг бўлмасин**, бу ер арши — аъло (Ойбек).

д) Ўзгача ифода (баъзан синонимик вариантларни қўллаш йўли) билан жеркиш, уришиш, силталаш маънолари ифодаланади:— **Қўйинг**, ҳадеб **оғиз кўпиртираверманг** (Ҳ. Фулом). **Унингни ўчир ҳаромилар!** (М. Исмоилий).— **Овозингизни ўчиринг**, холам ой,— деб ўдағайлади Уринбой (Ҳ. Назир).— **Бас, кўп вақиллама!**— деди Маҳдум, қўл силтаб (М. Исмоилий).— ...**Нималар деб валдираяпсан?**— деди чол кампирнинг оғзига қоқиб («Муштум») ва б.

2. ФЕЪЛНИНГ СЕМАНТИК СТРУКТУРАСИ

Ҳозирги замон прозаси бўйича йиғилган фактик материалларга асосланиб шуни айтиш мумкинки, феъл категориясига оид сўзлар айниқса кўп маъноли ва ҳаракатчан, тилда актив қўлланувчанлик хусусиятига эга. Унинг қўлланишдаги формаси, структура жиҳати ҳам хилма-хил: ёлғиз сўз ҳолида маъно англатади, икки сўз бирикиб — бир бутун бўлиб маъно англатади, бирдан ортиқ сўз билан биргалик ҳосил қилади ва бошқалар. Кейинги хусусият кўпроқ феълларнинг равишдош ва баъзан сифатдош формалари билан боғлиқ.

Феълларнинг жуда кенг соҳа эканлиги турли грамматик категорияларга, формаларга бойлиги, синтактик потенциаларининг бошқа ҳеч бир сўз туркуми билан тенглаштириб бўлмайдиган даражада кучлилиги каби хусусиятлардан иборат. Одатдаги интонация билан айтилган бир феълнинг ўзи бир гапни ҳосил қилади: ундан шахс маъноси ҳам англашилиб туради (**айт — сен айт** каби), бу феълнинг (**айт, кел, юр**) гап эмас, балки гапнинг бир бўлаги сифатида ишлатилганлигини кўрсатиш учун (бу баъзан айрим ибораларда, сўзлашув нутқида учраб қолади: **юр, кел** — буйруқ феъли типидagi сўзларни феъл деймиз каби) махсус интонация талаб қилинади: унинг одатдаги интонацион хусусиятини йўқотиш зарур бўлади; феълдан бошқа сўзларда эса бунинг акси: одатдагича айтилган ҳар бир сўз (**терақ, япроқ, бино, кўркам** каби) номинатив функцияни бажаради: гап бўлмайди, унинг гап бўлиб келганлигини — коммуникатив функцияда қўлланганлигини билдириш учун махсус интонация талаб қилинади (**Терақ. Қандай чиройли дарахт**). Демак «одатдаги — махсус» типида бир-бирига зид бўлган интонацион хусусият (**тиниқ сув — тиниқ сув!** Юр.), қўлланишда «феъл — феълдан бошқа сўзлар» тусида зидлик яратади. Феълнинг бу каби хусусиятларини кўзда тутиб, шу

асосда «фeъл — гапнинг жони», «сўз туркумларини фазода ҳаракат қилиб юрган планеталар деб фараз қилсак, фeъл уларнинг қуёшидир» (М. Пешковский) каби иборалар яратилган.

Фeълнинг ички томони — семантикаси ҳам мураккаб: мактаб китобларида «иш-ҳаракат» сўзини шартли равишда жуда кенг маънода қўллаб, «фeъл иш-ҳаракат англатадиган сўз туркумидир» деган таърифни берамиз, лекин «индамай турди, бўзрайиб турди, мудради» каби фeълларнинг маъноси одатда «иш-ҳаракат» доирасига кирмаслиги аниқ.

Фeълларнинг ички маъно томони ҳам бутун бир олам: ҳаракат фeъллари (юр, ур, чоп каби), «ақлий фаолият» — «фикрлаш» фeъллари (ўйла, фикрла, ҳаёл қил каби), сезиш фeъллари (пайқа, сез каби), «нутқ» фeъллари (сўзла, айт, де, гапир каби), ҳолат фeъллари (мудра каби), қараш фeъллари (қара, боқ, тикил каби) ва бошқалар. Бу маъноларнинг тасвирий йўл билан, турғун бирикмалар, фразеологик иборалар билан ифодаланиш ҳоллари ҳам бор (қаради, назар ташлади, кўз ташлади, нигоҳ ташлади, кутди — кўз тутди, қараб тур — кўз-қулоқ бўлиб тур, шошди — шошиб қолиб — ҳам боши билан ҳам думи билан шўнғиди каби) — фeъл фразеологизмларининг ўзи жуда кенг соҳа. Баъзи фeъллар семантик жиҳатдан икки томонлама: пичирла (шивирла) фeъли овоз фeълларига ҳам тўғри келади, (қиёс қилинг: тақирла, дукирла, ғувирла каби) «нутқ» — гапириш фeълларига ҳам (пичирлади — нимадир айтди).

Фeълларнинг асосий қисми кўп маънога эга бўлиш хусусияти билан характерланади. Фактларнинг тасдиқлашича, айниқса **чиқ-**, **ташла-**, **туш-**, **де-** (демоқ) фeъл формалари ўзларининг сермаънолилик ва функциялари жиҳатидан олдинги ўринни эгаллайди¹. Булар фeъл туркумига, фeълнинг шахс кўрсатмайдиган турларига ҳам хос, барча формаларни ҳам қабул қила олади ва туслана олади. Қўшма фeъл формаларини ҳосил қилишда, кўмакчилик вазифаларида, равишдош, сифатдош формаларини олиб, ҳаракат, ҳолат, муносабат маъноларини англатишда, экспрессив-эмоционал маъноларни очиб беришда, бадий тасвирда, кучайтирув, ўхшатиш маъноларини ифодалашда актив қўлланилади.

Булардан, айниқса **де-** (демоқ) фeъли ўзининг сервазифалиги билан янада ажралиб туради.

Биз бу фeълларнинг ҳозирги замон прозасида учраган баъзи маънолари ҳақида маълумот бериб ўтамиз².

Чиқ- фeълнинг семантик хусусиятлари. Ҳар қандай сўз маъноси конкрет бир контекстда намоён бўлади.

¹ Кўрсатилган фeълларнинг бундай хусусиятини «Ўзбекча-русча луғат»ларда берилган фактик материаллар орқали ҳам аниқлаш, фикрни тасдиқлаш мумкин.

² Келтирилган фeълларнинг ҳамма маъно ва функциялари устида батафсил тўхталишга ишнинг ҳажми монeълик қилади.

Чиқ- феъли жўналиш (-га) ва чиқиш (-дан) келишикларини бошқариб келиш билан характерланади.

1. -га+чиқ формаси маъносида: 1. 1) вертикал йўналишга хос юриш, кўтарилиш, ўрмалаш каби ҳаракат тушунучалари ётади: **томга чиқди, дарахтга чиқди, деразага чиқди, нарвонга чиқди, столбага чиқди, елкага чиқди** (тўғри маънода), **столга чиқди, деворга чиқди, ойга чиқди, тоққа чиқди** ва ш. к. Еввойи жийда шохларини, қуриб қолган қамишларни қисир-қусур босиб от **тепага чиқди** (Саид Аҳмад). **Лифт II қаватга чиқариб қўйди. Тепаликка сув чиқарди.**

Поездга чиқди, трамвайга чиқди, самолётга чиқди; минбарга чиқди дейилганда юриш ҳаракати ифодаланиши билан бирга, маълум жойга, хонага «кириш» — «эришиш» маъноси ҳам англашилади.

2) Бу форма (-га+чиқ- формаси) қўлланган контекстда «кўринди», «намоён бўлди», «пайдо бўлди», «қўллана бошлади» каби маънолар ифодаланиши мумкин: **Икромжон олд қаторни айланиб саҳнага чиқди** (Саид Аҳмад). Бу мисолда пастдан тўрға ўтиш маъноси ҳам бор.— Э-э, **бу ёққа чиқинг, Фуломжон** (М, Исмоилий).— Туринг, ҳужрасидан хабар олинг, **бунда чиқсин** (М. Исмоилий). Бу мисолларда «кўриниш», «намоён бўлиш», «ҳозир бўлиш» маънолари билан бирга, бир жойдан иккинчи жойга ўтиш (мас., пастдан юқорига), хонадан ташқарига чиқиш маънолари ҳам англашилади. У.. секингина **ҳовлига чиқди** (Ойбек). Бўйнида иллати борнинг оёғи қалтирайди, тили дудуқланади. «**Бир қадам олдинга чиқинг!**» дейишидаёқ тер босди (Шуҳрат). Бу мисолда «олдинга чиқинг» бирикмаси орқали бир жойдан иккинчи жойга қўзғалиш маъноси вертикал йўналишда эмас, балки горизонтал йўналишдадир.

Феълларнинг семантик структураси — маъно томони жуда кенг бўлишига қарамай, у бошқа томонларга — грамматик ва фонетик структураларга — нисбатан ҳали кам ишланган. Сўзнинг энг муҳим белгиларидан бўлган бу структурани — маъноларни текшириш философия, логика, психология каби фанлар билан ҳам алоқадор: тил ва тафаккурнинг муносабати каби жуда мураккаб, кенг соҳа билан боғлиқ.

3) Бу форма: а) бир тур ташқи ҳолатдан, кўринишдан бошқа турга ўтиш (мас., тўғри ёки айланма йўллардан юриб ёхуд адашиб сўнг маълум бир ерда пайдо бўлиш) маъносини беради: Улар юриб-юриб пичанзорни кесиб ўтган **сўқмоққа чиқишди** (Ҳ. Фулом). Анҳордан кесиб ўтиб, **ўрмонга чиқишди.**

«Чиқмоқ» феълининг бу функциясида (айниқса «қол» кўмакчи феъли билан келганда) фавқулоддалик, кутмаганда содир бўлиш маънолари ҳам бўлиши мумкин: Юриб-юриб яна ўша **кўчага чиқибмиз** (Ойбек). Панароқ, илиқроқ жой қидириб, **далага чиқиб қолибмиз** (Ойбек).

б) Маълум мақсад, план, бирор иш, вазифа билан бирор жойга учраш, кириш, бориш каби маъноларни англатади. Бунда объект (субъект мўлжаллаган объект) маълум масофада бўлади. Бу маъно контекстдан англашилади: ...У. нонуштадан кейин Саидани олиб яна идорага чиқди (А. Қаҳҳор). **Кўшниникига чиқмоқ, бозорга чиқмоқ, поликлиникага чиқмоқ** ва ш. к. шулар жумласидандир. Бундай маънони ифодалашда «чиқмоқ» феъли кўпинча кўмакчи феъллар билан ҳам қўлланади:— Онаси, ўғлингиз бомдодга чиқиб кетдимиз? (М. Исмоилий). Саида... икки кишини олиб далага чиқиб кетганича... шом пайтида ўлардай чарчаб қайтди (А. Қаҳҳор). Мисоллардан кўринадики, маъно оттенкаларининг очилишида кўмакчи феълларнинг ҳам иштироки бор.

Баъзи мисолларда «чиқ» феъли юқоридاغидан бошқа формадаги сўзлар билан бирикиб келади: ...ўзи кутгани чиқиб кетди (А. Мухтор). Бунда -гани аффикси (мақсад майли формаси) олган сўз нима учун? сўроғини ола олади. Бундаги -гани аффиксига нисбатан «учун», «қилгани» сўзлари синонимик вазифани бажара олади. (овга — ов учун — ов қилгани чиқдик). Лекин мантиқан, **чиқиб кетди** феълига «қаерга?» сўроғини ҳам бериш мумкин. Демак, ситуациядан ҳаракат йўналтирилган объект маълум, шу сабабли ўрин маъносини берувчи сўз мисол таркибиде келтирилмаган.

в) субъект билан объект орасидаги масофа помаълум бўлганда, субъект билан объект муносабати йўналиш, юриш маъносидангина иборат эканлигини кўрсатади: Сидиқжон... сафар ҳозирлигини кўриб, тушга яқин йўлга чиқди (А. Қаҳҳор). Мен бир инжиқ ўртоғим билан саёҳатга чиққан эдим («Совет Ўзбекистони»). Шофер машинани виғиллатиб катта йўлга олиб чиқди (А. Қаҳҳор).

г) Субъектнинг муайян вазият ва ҳолатини (ўша вазият ва ҳолатга ўтиш маъносини) ифодалашда қўлланади: **отпусага чиқди, бюллетенга чиқди, пенсияга чиқди, отставкага чиқди** ва ш. к.

д) -га+чиқ формаси бирор машғулотни, ишни, вазифани вақтинча тўхтатиб, бошқа вазиятга киришишни (мас., дам олиб, овқатланиш кабиларни) ифодалайди: Улар тўртинчи бригаданинг дала шийпонига келганда колхозчилар тушликка **чиқиб**, ...ҳовуз бўйида овқат еб ўтиришар эди (А. Қаҳҳор). Уқувчилар танаффусга **чиқди**.

е) бирор ҳолатдаги аҳволдан бошқасига ўтиш каби абстракт маъноларни ифодалайди: Қора кунлар ўтар, ёруғликка **чиқармиз** (Ойбек). **Озодликка чиқмоқ** ва ҳок.

2. -га+чиқ формаси қўлланган гапда мақсад маъноси бўлади-ю, жой, ўрин, масофа, чегара маънолари мавҳум характерга эга бўлади: **справкага чиқдим, директорга чиқдим, раисга чиқдим, парткомга чиқдим** каби.

3. **Чиқмоқ** феъли пучга чиқди, бўшга чиқди, чиппакка чиқди, чиқитга чиқди, ёмонга чиқди, йўққа чиқди каби бирикмалар составида келиб, турли экспрессив-эмоционал ҳолатларни ифодалашга хизмат этади: Душманнинг ёвуз ниятлари **чиппакка чиқди**. Лекин бу тўғрида қурган режа, ...жуда аниқ кўринсада, чуқурроқ ўйларкан, **пучга чиқаверади** (Ойбек).

4. **Уччига чиққан, чўққисига чиққан** типидagi турғун бирикма характер, хусусиятни кучайтириш учун қўлланади: ...Гулнорнинг **уччига чиққан** тақаббуриги, ҳеч кимни назарга илмаслиги тўғрисида вайсади (Ойбек).

5. **Кўринмоқ, пайдо бўлмоқ, бир неча вақтдан кейин пайдо бўлиб қолмоқ, кутмаганда учратмоқ, сезилмоқ** каби маънолар билан боғланган бўлади: **Бозорга ҳандалак чиқибди, магазинга хон атлас чиқибди; сувнинг юзига чиқибди; рангги сувга чиқибди, маза-си шўрвага чиқибди** ва ҳоказо. Бу мисолларнинг айримларида -га форма «узук» контекстда қўлланган.

6. **Хулосага келмоқ, қарор қилмоқ, деб ўйламоқ, нотўғри хулоса чиқармоқ** каби маъноларни билдиради. Бунда «чиқмоқ»нинг бошқа — орттирма нисбат, кўмакчили — формалари ҳам қўлланади:— Битмаганига қарайдими, вой, ...— деди йигит, чолни **нодонга чиқарган** оҳангда (А. Қаҳҳор). Унинг гапини **ёлғонга чиқариб** ўтирибди. Қўшнисини **жиннига чиқариб** қўйди.

7. **Нонга чиқдим, газетага чиқиб келдим, папиросга чиқдим, сўзга чиқди** каби кўринишлар ҳам аслида мақсад маъносини ифодалаш билан боғлиқ. Шу билан маслаҳат тугади-ю, бюро бошланиши билан биринчи бўлиб Эртоев **сўзга чиқди** (О. Ёқубов).

8. -га + **чиқ** формасида яна қуйидаги фактларни кўриш мумкин: **четга мол чиқармоқ** (экспорт қилмоқ маъносиди); нархи **ўн сўмга чиқибди**. Ёши **18 га чиқди**. («кўпайиш», «кўтарилиш», «қўшилиш», «ортиш» маънолари); **заёмга 1 минг сўм чиқди** (эришиш, қўлга киритиш, чекига тушиш маъноларида).

Бир фаслдан иккинчи фаслга (хусусан қишдан ёзга) ўтишни ифодалашда жонли тилда **чиқмоқ** феъли қўлланади: **ёзга чиқдик, баҳорга чиқдик**.

Бу конструкция баъзи бир кўмакчи феъллар билан қўлланганда, маъно анча мураккаблашади, объектга муносабат бошқароқ тус олади: ...Мен бир гузарга **чиқиб келаман** (Саид Аҳмад). Бунда объектга томон йўналиш ва кўмакчи феъл туфайли ундан қайтиш маънолари англашилади кет кўмакчисининг **чиқ-** феъли билан бирга қўллангандаги семантик хусусияти: ҳаракатнинг тез, бирдан ёки кутилмаганда бажарилганлиги, масофанинг яқинлиги, ишнинг зудлик билан бажариш лозим бўлиб қолганлиги ва шу каби маъноларни таъминлайди. Ориф ака... Қўйки **районига чиқиб кетди** (А. Мухтор). Бу мисолда эса ҳаракатнинг тез ва маълум топшириққа кўра бажарилганлиги англашилади: Попова кетгандан

кейин Қумри ҳам иккитагина патир кўтариб **уйига чиқиб кетди** (Ҳ. Фулом). Бунда **чиқиб** феъли субъект билан у бораётган ўрин орасидаги масофанинг яқинлигини ҳам англайтиб туради.

II. **-дан+чиқ** формаси турли маъно ва маъно оттенкаларини ифодалаб келади: 1. Маълум ўриндан (хона, бино, ичкарилиқ, пача жой, қурилма, асбоб, ҳамён ва шу каби жойлардан) ташқариси-га чиқиш (ёки ундан узоқлашиш) маъноси: **Клубдан чиққан** кишилар тўда-тўда бўлиб симёғоч тагида гаплашиб туришибди (Саид Аҳмад). Попова билан Зина цехдан **чиқиб** кетишгандан кейин Ойнаса ёлғиз қолди (Ҳ. Фулом). Улар кинодан **чиққач**, анча ергача жим бордилар (Шухрат). Чоғиштиринг: **уйдан чиқмайди** (бу конструкция кўчган маънода ҳам қўлланади).

-дан+чиқ формаси мантиқан «...дан→...га чиқ-» схемасини талаб этади. Лекин кўпинча (ситуациядан маълум бўлгани туфайли) бунга зарурат бўлмайди, маънони конкретлаштиришга зарурат туғилгандагина бундай схема қўлланади, масалан, **Шкаф уйдан айвонга чиқариб қўйилди**, (фёльнинг даража формаси ўзгарган). Шкафни уйдан чиқариб қўйилди//шкафни айвонга чиқариб қўйилди.

Бу формада **-дан** аффикси узоқ контекстда қўлланиши мумкин, яъни, **-дан** аффикси ва **чиқ-** феъли орасига сўз киради: **Кўзларидан ёш чиқди; бошидан бит чиқди**. Кейинги мисолда **чиқди** феълида «топилди», «фош этилди» (обнаружился) маънолари бор.

2. Пастдан юқорига қараб қилинган вертикал йўналишдаги ҳаракат маъноси: **қудуқдан чиқди, пастдан чиқди, жардан чиқди** ва б.

3. чегарадан ўтиш, узоқлашиш, кетиб қолиш каби маънолар (контекстда ойдинлашади): Низомжон **уйдан чиққанидан** бери бировнинг овқатига шерик бўлиб, еган-ичгани татимай келарди (Саид Аҳмад). Поезд **шаҳардан чиқиб**, алла ерга етиб қолди.

Бунда «ўрин» маъноси кенгроқ тушунилади. Турли маросим ёки тадбирлар ҳам шу жумладан. Масалан, **Йиғиндан чиқиб кетмоқ**. **Мажлисдан чиқиб кетганда** чақиртириб келиб, ўтқазиб қўйди (А. Қаҳҳор). **Тўйдан чиқишди**. «Кеча»дан **чиқишди**.

4. «Келиб чиқиш», кенг маънода — манба: **Камбағалдан чиққан ҳукмрон**.— **Гўлаҳидан чиққан** теги пастни бошингизга урасизми? (Ҳ. Фулом). У йигит **колхозчидан чиққан**.

5. Субъект маъносидаги манба: **Ҳар бало оймидан чиқади** (Ойбек). **Қаердан чиқди** бу гап (Ойбек). Бу фикр (ақл) **ўшалардан чиққан**.

6. Бу конструкция турғун ҳолда, турғун бирикмалар составида, кўчган маъноларда, турли семантик оттенкаларга, кўпинча — экспрессивликка, эмоционалликка эга бўлади, масалан, воқеа-ҳодиса содир бўлаётган ёки бирор ҳолат, вазият рўй берган вақтнинг худди ўзида ҳозир бўлганликни ифодалашда **устидан чиқди** иб-

раси қўлланади: Қизиқ-қизиқ гапларнинг устидан **чиқдим** (Ш. Рашидов); бу конструкция баъзи феълларнинг синонимларини ҳосил қилишда қўлланади. Масалан: Ёзишнинг **уддасидан чиқди** (ёзишни ууддалади); Кўчган маънода: бу идиш **ишдан чиққан**; аллақачон боладан **чиқиб кетганман**; кийимдан **чиқиб қолди**; ёмғирдан ҳам **чиқдик-да** ва б.— Тўғри, камбағалнинг боши **ғамдан чиқмайди** (Ойбек). Боши **қарздан чиқмайди**. Қаландаров тўғрисиغا келганда эса, мавзудан **чиқиб кетди** (А. Қаҳҳор). **Йўлдан (издан) чиқди**. **Қатордан чиқди**. Самовар қайнаб турган эди, «битта чой дамланг» деган гап **оғзимдан чиқиб кетибди** (А. Қаҳҳор).

8. «Тугалламоқ», ишнинг бирор процессини ниҳоясига етказмоқ каби маънолар: Уйни **сувоқдан чиқардик**. Тикаётган ишини **қўлдан чиқарди** (тугаллади).

9. Бир фаслдан иккинчисига ўтишни ифодалашда «чиқ» феълидан фойдаланилади. Бунда **-дан+чиқ**, **-га+чиқ** формалари аралаш қўлланади: **Ёз чиқди**, **баҳор чиқди**, **қишдан чиқдик**, **ёзга чиқдик** кабилар.

10. «От туркумидаги сўз+чиқ феъли» формасидаги қўшилма қўйидаги маъноларни беришда қўлланади: 1) а) от, сифат (негиз — ноль формали) **+чиқ**: кутилмаганда шундай натижа келиб чиқиши, юз бериши — пайдо бўлиши каби маъноларни ифодалаш ёки натижанинг, ҳодисанинг туғилиши (— тасодиф оттенкаси бўлмаган ҳолда) каби маъноларни ифодалашда қўлланади:— **Йўқ**, у бола **қўп нобоп чиқди**, шариятга шак келтирадур... (М. Исмоилий). Улар **қариндош чиқиб қолишди**. Суратимиз **яхши чиқибди**. Олган беқасамим **чирик чиқди**.— Кечирасиз, зарур иш **чиқиб қолди**. Хайр!— деб у трубкани қўйиб қўйди («Шарқ юлдузи»). Камбағалчиликдан гаранг бўлиб, бошим қотган вақтда бу **ташвиш чиқди**, уҳ!.. (Ойбек).

б) **-б(-иб)** формали равишдош+чиқ: Биз дўст деб ўйлаган киши душман бўлиб **чиқди**. Унинг гапларидан шундай маъно келиб **чиқади-да**.

в) **-ли, -сиз** формали сифат+чиқ: Шунча пулга олган сигиримиз **сутсиз чиқди**. Тошпўлат аканинг ўғли жуда **ақлли чиқди**.

г) от (эғалик қўшимчали) **+чиқ**: Бунақа ишнинг кетидан **пачаваси чиқмаслиги** учун, ...хўп ўйлаб кўринг (Ойбек). **Саводи чиқди**. Қинғир ишнинг **қийиғи чиқди**. Пора олгани ошкора бўлиб **расвоси чиқди** ва б.

д) **-дек** формали от+«чиқ»: проект мен **ўйлагандек чиқмади**.

2) «эшитилди» маъноси «чиқ» феъли орқали ҳам берилади (контекстуал синоним): Тақ-тақ садо бериб турган деворнинг бир еридан «дўнг» этган **товуш чиқди** (Ҳ. Фулом). Бу ертўладан **чиққан товушдай**, бўғиқ эшитилар эди (А. Қаҳҳор).

3) Амалга келиш, туғилиш, ҳаракатланиш, кўриниш, кўрсатиш каби маънолар: дарахтнинг **куртаги чиқди**; боланинг **тиши чиқди**;

қўлимга яра чиқди; ердан гиёҳ униб чиқди. Пиёз бодраб чиқди; эчкининг шохи чиқди; Қизининг сочи чиқибди; Даража формаси ўзгарганда: Жўжа қанот чиқарди; мени масхаралаб тилини чиқарди; чўнтагидан пичоқ чиқарди; деволдан бошини чиқарди. Булар ҳам «чиқмоқ» феълнинг асл маъноси билан боғлиқ.

11. Баъзан чиқ феъли касб, лавозим билдирувчи отлар билан қўлланиб, ўша касб, лавозим билан боғлиқ бўлган турли (мас., «бўлиб етишди», «эгаллай олди» каби) маъноларни ифодалайди. Бу ифодаларнинг кўпи рус тилидан калька йўли билан ўтган. Мас., — Хўш, биздан командир чиқар эканми? — кулди Элмурод (Шуҳрат). Қозимжон жўнгина инженер чиқди (Саид Аҳмад).

Орттирма даража формасидаги бу феълнинг кўчган маънода қўлланганлигини кўрсатувчи мисолларни қиёсланг: У ...гўё одил ҳукм чиқариб, ўзидаги икки фикр тортишувига барҳам берадигандай эди (М. Хайруллаев). Суд бўладиган ҳафтаси... маҳалла комиссиясининг раиси ишнинг пачавасини чиқарадиган бўлиб қолди (А. Қаҳҳор). Мулла Муҳиддин боғда Ҳошим сўфига олти ойгина қарашиб, кузга келгандан кейин аста-секин йўрға чиқара бошлади (С. Абдулла). Ғалати-ғалати қилиқ (ҳунар) чиқарди. У бу ишдан фойда чиқарди.

12. Баъзи қўшилмаларда «чиқмоқ» феъли семантик жиҳатдан редукцияга — кучсизлашишга учраган бўлади. Мисолларни солиштиринг:— Ие, дарров тузалиб чиқдингизми?!— деди у (А. Қаҳҳор). Қаҳратон совуқлар бошланган эди, қулоқ-бурнимни ушик уриб госпиталда ҳам ётиб чиқдим (А. Мухтор). Биринчи мисолда «чиқмоқ»нинг асл маъноси бор, чиқиш келишигини бошқариш хусусияти сақланган (касалхонадан чиқмоқ). Иккинчи мисолда: госпиталда ётмоқ (асос — ўша ерда бўлганлик).

13. Чиқ — феъли кўмакчи феъл бўлиб келганда, етакчи компонентнинг маъносига «батафсил», «бошдан-охиригача», «изчил», «узоқ давом этиш», «тугатиш» каби маъно оттенкаларини орттириши мумкин: Кечадан бери Қўчқор камида ўн марта ўқиб чиққандир бу хатни (О. Еқубов). Қиз тўхтаб унга бошдан-оёқ қараб чиқди (Саид Аҳмад). Ишни машинкадан кейин яна бир кўздан кечириб чиқдим. Лекцияни яна қайта кўчириб чиқдим. Проектни яхшилаб ишлаб чиқди. Лекин: Ишни ёзиб машинкадан чиқарди. Тикаётган ишимни қўлдан чиқардим каби ҳолларда ифодаланган тугаллик бошқача характерга эга (бу ҳақда юқорида гапирилди).

Бу феъл кўмакчи элемент бўлиб келганда, кўчган маънода қўлланганда, турғун қўшилмалар составида, фразеологизмда, экспрессивлик, эмоционаллик оттенкаларини беришда ва шу каби ҳолларда бир қанча феълларга синоним бўлиб қўллана олади. Лекин буларнинг ҳаммасида ҳам бошланғич нуқта — чиқмоқ (выходить) маъноси, шунинг излари билиниб туради (жуда бўлмаганда, тарихий-этимологик планда). Бу ўринда бир неча типдаги мисолларни келтириш билан чегараланамиз:

1) «дарак топмоқ», «харидор бўлмоқ», «талабгор бўлмоқ», «номзоди кўрсатилмоқ» маънолари (содда сўзлашув нутқида): — Попукдай йигит чиқса, индамай тегиб кетаверардим, — деди жұрттага Раъно (Ойбек). — Хўжалардан харидор чиқмагандирки, ўтиргандир-да (М. Исмоилий). Урушга кетган ўглининг дараги чиқди. 2) Кўчган маънода: уддалай олмаганлик, тушуна олмаганлик каби маънолар — чиқара олмади феъл формаси: Расмини чиқара олмади... Ёзувнинг баъзи жойларини чиқаролмай ўқиди (А. Қаҳҳор). 3) «пайдо бўлмоқ», «тарқалмоқ», «ошмоқ» маънолари: Ўзингиз биласиз, нимаики янги гап чиқса, шофер халқи биледи (Саид Аҳмад). Ҳамма ҳайрон: бу гапларни ким чиқараётгиди... (А. Қаҳҳор). Янги мода чиқибди.

Яна: Унинг жаҳли чиқиб кетди. Жон-поним чиқиб кетди. Юраги қинидан чиқди; икки кундан кейин район газетасида ойисининг оти чиқибди (А. Қаҳҳор); — Иссиғи чиқса, нима қиламан? (Ҳ. Ғуллом). Бола иситма чиқаряпти. Райҳоннинг хушбўй ҳиди чиқди («пайдо бўлмоқ», «ошмоқ»). Домладан садо чиқавермагандан кейин Асад қорининг сарғимтил юзига тикилиб туриб сўради (М. Исмоилий). Зинҳор ҳеч кимга оғзингдан чиқарма, тоғанг бозорга кетди (Ойбек). Ҳазабдан унинг кўзлари косасидан чиқди (— кучайтирув). — Кечиринг, Тоҳиржон ака, оғзимдан чиқиб кетди (А. Қаҳҳор). Туширилган молнинг исини чиқармади. Бу ҳақда дамингни чиқарма. Ишлайвериб бели чиқиб кетди. Мажлисда уни уриб чиқишди; заводда ишлаб чиқарилган машина (чоғиштиринг: заводда ишланган машина: чиқармоқ феъли кучсизланган), фабрикада тўқиб чиқарилган мато («тўқилган»); «Мадрасада машина ўйлаб чиқариладиган илм ҳам ўқитиладими?» — деди у (М. Исмоилий). Мактабда ўқитиб чиқарилади; Роса мия қотириб масалани чиқарди. Кроссвордни чиқарди («ечди», «ҳал қилди»); қаламнинг учини чиқармоқ. Анорнинг, узумнинг сувини чиқармоқ. Олчанинг данагини чиқармоқ. Чигитнинг ёғини чиқармоқ. Машиначи менга икки метрдан кўйлак чиқариб берди. Бир кило гўштдан у ўн беш кишига овқат чиқарибди. Қўлёзма машинкада 20 бет чиқибди. Ўн килограмм олчадан 5 килограмм қиём чиқди. Ҳамма пулим юз сўм чиқди («ҳосил бўлмоқ», «тенг бўлмоқ» ва б.). Кўмакчи феъл вазифасида қўлланганда: маънони кучайтириш, тўлдириш, таъкидлашга хизмат қилади: овқат қайнади — овқат қайнаб чиқди. Ачитқили хамир кўтарилди — ачитқили хамир кўтарилиб чиқди. У сўзни чертиб гапирар, товшининг зарбидан ориқ, ингичка чекка томирлари бўртиб чиқар эди (Шухрат).

Лотереяга ютуқ чиқди; мукофотга пул чиқди — («берилди, «тўланди»).

У катта қизини чиқарди — («узатди»).

Фармон чиқарилди; Қонун чиқди; Қарор чиқарди; Ҳукм чиқди — («эълон қилинди»).

Ис чиқарди — (ирим-сиримга хос фразеологик термин). **У эридан чиқибди** — («ажралибди»). **Қизамиқ чиқди** — («тошди»). Қилган хизматларининг мен ҳам ҳиссасини **чиқардим** — кенг маънода: «эваз», «баробарлаштирмоқ»), **От чиқарди** (— от кўтарди); **донг чиқарди** («машҳур бўлди»). **Унинг донғи чиқди** (П. Турсун). Келтирилган мисолларда турли формаларни («эгалик», «келишик», «равншдош», «ноль кўрсаткич» + **чиқ**) учратиш мумкин.

Чиқ- феълининг семантик структурасидаги айрим нуқталарни характерлаб берадиган яна баъзи мисоллар: ...**Ийиғи чиққан**, пошнаси қийшиқ этикни кийди... (Ойбек). **Ҳасратидан чанг чиқди**. **Миси чиқди**. **У менга қарши чиқди**. **Қаёқдан кун чиқди**. **Гали ёлғон чиқди**. **Сўзининг устидан чиқди**. **Бундан чиқди** (**бундан чиқдики**) — «демак»; **қўли чиқди**; **тўпиғи чиқди**, — (чиқиш келишиги формасидаги сўз қўлланмайди ҳисоб: «қаердан» эканлиги маълум, табиий ҳол); **Кечаси билан тўлғаниб чиқди** (М. Исмоилий). — узоқ давом; такрор, кучайтириш в. б. Шуниси характерлики, агар воқеа-ҳодиса кундузи кечса, кундузи содир бўлса, унинг узоқ давом этган-этмаганлигидан қатъи назар **чиқ**- кўмакчи феъли қўлланмайди. Демак, «кечаси билан тўлғаниб чиқди» каби қўлланишларда «чиқмоқ»нинг асл маъноси йўқолиб кетган эмас — «тонгга чиқмоқ — етмоқ», «тонггача давом этмоқ».

Бу феъл (**чиқмоқ**) биргалик даражаси формасида қўлланганда, унинг семантикасида кучли ўзгариш юз беради: Иккаласи **чиқишмай қолди, уни чиқиштиришмасди**.

Адабий тилда камроқ қўлланадиган ...-ган + **чиқар** формаси (**у борган чиқар**) тахмин, гумон, мўлжал ифодаси билан боғлиқ бўлиб, унинг маъноси бундай ўринларда гумон билдирувчи **-дир** элементига тўғри келади (**у боргандир**). **Борган чиқар** даги гумон маъноси **-ар** аффиксининг семантик хусусияти билан ҳам боғлиқ.

Чиқмоқ феълининг турли даража (нисбат) формалари билан қўлланиши ўз айримликларига ҳам эга.

Маълумки, субъект ҳаракатни ўзгага бажартирса, ўзгани мажбур қилиб бажартирса (яъни, ҳаракат бажарилишида икки шахс иштирок этса), ҳаракатнинг бажарилиши восита орқали бўлса, феъл орттирма нисбат формасини олади: мен уни поездга **чиқардим** (**мен чиқардим, у чиқди**).

Чиқмоқ феълининг турли даража формалари билан қўлланишида турлича (масалан, ҳаракатнинг характерида, йўналишида, экспрессив-психологик ҳолатларда, ҳаракатга бўлган муносабат ёки ёндашишда в.б.) ўзгаришлар ҳам бўлиши мумкин. Бундай ўринларда кўмакчи феълларнинг ҳам маълум даражада роллари бор:

1) Оддий ҳолат: **мен поездга чиқдим** — **мени поездга чиқариб қўйишди**. Бу мисолларда ҳаракат, йўналиш бир хил; фақат орттирма нисбат формасида «кузатиш», «кузатиб қўйиш» маънолари англашилади (бунда маънонинг кўчиши ҳам роль ўйнайди). **Бола**

доскага чиқди — болани (ўқитувчи) доскага чиқарди. Бозорга чиқдим — бозорга чиқардим — Бунда бозорга борувчи шахс икки хил (I ва II шахслар). Эсимдан чиқиб қолибди — эсимдан чиқариб қўйибман — Бу ҳар икки форма тенг қўллана олади. Шу қабилда: Дарахтнинг барги чиқди — дарахт барг чиқарди. Унинг қилиғи чиқди — у қилиқ чиқарди. Қўлидан чиқди — қўлдан чиқарди. Расм чиқмади — расмни чиқара олмади. Юраги чиқиб кетди — юрагини чиқариб юборди, Тер чиқиб кетди, терини чиқариб юборди. Бурнидан чиқди — бурнидан чиқарди. Боласи бошига чиқди — боласини бошига чиқарди. Йўққа чиқди — йўққа чиқарди. Оғзидан чиқмасин — оғзидан чиқармасин в.б.

Ўзлик ва орттирма нисбат формаларининг тенг қўллана олиши ҳодисасида шу нарса диққатга сазоворки, ўзлик нисбати формасида ҳаракатнинг бажарувчиси бевосита субъектнинг ўзи бўлмоғи лозим, орттирма нисбат формасида ҳаракатни ўзгага бажартириш ифодаланеди, бас, шундай экан, жонсиз предметга нисбатан ўзлик нисбати формаси қўлланмаслиги лозим эди, чунки бу мантиққа зид келади. Мас., мақолам чиқди, китобим чиқди, дарахтнинг барги чиқди, тиши чиқди каби. Лекин шундай қўлланиш тилда нормал ҳол (Бу хусусият феъл даражаларининг семантик хусусияти билан боғлиқ).

2) Ҳар иккала формада ҳам қўллана оладиган сўзлар. (Лекин бош ва орттирма нисбат формаларининг қўлланишида маъно оттенкаларида маълум фарқ бўлади): Поездга чиқдим — поездга чиқариб қўйишди. Бу икки формада ҳаракатни бажарувчисида ва ҳаракатнинг йўналишида фарқ бўлмаса ҳам, орттирма нисбат формасида, «кузатиб қўйишди», «илтифот кўрсатишди» каби қўшимча маъно оттенкалари англашилади. Уйиндан чиқдим — уйиндан чиқаришди; Бу мисолларнинг бош нисбат формасида ҳаракат субъектнинг ўз хоҳиши, шахсий истағи билан бажарилганлиги англашилса, орттирма нисбат формасида мажбур қилинганлик, субъектнинг хоҳишига қарши борилганлик каби маъно оттенкалари англашилади. Ишлаб чиқди — ишлаб чиқарди. Бу мисолларнинг ҳар иккиси икки маъно учун қўлланади; Плани (темани) ишлаб чиқди — маҳсулот ишлаб чиқарди. Уйлаб чиқди-уйлаб чиқарди мисолларида эса маънолар яна бошқача: биринчисида — «батамом ўйлади» маъноси бўлса; иккинчисида — «ихтиро» ва «ёлгон», «уйдирма» маънолари англашилади.

Чиқ феълининг кўмакчи феъллар билан бирикиб қўлланиши ҳам бошқа феълларники сингари жуда мураккаб ва қизиқарли ҳодисадир. Масалан, биргина кўмакчи ва етакчи феълларнинг ўринларини алмаштириб қўллаш, маъно ва мақсадни бутунлай ўзгартириб юборади: қиёс қилинг: юриб чиқди — чиқиб юрди; олиб чиқди — чиқиб олди; ўтириб чиқди — чиқиб ўтирди ва б.

Лекин ҳамма кўмакчи феъллар ҳам бу схемага (тартибга) мос

келавермайди. Баъзи кўмакчи феълларнинг ўрнини алмаштирилса маънога ҳалал етади (маъно чиқмайди): **чиқиб кетди — кетиб чиқди; чиқиб борди — бориб чиқди, чиқиб турди — туриб чиқди** ва б.

-**чиқ** формаси **юбор** кўмакчи феъли билан қўллана олмайди. Фақат «чиқар» (орттирма нисбат) формасигина қўлланиши мумкин: **чиқариб юборди** ва ҳоказо.

Феълларнинг бу каби (кўмакчи феъллик) стилистик хусусиятлари кейинги илмий ишимизнинг «Кўмакчи феълларнинг стилистик хусусиятлари» бўлимида кенг ёритилади.

Биз бу ўринда фақат «чиқмоқ» феълининг лексик-семантик хусусиятлари ҳақида тўхталиб ўтдик. Бошқа сермаъноли феълларнинг семантик хусусиятларини ҳам шу йўсинда таҳлил қилиш мумкин. Уларни ҳам кейинги ишларда давом эттириш кўзда тутилади.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	3	
Кириш	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	5

I бўлим

Феълнинг грамматик категориялари ва уларнинг стилистик хусусиятлари.	9
1. Феъл майлларидаги стилистик жиҳатлар	9
2. Феъл замонлари ва уларнинг стилистик хусусиятлари	21
3. Шах-сон формалари ва уларнинг грамматик-стилистик хусусиятлари	30
4. Феъл нисбатлари ва уларнинг стилистик хусусиятлари	36
5. Феъл бўлишсизлигининг грамматик ва стилистик хусусиятлари.	48

II бўлим

Феълларнинг семантик-стилистик хусусиятлари	60
1. Феълларнинг семантик группаси	60
I. Ҳаракат феъллари	63
II. Ҳолат ифодаловчи феъллар	78
III. Муносабат феъллари	82
2. Феълнинг семантик структураси	95